

**T.C.
YILDIZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANA BİLİM
DALI
SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER YÜKSEK
LİSANS PROGRAMI
YÜKSEK LİSANS TEZİ**

**RICHARD SENNETT'İN ESERLERİNDE
KAPİTALİST KÜLTÜRÜN DÖNÜŞÜMÜ VE
İNSAN**

**MERVE KÜÇÜKİSLAMOĞLU
13716001**

**TEZ DANIŞMANI
Prof. Dr. ESTER RUBEN**

**İSTANBUL
2018**

T.C.
YILDIZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANA BİLİM DALI
SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER YÜKSEK LİSANS
PROGRAMI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

RICHARD SENNETT'İN ESERLERİNDE KAPİTALİST
KÜLTÜRÜN DÖNÜŞÜMÜ VE İNSAN

MERVE KÜÇÜKİSLAMOĞLU
13716001

Tezin Enstitüye Verildiği Tarih: 09.07.2018

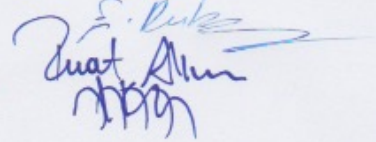
Tezin Savunulduğu Tarih: 23.07.2018

Tez Oy birliği / Oy çokluğu ile başarılı bulunmuştur.

Unvan Ad Soyad

Tez Danışmanı : Prof. Dr. Ester Ruben
Jüri Üyeleri : Doç. Dr. Fuat Aksu
Dr. Öğretim Üyesi Olkan Senemoğlu

İmza

İSTANBUL
07/2018

ÖZ

RICHARD SENNETT'İN ESERLERİNDE KAPİTALİST KÜLTÜRÜN DÖNÜŞÜMÜ VE İNSAN

**Merve Küçükislamoğlu
Temmuz, 2018**

Esnek üretim tarzı ile birlikte çalışma ile ilgili kabul gören davranış biçimleri de değişmiş ve buna bağlı olarak insanların yaşamlarında da ciddi dönüşümlerin yaşanması kaçınılmaz olmuştur. Bu çalışmanın amacı esnek kapitalizm ile birlikte ortaya çıkan yeni çalışma düzeninin insanlar üzerindeki etkilerinin ortaya çıkarılmasıdır. Üretim ile ilgili süreçlerin esnetilmesine, işlerin daha parçalı bir hale getirilmesine dayanan yeni düzenle birlikte kısa zamanlı hedeflerin tercih edildiği, geçici ve sözleşmeli çalışma anlayışının yaygınlaşmış olduğu görülmektedir. Bu çalışmada, eserleri üzerinden yola çıkılarak Richard Sennett'in bu dönüşümü nasıl değerlendirdiği ele alınmaktadır. Esnekleşme ile birlikte özellikle insanların işleriyle kurdukları ilişkinin nasıl dönüşmekte olduğu üzerinde durulmuş ve kısa zamana odaklanılmış anlayışla birlikte insanların işleriyle, çalışmakta oldukları kurumlarla ve işi birlikte gerçekleştirdikleri diğer insanlarla kurdukları bağın zayıflamış olduğu sonucuna varılmıştır. Richard Sennett'ten hareketle, çalışma ile ilgili süreçlerin belirsizleşmesinin, geçici çalışma anlayışının yaygınlaşmasının yol açtığı belirsizlikler ve bu belirsizliklerin insanlarda yarattığı endişe ve kaygı durumu anlaşılmıştır. Buna bağlı olarak yeni bir birey yaklaşımının ortaya çıktığı ileri sürülmekte ve geçmişini kolaylıkla geride bırakabilen, yeni süreçlere kolaylıkla uyum sağlayabilen, değişime her an hazır, yaşadığı endişe ve kaygı ile başa çıkmakta zorlanmayan birey anlayışının egemen hale geldiği tartışılmaktadır. Tüm bunlara bağlı olarak yeni birey anlayışının, insanların geçmişlerini ve deneyimlerini değersizleştirdiği, bağlılık, özveri gibi duyguları anlamsızlaştırdığı, bu durumun insanların kendilerini güvende hissetmelerini imkansız hale getirdiği ve bu durumun insanlar üzerinde ciddi tahribata yol açmakta olduğu vurgulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Richard Sennett, Esnekleşme, Ücretli Çalışma, Esnek Üretim

ABSTRACT

THE TRANSFORMATION OF CAPITALIST CULTURES IN RICHARD SENNETT'S WORKS AND HUMAN

Merve Küçükislamoğlu

July, 2018

Along with flexible mode of production, common accepted human behavior patterns are changed, and correspondingly it is inevitable that serious transformations take place in people's lives. The purpose of this study is to reveal the effects of the new working order on people, which emerged with the flexible capitalism. With the new system that based on flexion of processes related to production and divided work into parts, it can be seen that, short-term goals are preferred, working temporary and contracted is become widespread. In this study, it is investigated how Richard Sennett evaluated this transformation on the basis of his works. With flexibility, this study will specifically focus on how people's relationship with their work is transforming, and with a short-time focused approach, it is resulted with weakened people's bond with their work, the institutions and other people they work with. In regard to Richard Sennett, it can be understood the uncertainties in the work processes, the uncertainties caused by the proliferation of temporary work, and anxiety that created by these uncertainties. Accordingly, we argued that a new individual approach has emerged and according to new prevailing approach, new individual can easily leave the past behind, easily adapt to new processes, always ready to change, handle with anxiety. According to all of this, it is emphasized that the perception of new individual conception, degrades people's pasts and experiences, makes virtues like devotion and loyalty meaningless, therefore, makes impossible to feel safe for people and this causes serious destruction on people.

Key Words: Richard Sennett, Flexibility, Flexible Production

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	iii
ABSTRACT.....	iv
İÇİNDEKİLER	v
KISALTMALAR	vii
1. GİRİŞ	1
2. BÖLÜM: KAPİTALİST KÜLTÜR	17
2.1. Kapitalizmin Dönemselleştirilmesi.....	17
2.1.1. Feodalizmden Kapitalizme Geçiş	17
2.1.2. Kapitalist Üretim Tarzı	24
2.1.3. Fordizm	39
2.1.4. Esnek Üretim, Esnek Çalışma.....	44
2.2. Çalışma	53
2.2.1. Ücretli Çalışmanın Tarihsel Serüveni.....	56
3. BÖLÜM: RICHARD SENNETT VE KAPİTALİST KÜLTÜRÜN DÖNÜŞÜMÜ	73
3.1. Zanaatkâr.....	73
3.1.1. Zanaatkârın Yuvası	81
3.1.2. Atölyeden Fabrikaya Geçiş.....	83
3.1.3. Zanaatkârın Yeteneği	85
3.2. Yeni Kapitalizmin Kültürü	92
3.2.1. Kurumların Dönüşen Yapısı	94
3.2.2. Yeteneğin Değişen Anlamının İnsana Yüklediği Sorumluluklar	108
3.2.3. Siyaset Yapma Biçimlerinin Dönüşmesi	115
3.3. Karakter Aşınması	121
3.3.1. Sürekli Yer Değiştirmenin Sebep Olduğu Köksüzlük Hissi.....	122
3.3.2. Uzun Vade Anlayışının Terk Edilmesi	127
3.3.3. Bireysel İlişkilerin Yüzeyselleşmesi ve Buna Bağlı Olarak Dönüşen Sorumluluk Bilinci.....	130
3.3.4. Esnekleşme ile Birlikte Kurumsal Yapıların Dönüşümü.....	133
3.3.5. Zanaatkârlığın Terk Edilmesi	138
3.3.6. Yeni Çalışma Anlayışının Beraberinde Getirdiği Riskler	142
3.3.7. Yönlerini Kaybetmiş Bireyler.....	146
3.3.8. İş Birliğinin Dönüşen Anlamı.....	151
3.3.9. Yaşam Anlatısı Yokluğunda Duyulan Endişe	153
3.3.10. Yalnızlaşan Bireylerin Hissettikleri Güvensizlik.....	155

4. BÖLÜM: ESNEK ÇALIŞMA ANLAYIŞININ ÜCRETLİ ÇALIŞANLAR ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ	159
4.1. Üretim ve Ücretli Çalışmaya Yüklenen Yeni Anlamlar	159
4.2. Farklı Çalışma Alanlarında Yaşanan Benzer Sorunlar	173
4.2.1. Bireyin Kendi Yaşamına, Çevresine Yabancılaşması ve Bu Durumun Sebebi Olduğu Olumsuzluklar	175
4.2.2. Yeni İş Bölümü Anlayışı ve Sebebi Olduğu Güvensizlik	180
4.2.3. İş ile Kimliğin Özdeşleştirilmesi ve Statü Endişesi	182
4.2.4. Esnek Kurumsallaşma ve Otoritenin Yeni Biçimi	188
4.2.5. Güvencesizlik	193
4.2.6. Ekonomik Süreçlerin Toplumsal Yapıyı Dönüştürmesi	201
5. SONUÇ	210
KAYNAKÇA	215
ÖZGEÇMİŞ	223

KISALTMALAR

age : Adı Geçen Eser
bs : Basım
c : Cilt
çev : Çeviren
der : Derleyen
ed : Editör
haz : Hazırlayan
s : Sayı

1. GİRİŞ

Tarihin belli dönemlerinde farklı ülkelerde farklı şekillerde ortaya çıkan üretim biçimlerinin toplumsal yaşayışa yön verdiği ve bu üretim biçimlerinin çalışma ve toplumsal yaşam ile ilgili belli anlamların üretilmesine yol açtığı bilinmektedir. Ortaya çıkan düzenin ve üretim biçiminin krizlere yol açtığı ve kapitalist üretim modelinin belli zamanlarda içine düştüğü krizlerden kurtulabilmesine hizmet eden yeni anlayışların ortaya çıktığı, bu anlayışlara uygun yeni üretim biçimleri ve çalışma pratiklerinin benimsenmiş olduğu görülmektedir. Sözgelimi fordist üretim biçimi, krizin çözümü için işin en ufak parçalarına ayrılmasına, zamanın daha ciddi bir şekilde denetlenmesine dayanmaktaydı. İş örgütlenmesinin belli düzen ve kurallar çerçevesinde sürdürülmesine dayanan bu üretim biçiminin ortaya çıkan krizlere çare olamadığı anlaşıldığında geliştirilen yeni yöntem, kuralların esnetilmesi ve daha kısa sürede kâr etmeye odaklanılması olmuştur. Yeni üretim biçimlerinin çalışma ile ilgili yeni anlamları da beraberinde getirmesi kaçınılmaz olmuştur. Bu çalışmanın amacı, değişen üretim biçimi ile birlikte çalışma ile ilgili süreçlerin insanlar tarafından nasıl tecrübe edildiğinin ortaya çıkarılmasıdır. Richard Sennett'in kaleme almış olduğu *Zanaatkâr, Yeni Kapitalizmin Kültürü ve Karakter Aşınması* isimli eserler üzerinden bu süreç değerlendirilmekte ve Sennett'in bu dönüşümü nasıl yorumladığına ayrıntılı bir şekilde yer verilmektedir. Esnek üretim anlayışının egemen hale gelmesi ile insanların çalışma faaliyetini nasıl deneyimlediklerine, buna bağlı olarak toplumsal hayatlarında ortaya çıkan dönüşümlerin neler olduğuna odaklanılmaktadır. Öncelikli olarak ortaya çıkarılmak istenen konu insanların çalışma ile kurdukları ve çalışma esnasında hissettikleri duyguların ve tepkilerin neler olduğudur. İnsanların hissettikleri duyguların önemli görülmesinin sebebi, insanların hissettikleri duyguların hayatlarını anlamlandırma ve onu yönetme biçimlerinde ve buna bağlı olarak toplumsal yaşam üzerinde etkide bulunuyor olmasındandır. Söz gelimi geçicilik ve belirsizlik üzerine kurulu düzende insanların hayatları için endişe ve kaygı duyacaklarını, çalıştıkları kurum ya da kişilerle bağ kuramayan insanların her konuda bireysel davranmak zorunda hissedeceklerini görmek şaşırtıcı değildir. Buradan yola çıkılarak varmak

istenilen sonuç, insanların çalışma hayatlarında içselleştirmek zorunda kaldıkları davranış biçimlerinin hayatlarının tüm alanlarında etkili olduğu, çevreleri ve aileleri ile de benzer ilişkiler kurduklarıdır. Bu durumun önemli görülmesinin nedeni, üretim süreçleri ile birlikte ortaya çıkan yeni birey anlayışının ve kabul gören davranış biçimlerinin insanlara ne gibi sorumluluklar yüklediğinin anlaşılmasında yatmaktadır.

Bunun yanı sıra tüketime, daha fazla çalışmaya mahkûm edilen insanın bunları kendi doğallığı içinde mi buna mecbur mu bırakıldığı sorusu çalışma boyunca peşine düşülecek esas sorusu olacaktır. Bu sorunun cevaplandırılabilmesi için insan doğası ile ilgili çalışmalar yapmış, fikirler paylaşmış isimlere değinilmesi ve genel anlatının ve anlayışın nasıl olduğunun anlaşılması önemli görünmektedir. Bu yaklaşımların insanların çalışma hayatlarına nasıl yansıdığı üzerinde durulmuş ve insanın doğasının çalışma hayatına uyum sağlama aşamasında nasıl bir etkisi olduğu tartışılmıştır. Sennett'in yazmış olduğu eserler üzerinden sürdürülecek olan tartışma onun eserlerinde yer verdiği örnekler ve yaptığı araştırmalar üzerinden anlamlandırılmış ve insanların sürdürülen çalışma pratiklerinden nasıl etkilendikleri ve buna nasıl katıldıkları ortaya çıkarılmıştır.

Geleneksel iktisat insan doğasını temel iki özelliğinden yola çıkarak tarif eder, bu anlayışa göre insan doğası bencil ve rasyoneldir yani insan kendi çıkarını korumak için bencil ve akıllıca davranan bir varlıktır.¹ Bu şekilde tarif edildiğinde insan sadece çıkarını düşünen, bu amaca hizmet edecek şekilde davranışlarını belirleyen ve duygusal olmayan bir varlık olarak anlaşılmaktadır. Bu anlayış iş birliğini, beraberliği yok saymakta; insanın iş hayatında da bencil olduğunu ve sadece kendi kâr ve çıkarını düşündüğünü savunmaktadır. Bunun yanı sıra bu anlayış ekonomik, kültürel ve çevresel faktörleri görmezden gelmekte, bu faktörlerin insan davranışlarını etkileyebileceği olasılığını göz ardı etmektedir.

Sanayi öncesi ilkel topluluklarda yaşayan insanların sadece kendi çıkarlarını koruyacak şekilde kâr elde etme güdüsüne sahip olmadıkları bilinmektedir. İnsanların yaşamlarını sürdürmek için gerçekleştirdikleri faaliyetler sadece kendilerini önemser olmaktan uzak, birlikte yaşadıkları insanları da önemser nitelikteydi.² Bununla ifade edilmek istenen insanın doğuştan bencil, sadece kendi çıkarını düşünen bir varlık

¹ Ester Biton Ruben, **İktisadın Unuttuğu İnsan**, 2. bs. (İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 2013), 24.

² Dominique Meda, **Emek: Kaybolma Yolunda Bir Değer mi?** çev. Işık Ergüden, 2. bs. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012), 34-35.

olduğunu söylemenin her zaman doğru olmadığı, toplumsal süreçlerin insan davranışlarını etkilediğidir.

Kısaca tekrar etmek gerekirse, modern iktisat anlayışı basit bir nedensellik ilişkisi ile evrensel bir ekonomi kuramına ulaşılabileceği fikrine dayanmaktadır ve insanların içinde yaşadıkları toplumu belli değerler çerçevesinde anlamlandırdıkları ve bu değerlerin ekonomik alanda etkili olabileceği konusu ise göz ardı edilmektedir.³ Halbuki kabul edileceği gibi insan bir toplumun içinde doğan, o toplumun kurumlarına, değerlerine, anlayışına göre hayatını şekillendirme eğiliminde olan bir varlıktır. Dolayısıyla ekonomik alan insanın ilişki içinde olduğu değerlerden ayrı bir şekilde tanımlandığında bazı kopukluklar ve yanlış anlayışlar söz konusu olabilecektir.

İnsanın rasyonel bir varlık olduğu, kendi çıkarını düşündüğü, bütün davranış ve planlarını buna göre gerçekleştirdiği kabul edildiğinde tüm ekonomik ve sosyal sistem de bu doğrultuda kurulmuş olacaktır. Bu durumda ortaya çıkabilecek olumsuz durumlardan ilk akla gelenler, bu anlayışın iş birliğini, beraberliği ortadan kaldırması ve yapılan iş, plan gibi durumlarda diğer insanların çıkarlarının göz ardı edilmesini, insanın sadece kendi çıkarını önemsemesini anlamlı hale getirmesi olacaktır.

Adam Smith, 1759 yılında yayınlanmış olan '*Ahlaki Duygular Kuramı*' (*The Theory of Moral Sentiments*) isimli eserinde insanın davranışlarına sebep olan etkenleri açıklamıştır. Bu eserinde insan davranışlarını etkileyen en önemli faktörün sempati olduğundan söz etmiştir. Sempati, başka insanların duygularını paylaşma, onları kendi duygularına ortak etme eğilimi olarak tarif edilmiştir. İnsanların ekonomik alışkanlıklarının açıklanmasında da aynı eğilimi gözlemlediğini ifade eden Smith, yoksulluğun ve zenginliğin insanların onu nasıl yorumladıkları ile ilgili olduğunu, dolayısıyla zenginliğin övüldüğü dönemde insanların sırf diğer insanların gözünde daha iyi görünebilmek için zenginliklerini artırmaya çalıştıklarından ekonomik faaliyetlere önem verdiklerinden söz etmiştir.⁴ Buradan açık bir şekilde anlaşılacağı gibi Smith'in bu eserinde insanlar bencil, kendi çıkarını düşünen varlıklar olarak tarif edilmemiş, aksine birlikte yaşadığı insanların kendi ile ilgili görüşlerini önemseyen ve hayatlarını da buna göre planlayan varlıklar oldukları anlatılmıştır. Tüm bu

³ Ayşe Buğra, **İktisatçılar ve İnsanlar: Bir Yöntem Çalışması**, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1995), 58.

⁴ Adam Smith, **The Theory of Moral Sentiments**, (Indianapolis: Liberty Classics, 1976) 208'den aktaran Buğra, age, 97-99.

ifadelerden, maddi zenginliğin insanların kendi çıkarlarını düşündükleri için önemsenmediği, zenginliğin diğer insanların onları nasıl gördükleri, nasıl değerlendirdikleri ile ilgili olduğundan; övgü ve onaylanmaya ancak o zaman layık olacaklarını düşünmelerinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır.

İnsan doğası ile ilgili yazılmış ilk eserin Bernard Mandeville tarafından 1714 yılında yazılan *Arılar Masalı* (*The Fable of the Bees*) isimli eser olduğu kabul edilmektedir. Bir fabl şeklinde yazılmış olan bu eser, bir toplumun nasıl ayakta kalacağını anlatmakta ve insanların hangi amaçlarla ne gibi davranışlarda bulunabileceklerini tarif etmektedir. Bu çalışma açısından önemi ise Smith'in *Ahlaki Duygular Kuramı* isimli eserinin *Arılar Masalı*'ndan etkilenilerek ve hatta ona karşılık olarak yazıldığına genel olarak kabul edilen bir görüş olmasıdır.

Bir arı kovanında yaşayanları konu alan *Arılar Masalı*'nda en göze çarpan konu insan doğasına dair yaklaşımdır. Burada yaşayanlar bencil, kendi çıkarını düşünen ve tüketim düşkünü olmalarının yanı sıra ahlaksız ve sahtekâr varlıklardır; fakat kovan halkının bu hali değil eleştirilmek, övülmektedir. Kovan halkının mutluluğunun, refahının, hayatlarını iyi bir şekilde sürdürebilmelerinin esasen bu ahlaksız davranışlara bağlı olduğu söz konusu edilmektedir.⁵ Bencilce yapılan tüketimin genel bir zenginliğe yol açacağı ve bunun da ancak bencil ve ahlaksızca davranışların sürdürülmesi ile mümkün olabileceği savunulmaktadır.⁶ Aslında burada söz konusu edilen, ahlaksızlığın bencillikle eşdeğer görülmesi, zenginliğin ancak insanların bencilce davranışları ile mümkün olabileceği düşüncesinin hakim olması ve insanların doğaları gereği bencil varlıklar olduklarının, beraber yaşadıkları insanları önemsemek, onlar için de çaba göstermek gibi bir dertlerinin olmadığıdır.

Buradan hareketle Mandeville'nin düzenin sürdürülebilir olması için gerekli gördüğü bencil ve ahlaksız davranışların yerini Smith'in sempati ve diğer insanların gözünde değerli olduğunun hissedilmesi almıştır. Smith'in *Ahlaki Duyumlar Kuralı* isimli kitabındaki fikirlerin *Arılar Masalı*'na cevap olarak yazılmış olduğu genel olarak kabul edilen bir görüş olması ile birlikte Smith'in fikirleri Mandeville ile bazı benzerlikler de içermektedir. Diğer insanlar tarafından nasıl görüldüğüne önem veren insan yaşadığı dönem içinde kendini daha iyi hissedebilmek için daha fazla çaba gösterme eğiliminde olacaktır. Sözgelimi, zengin olmanın değerli bir şey olduğu düşünülen bir dönemde yaşayan insan, zengin olmak için elinden gelen çabayı

⁵ Ruben, **age**, 27.

⁶ Buğra, **age**, 95.

göstermeye çalışacaktır; çünkü insanların ilgi ve saygısını ancak bu şekilde kazanabileceğini düşünecektir. Bu şekilde zenginliğe önem veren insan *Arılar Masalı*'nda olduğu gibi ahlaksızlıklar yaparak bir düzen kurmasa da ister istemez bencilce davranışlarda bulunarak istediğini elde etmeye çalışacaktır. Burada ortaya çıkan fark Smith'in bencillik ile ahlaksızlığı eşdeğer görmemesidir.

Geleneksel iktisadın insanı bencil bir varlık olarak tanımlamasının yanı sıra, Mandeville de insanın çıkarına olacaksa ahlaki kabul edilemeyecek sahtekarlık, insanları dolandırma gibi davranışların bile kabul edilebilir olacağını, sistemin ayakta kalmasının daha önemli olduğunu ifade ederken diğer taraftan Smith bu eserinde insan doğası ile ilgili ciddi yorumlar yapmaktan kaçınmıştır.⁷ Smith'in Mandeville'nin eserinden epey etkilenmiş olduğu bilinmekle birlikte insanın bencil, çıkarıcı, ahlaksız bir varlık olduğunu kabul etmek istemiyor, insanın davranışlarıyla ilgili daha önce sözünü ettiğimiz sempati ilkesinin baskın ve belirleyici olduğunun altını çiziyordu. Her ne kadar Smith, sempati ilkesi ile bencilliğin aynı anlama gelebileceğini düşünmüyor olsa da daha dikkatli bir şekilde incelendiğinde, sempati ilkesine göre hareket etmenin de insanın sadece kendisini düşünerek hareket etmesine sebep olabileceğini söylemek yanlış olmayacaktır.

1776 yılında yayınlanmış olan *Ulusların Zenginliği (The Wealth of Nations)* isimli eseri iktisat dünyasını epey etkilemiş, Smith'in de en bilinen, tartışmalar yaratan eseri olmuştur. Bu eserinde ise diğer eserinde söz etmiş olduğu sempati ilkesinden bahsedilmemiştir ve üzerinde durulan konu insanlar arasındaki iş bölümü ve bu iş bölümü neticesinde takas ve mübadele ilişkilerinin nasıl gelişmiş olduğudur.

İş birliğinin önemine özellikle vurgu yaptığı bu eserinde iş birliği olmadan bir toplumun ayakta kalamayacağını şu sözleri ile ifade etmiştir:

“Evet işte, bütün bu şeyleri inceler, her biri için nice başka başka emekler harcadığını göz önüne getirirsek, binlerce kişinin yardımı ve elbirliği olmaksızın, uygar bir ülkede mal bakımından en solda sıfır bir kimsenin, pek yanlış olarak, külfetsiz ve sade bildiğimiz her zamanki biçimiyle bile donatılamayacağını anlarız.”⁸

Buradan yola çıkılarak insanların tek başlarına ihtiyaçlarını karşılamaya güçlerinin yetmeyeceğinin, diğer insanlara ihtiyaç duyulacağını ve bu nedenle diğer insanlarla iş birliği içinde olmanın onlar için bir ihtiyaç olduğunun anlatılmaya çalışıldığı rahatlıkla söylenebilir. Bu eserde insan doğasına dair kapsamlı açıklamalar

⁷ Ruben, *age*, 31.

⁸ Adam Smith, *Milletlerin Zenginliği*, çev. Haldun Derin (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Hasan Ali Yücel Klasikler Dizisi, 2006), 71.

yapılmamış olması ile birlikte insanın diğer insanlarla ilişki içerisinde yaşamını sürdüren varlıklar olarak görüldüğü anlaşılabılır ve bununla birlikte iş birliği ve ihtiyaçların birlikte karşılanması insanların takas ve değişim eğilimleri göstermelerine neden olduğu da bu eserde yer verilen önemli konulardan biridir. Eserde insanların takas ve alışveriş ihtiyacı ise şu sözler ile dile getirilmiştir:

“İş bölümü bir kez iyice yer ettikten sonra insanın kendi emeği, ürünü ile karşılayabileceği gereksinmelerinin pek azdır. İhtiyaçlarının pek çoğunu, insan, kendi tüketiminden artan emek ürününün fazlasını başka insanların emek ürününden gereksindikleri ile değiş etmekle giderir. Böylece, her insan değiş etme ile geçinir ya da, bir dereceye kadar tacir durumuna girer. Topluluğun kendisi de, tam bir alışverişçi toplum olma yolunu tutar.”⁹

Buradan yola çıkarak varılabilecek sonuçlardan biri Smith’in sözünü ettiği takas ve alışveriş ilişkilerinin temelinde insanın diğer insanlarla ilişki içinde olmaktan daha öte kendi ihtiyaçlarını karşılama arzusunun belirleyici olduğudur. Kendi ihtiyacını karşılamak için insan, üretim süreçlerine katılacak ve takas yöntemi ile de kendi üretemediği ürünleri başkasından alarak piyasanın düzgün bir şekilde işlemesine olanak sağlarken bir taraftan da ihtiyacı olan ürünleri elde etmiş olacaktır.

Kısaca ifade etmek gerekirse, Smith *Milletlerin Zenginliği* isimli eserinde *Ahlaki Duygular Kuramı* isimli eserinde söz etmiş olduğu insan doğası anlayışından epey uzaklaşmış, ona farklı bir yaklaşım getirmiştir. İlk eserinde söz etmiş olduğu insanın sempati ilkesi ile hareket ettiği anlayışından hiç söz etmemiş aksine insanların diğer insanlarla olan ilişkilerinde belirleyici olanın insanın kendi ihtiyaçlarını karşılamak olduğunu ifade etmiştir. *Milletlerin Zenginliği* isimli eserinde insan doğasının nasıl tanımlanacağına dair ciddi açıklamalar getirmemiş olması ile birlikte iş bölümü, takas ve alışveriş ile ilgili konularda getirmiş olduğu açıklamalar esasen insanın bencil ve kendini düşünen bir varlık olduğuna işaret eder niteliktedir. Tüm bunlara rağmen ‘*Arılar Masalı*’nda olduğu gibi insanın sırf kendi çıkarı için kötülük yapabileceğine dair ise hiçbir ifade yer almamaktadır. İnsan kendi çıkarı için diğer insanlarla bir ilişki kuruyor olması sorunlu bir durum olarak görülmemekte aksine, piyasa ve ekonomik düzenin düzgün bir şekilde varlığını sürdürebilmesi için bu gerekli görülmektedir. Dolayısıyla Smith’in insanı, ahlaksız ve kötü bir varlık değildir, kendi çıkarını düşünerek de olsa üretim süreçlerinde birbirlerine yardım eden bir varlıktır.

Daha önce söz edildiği gibi iktisadın çıkarını düşünen ve hayatını buna göre düzenleyen insan anlayışı ile Smith’in insan anlayışı arasında çok da fark olmadığını söylemek mümkündür. İnsanı doğası gereği kötü bir varlık olarak tarif etmekten

⁹ age, 93

kaçınmakla birlikte takas ve alışveriş konusunda ortaya koymuş olduğu görüşleri ile insanın temelde bencilce davranan bir varlık olduğunu ifade ettiğini söylemek yanlış olmayacaktır ve Smith'in iktisat ve ekonomi alanında düşüncelerinin etkili olduğunu söylemek de mümkündür.

Bunlarla birlikte faydacı felsefe ve bu anlayışın genel iktisat kuramına nasıl etki etmiş olduğuna kısaca değinilmesi anlamlı olacaktır. Mill'in görüşlerinden etkilendiği bilinen Jeremy Bentham insan eylemlerinin mutluluğu aramaya yönelik olacağı görüşünü benimsemiş olan faydacı felsefenin savunucularındandır ve Bentham'ın felsefesini en anlaşılır biçimde açıklayacak olan anlayış ise hazcılıktır. Bentham insanın amacını salt zevk ve acı üzerinden anlamlandırmaktadır, bu nedenle zevkin niteliği önemli değildir, önemli olan miktarıdır.¹⁰ Bentham insanın tüm davranış ve düşüncelerinin hazza ulaşmak ve acıdan kaçınmak üzere düzenlemiş olacağından söz ederek onun diğer tüm endişelerden uzak kaldığını sadece acı ve haz üzerinden dünyayı anlamlandırıldığını anlatmak istemiştir.

Marx ise Bentham'ın faydacılık ilkesine ciddi bir şekilde eleştirmiş, onun bu anlayışını dogma olarak nitelendirmiştir. İnsanın bütün hareket ve diğer insanlarla kurmuş olduğu ilişkileri yararlılık ilkesine göre belirlendiği söylemenin imkânsız olduğunu, faydacılık ilkesi ile insan doğası arasında bir ilişki kurulacaksa bunun ancak belli tarih ve yer belirtilerek mümkün olabileceğini ifade etmiştir. İnsan doğası diye bir olgudan bahsedilmesinin, ancak belli tarihsel süreçlerden geçen insanın bu süreçlerden etkilenecek nasıl bir insan doğasına evirildiğinin anlaşılması anlamına gelebileceğini belirtmiştir. Tüm tarih ve zamanlara uyan bir faydacılık anlayışı ile insan doğasının anlaşılmasının mümkün olamayacağını, bu şekilde bir tanımlama yapmanın çok kolaycı bir tutum olduğunu söyleyerek bu yaklaşımı eleştirmiştir.¹¹

Piyananın tüm üretim süreçlerinde etkili olmaya başlaması ile emeğin, fiyatı piyasada belirlenen bir meta haline geldiği bilinmektedir. Yoksulların içine düştükleri olumsuz durumlar zamanla diğer insanlar için dert edilecek bir konu olmaktan çıkacaktır ve bundan sonra egemen olacak anlayış piyananın yoksulluk için de bir çözüm üreteceğiydi. Bu durumu savunanlardan biri de Bentham'dır ve insanın acıdan kaçan bir varlık olduğunu savunarak, açlığın bir ceza olduğunu dolayısıyla da insanın

¹⁰ Sean Sayers, **Marksizm ve İnsan Doğası**, 2. b.s. (İstanbul: Yordam Kitap, 2013), 36-7.

¹¹ Karl Marx, **Kapital: Ekonomi Politikin Eleştirisi Sermanin Üretim Süreci**, çev. Mehmet Selik ve Nail Satlıgan, 1.c. (İstanbul, Yordam Kitap, 2011), 589.

bundan kaçınmak için çaba göstereceğini belirtmiş, böylece sorunların çözüleceğini ve bunun piyasa düzeni sayesinde mümkün olabileceği anlamına gelen ifadelerde bulunmuştur.¹² Bentham'ın faydacılık anlayışı, piyasa düzeninin makul görülmesine yol açmakla birlikte, yardımlaşmayı yok saymakta ve insanların birbirleri ile ilgili sorumluluk duyguları geliştirmelerine engel teşkil etmektedir.

Faydacılık anlayışını savunan isimlerden biri de Mill'dir; fakat o Bentham'ın insan yaşamına dair faydacı anlayışa yeni bir anlam getirmek için çalışmış ve bu anlayışı derinleştirmiştir. İnsanların hayatta haz ve zevk almaktan başka bir anlam bulmadıklarını savunmanın haksızlık olacağını; çünkü sadece hazların peşinden koşmanın hayvanlara yaraşır bir durum olduğunu ifade etmiş ve insanların hayvanlardan daha yüksek yetilere sahip olduklarını fark etmelerinin dahi buna engel oluşturmağını dile getirmiştir.¹³

İnsanın sahip olduğu yetilerin onun kolay bir şekilde memnun olmasına engel olacağını, çekeceği acıların daha fazla olacağını bilse dahi kendini aşağı bir varlık hissedeceği davranış ve hazzardan kaçınacağını anlatan Mill, bu durumun insanın gurur duygusu, iktidar hırısı ya da sevgi gibi birçok sebebi olabileceğini ifade etmiştir.¹⁴ Dolayısıyla insanın kendi yetilerinin farkında olmasının bir bedeli vardır ve mutlu olabilmesi, yaşadıklarından zevk alabilmesi bu yetilerine denk düşecek faaliyetler gerçekleştirmesine bağlıdır.

Mill, bazı hazların diğerlerinden daha kıymetli olabileceğini, bu nedenle bazılarının daha fazla arzu edilmesinin faydacılık ilkesiyle uyumlu olacağını; hazlar değerlendirilirken Bentham'ın anlayışında olduğu gibi niteliğe önem vermeden niceliğin ön plana çıkarılmasının anlamsız olacağını belirtmiştir.¹⁵ Dolayısıyla insanın sadece kendi yararı için hazları peşinde koşan bir varlık olmaktan daha öte değerlere sahip olabileceğini ifade etmiştir. Mill bazı hazların diğerlerine göre daha değerli olduğunu söylerken bedensel ve zihinsel hazların birbirinden ayrılması gerektiğini kastetmektedir. Bedensel hazların tatmin edilmesinin yeterli gelmeyeceğinin altını çizmiş, kendi yeteneklerini ortaya koyan zihinsel faaliyetlerin insanlara daha büyük mutluluklar yaşatabileceğini ifade etmiştir. Mill bu görüşünü

¹² Karl Polanyi, **Büyük Dönüşüm: Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Kökenleri**, çev. Ayşe Buğra, 9. bs. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2010), 175.

¹³ John Stuart Mill, **Faydacılık**, çev. Şahap Nazmi Coşkunlar, (Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı, 1946), 16.

¹⁴ **age**, 19.

¹⁵ **age**, 17.

çok bilinen “Halinden memnun bir domuz olmaksansa halinden memnun olmayan bir insan olmak, bahtiyar bir budala olmaksansa mustarip bir Sokrates olmak daha iyidir. Eğer budala ve domuz başka fikirde iseler bu onların ancak meselenin bir tarafını bilmelerindendir.”¹⁶ sözleri ile ifade etmiştir. Mill’in Bentham’dan bazı konularda ayrılmış olmasına, onun anlayışını derinleştirmeye çalışmasına rağmen faydacılık anlayışı benimsediği görülmektedir; insanların yaşayacakları zevkleri önemsediklerini savunmuştur.

Mill, bedensel ve zihinsel hazların birbirinden farklı olduğunu belirtmiş; bedensel hazları aşağı hazlar olarak, zihinsel hazları ise yüksek hazlar olarak nitelendirmiştir. İnsanların aşağı hazların peşinde koşmasına sebep olacak şeyin ancak zaman ve fırsat yoksunluğu olabileceğine, insanın yüksek hazlar elde etmek yerine aşağı hazlarla yetinmesinin mümkün olamayacağına inanmaktadır.¹⁷ Böylece Bentham’ın söz ettiği gibi insan doğasının sadece zevk alma ve acıdan kaçınmaya indirgenemeyeceğini savunmaktadır.

Mill’in faydacılık ilkesine yapmış olduğu katkılar değerli bulunmakla birlikte, aşağı ve yüksek zevkler arasında yapılan keskin ayrımın faydacılık ilkesi ile bağdaşmadığını düşünen yazarlar bulunmaktadır ve bu ayrımın tutarsızlıklar barındırdığı dile getirmişlerdir.

Sean Sayers Mill’in mutluluk ilkesinin faydacılık anlayışı ile bağdaşmadığını, onun yüksek zevkler olarak nitelendirdiği zevklerin salt zevk alma anlayışından uzak olduğunu, hazcı olmayan bir anlayışla kendini gerçekleştirme anlayışını yansıttığını ifade etmiştir.¹⁸ Dolayısıyla ortaya çıkan anlayışın faydacılık anlayışıyla bağdaşmadığını ve bu nedenle de muğlak olduğunu savunmuştur.

Bunun yanı sıra Sayers, Mill’in zihinsel etkinliklere ciddi anlamda saygı duyulması gerektiğini savunurken aşağı zevkler olarak nitelendirdiği salt bedensel etkinlikleri ise açık bir şekilde aşağıladığını; sadece bedensel etkinliğe dayalı yaşamı değersiz gördüğünü ifade etmiş ve bu anlayışın eğitimsiz ve kol gücü ile yaşamlarını sürdüren insanları ahmaklar olarak gören seçkinci, elitist bir yaklaşım olduğunu belirterek bu anlayışı eleştirmiştir.¹⁹

¹⁶ **age**, 20.

¹⁷ **age**, 21.

¹⁸ Sayers, **age**, 44.

¹⁹ **age**, 46.

Sayers'e göre Mill'in yapmış olduğu bu ayrım entelektüel etkinliğin yüceltilmesi, bedensel etkinliğin ve hatta yaşamını kol emeğine bağlı olarak sürdüren insanların hor görülmesi anlamına gelmektedir; çünkü Mill, yüksek ve aşağı faaliyetleri birbirinden keskin bir şekilde ayırmakta ve onları birbirini dışlayan faaliyetler olarak açıklamaktadır. Dolayısıyla bu anlayışın insanlar arasında da keskin bir ayrıma yol açacağından endişe duyduğunu ifade etmiş; zihinsel ve bedensel etkinliklerin bu denli birbirinden ayrı olmasının mümkün olmadığını söyleyerek Mill'in bu ayrımını eleştirmiştir.

Bunların yanı sıra Sayers, zihinsel ve bedensel etkinliğin birbirinden ayrılması ve birinin diğerinde daha değerli olarak görülmesinin Mill'in ortaya attığı bir anlayış olmadığını, bu ayrımın toplumsal yaşamın bir gerçeği olduğunun, kafa ve kol emeğinin ayrımının Mill'den önce de var olduğunun ve bu toplumsal bölünmenin sınıf farklarının ilk temelini oluşturduğunun altını çizmiştir.²⁰

Kapitalist üretimin egemen hale gelmesi ile birlikte daha fazla miktarlarda meta üretimi ihtiyacı hasıl olmuştu; bu durumun özellikle iş bölümü ile ilgili düzenlemelere yol açtığı bilinmektedir ve bu düzenlemeler kafa ve kol emeğinin birbirinden ayrılmasına ile sonuçlanmıştı. Marx bu durumu şu sözleri ile ifade etmiştir:

“Belli bir zaman aralığında daha büyük miktarda metanın teslim edilmesi gerekebilir. Bundan dolayı işin bölünmesi yoluna gidilir. Farklı işlemleri sırasıyla aynı zanaatçıya yaptırmak yerine, bu işlemler birbirlerinden ayrılır, yalıtılır, mekânsal olarak yan yana konur, her biri başka bir zanaatçıya verilir ve hepsi, el birliği yapan kişiler tarafından eş zamanlı olarak gerçekleştirilir. Bu tesadüfi bölünme tekrarlanır, kendine özgü avantajları ortaya çıkar ve yavaş yavaş sistematik bir iş bölümü halinde katılaşır. Meta, pek çok iş yapan bağımsız bir zanaatçının bireysel ürünü olmaktan çıkar; her biri devamlı olarak yalnızca bir ve aynı parça-işlemi yapan bir zanaatçılar topluluğunun toplumsal ürününe dönüşür.”²¹

Dolayısıyla işçi ortaya çıkacak ürünle ilgili işin planlanma, süreç ve bu süreçte kullanılacak araç- gereçlerin hazırlanması gibi işin bütününe dair konularda söz sahibi değildi ve bunlardan haberdar olması da beklenmiyordu. Tek yapması gereken kendisi için belirlenmiş olan işin bir bölümünü belli bir zaman içinde tamamlamasıydı. Bu yeni süreç, tüm çalışma hayatı boyunca parçalara ayrılmış işin kendisine düşen kısmını gerçekleştirmek zorunda kalan zanaatkârın artık bir işçiye dönüşmesine sebep oldu ve buna bağlı olarak kafa emeği ile kol emeği arasındaki ayrım iyice belirginleşti. Marx, yaşanan bu dönüşümü ise şu ifadeler ile dile getirmiştir:

“Gerçek manifaktür, geçmişte bağımsız olan işçiyi sermayenin komuta ve disiplini altına

²⁰ age, 52.

²¹ Marx, *Kapital*, 328-329.

sokmakla kalmaz, aynı zamanda işçilerin kendi aralarında da hiyerarşik bir kademelenme yaratır. Basit el birliği, bireysel işçinin çalışma biçimini genel olarak değiştirmeden bırakırken, manifaktür bunu temelden dönüştürür ve bireysel emek gücünü kökünden başlayarak ele geçirir. Manifaktür, işçinin bir yığın üretken iç güdü ve eğilimini baskı altında tutma yoluyla tek bir parça-işteki hünerini seradaki gibi geliştirerek, onu bir hilkat garibesi haline sokar.”²²

Bu çalışmada kafa ve kol emeğinin birbirinden ayrılmış olduğuna değinilmesi, bu ayrımın hali hazırda var olan bir ayrım olduğunun gözler önüne serilmesi açısından önemlidir. Mill’in yapmış olduğu ve Sayers tarafından da haklı olarak eleştirilmiş olduğu gibi sorunlu olarak görülen yaklaşım, kafa ve kol emeği arasında yapılan bu ayrımın desteklenmesi ve insanların bu ayrıma göre değerlendirilmesi, bazılarını diğerinden daha değerli olduğunu savunan anlayışın devam ettirilmek istenmesidir. Sayers’in bu ayrım ile ilgili üzerinde durduğu en önemli nokta bu ayrımın keskin bir biçimde gerçekleştirilmesi ve ikisinin bir arada var olamayacağının savunuluyor olmasıdır. Yukarıda Marx’ın görüşleri üzerinden de değinilmiş olduğu gibi işçilerin tüm ömürlerini aynı işi tekrar tekrar yaparak hünerlerini geliştirmemeleri ve kendilerini geliştirecek, onları mutlu edecek uğraşlar bulmak için zaman ve imkân bulamamaları korkunç bir durumdur; ama işçiler sanayi kapitalizminin gelişmesi ile buna mecbur edilmişlerdir. Dolayısıyla Mill’in görüşlerinin sorunlu yanı, işçilerin yaşadıkları bu durum üzerinde durulmaması, bedensel zevkleri ve bedensel çalışmanın hor görülmesi, zihinsel faaliyetler ile bedensel faaliyetlerin bir arada olabilme ihtimalinin göz ardı edilmiş olmasıdır. Zanaatkarlığın, bedensel faaliyetlerin de değerli olabileceğini, önemli olanın insanın var olan tüm yeteneklerini ortaya çıkarması olacağını söz konusu etmemiş olması ona yöneltilmiş olan eleştirileri haklı çıkarmaktadır.

Kısaca tekrar etmek gerekirse; faydacı felsefe, insanın zevklerini en yüksek seviyeye ulaştırmaya çalışırken acılarını da o denli en aza indirmeye çalışan bir doğaya sahip olduğunu savunmaktadır. Faydacı felsefenin iktisatçılar açısından kabul edilmesinin sebeplerinden en önemlisi insanların Mandeville’in *Arılar Masalı*’nda olduğu gibi ahlaksız, kötü varlıklar olarak gösterilmeden, kendi çıkarını korumaya çalışmasına bilimsel bir görünüm sunmasına imkân sağlıyor olmasıydı. 19. yüzyıl iktisatçıları açısından bu felsefenin önemi, zevkin ahlaki olanla acının ise ahlaksız olanla özdeşleştirilmesi ve insanların ahlaklı olma eğiliminde olacaklarının savunulabilir olmasıydı. Böylece ahlak, toplumsal olandan ayrılarak bireysel olarak

²² age, 348.

gerçekleştirilebilecek bir olgu olarak varlığını sürdürürken, iktisatçılar ekonomi alanını toplumsal ahlak kurallarından bağımsız bir şekilde kurgulayabiliyorlardı.²³ Dolayısıyla bu sayede tüm iktisatçılar faydacılık ilkesini savunsalar dahi insanın Mandeville'nin eserinde söz etmiş olduğu gibi çıkarıcı, ahlaksız olduğuna ve ancak bu şekilde toplumun zenginleşip varlığını devam ettirebileceği düşüncesine karşı durabilmişlerdir.

Bu çalışma açısından bu konunun önemi ise iktisat düşüncesinin savunduğu gibi insanların sadece kendi çıkarlarını en yüksek seviyeye ulaştırmak için çaba gösterdiklerinin, hayatlarını bu doğrultuda sürdürdüklerinin doğru olup olmadığının ortaya çıkarılmasıdır. Bütün davranış ve alışkanlıklarının altındaki sebep insanın kendi çıkarlarını korumaya çalışması mıdır yoksa başka sebeplerin olduğunu söylemek de mümkün müdür? Toplumsal bir varlık olan insanın, diğer insanlarla olan ilişkilerinden, kültürel ve ahlaki değerlerden kendini dışlayarak yaşaması mümkün olabilir mi?

Tüm bunlarla birlikte son yıllarda ortaya çıkan görüşlerin insanın ihtiyaçları ile ilgili yeni yaklaşımları ortaya koymuş olduğu bilinmektedir. Özellikle iktisat teorileri ile psikolojik yaklaşımlar arasında bağ kurmuş olan anlayış, iktisadın insan davranışlarını sadece bencillikleri ile açıklamasına engel olmuş ve bu konudaki anlamların daha güçlü olabilmesine olanak yaratmıştır. Davranışsal iktisat olarak isimlendirilmekte olan bu yaklaşımın temelini Smith'e kadar götürülebileceğine inanılmakla birlikte esas olarak 1980'li yıllarda bu konu ile ilgili daha ciddi çalışmalar yürütüldüğü savunulmaktadır.²⁴ Davranışsal yaklaşımın psikoloji bilimi ile kurduğu ilişki, iktisatta temel olarak kabul edilmiş görüşlere yeni açılımlar getirerek davranışların daha anlamlı bir şekilde yorumlanmasına fırsat yaratmaktadır.²⁵

Esasen insanların bencilliklerine yapılan vurgu onların rasyonel bir varlık olmalarının ve bu nedenle de kaynaklarını kendi faydaları için kullanarak çıkarlarını en üst seviyeye ulaştırmak için çabalayacağına dair yaygın kabul gören anlayışın aksine diğer bir taraftan savunulan görüş ise insan davranışlarının belli ahlaki değerler,

²³ Buğra, **age**, 136-138.

²⁴ Ester Ruben, Devrim Dumludağ, "İktisat ve Psikoloji" **İktisatta Davranışsal Yaklaşımlar**, der. Devrim Dumludağ, Özge Gökdemir, Levent Neyse, Ester Ruben (İstanbul: İmge Kitabevi Yayınları, 2015): 31-33.

²⁵ **age**, 48.

içinde yaşadıkları toplumsal koşulların ortaya çıkarmış olduğu sonuçlar, alışkanlıklar, kültür çerçevesinde şekillenebilmekte olduğu ve bunun göz ardı edilmesinin ise yanlış çıkarımlar yapılmasına yol açabileceğidir.²⁶

İnsan doğasına dair ortaya koyulmuş olan görüşlere yer verilmek istenmesinin sebeplerinden bir diğeri de insan doğasına dair her yer ve zaman için geçerli tanımlamaların yapılmasının zor ve bu tür çabaların bazı gerçeklerin görünmesine engel olmasıdır. Sözgelimi temel iktisat kuramlarının insanın bencil olduğu görüşünü temel alması kapitalist sistemin insan üzerinde olumsuz etkilerinin yıllarca görmezden gelinmesine yol açmıştır. Burada kastedilmek istenen kapitalist sistemin insan doğasına aykırı olduğu, bu nedenle de ortadan kaldırılması gereken bir sistem olduğu değildir; çünkü bu şekilde bir argüman aynı şekilde insan doğası diye bir tanımlamayı da beraberinde getirecektir. Bu çalışmada kapitalist sistemin insana ne gibi etkileri olduğu sorusu insanın nasıl bir varlık olduğu tanımlanmasından yola çıkılarak değil; yeni üretim biçimleriyle birlikte değişen alışkanlıklar, yaşam pratikleri, sosyal alışkanlıklar eski ile kıyaslanarak, yaşanan olaylar incelenerek cevaplanmaya çalışılacaktır.

Bu çalışmada üzerinde durulacağı gibi, Richard Sennett de tarihsel, kültürel ve sosyal süreçlerin insanların davranış ve alışkanlıklarında değişikliklere sebep olduğunu ve değişen koşullara her an uyum sağlamak zorunda kalan insanın aslında diğer insanlarla iş birliği içinde hareket etme eğiliminde olmasına rağmen bu yönünün ortaya çıkmasına engel olunduğunu savunmaktadır.

Richard Sennett'in eserlerinin benzerlerinden farkı, çalışma ile ilgili yaşanan dönüşümlerin yol açtığı sorunlar ve bu sorunların çözümlerine odaklanılmasına ek olarak sorunların sebeplerinin neler olabileceğine odaklanılmış ve bununla birlikte insanların günlük deneyimlerinden yola çıkılarak sürecin anlaşılmasına imkân sağlıyor olmasıdır. Sennett'in çalışmalarına sıklıkla referans veriliyor olması ile birlikte eserleri üzerinde kapsamlı bir şekilde duran çalışma azdır. Bunlardan biri Cihan Erbil ve Adem Ögüt'ün birlikte kaleme aldıkları "Örgütsel Sosyal Sermayenin İnşasında Çalışanların Değişen Rolü: Richard Sennett'in Perspektifinden Yeni Kapitalizm

²⁶ Gürol Irzık, Ayşe Buğra, "İnsan Doğası, İnsan İhtiyaçları ve İktisat", **Sosyal Bilimleri Yeniden Düşünmek: Yeni Bir Kavrayışa Doğru, Sempozyum Bildirileri: Defter ve Toplum Bilim Dergileri Ortak Yayını**, 1998 (İstanbul: Metis Yayınları, 1998): 35.

Örgütlerine Bakış”²⁷ isimli makaledir. Bu çalışma esnekleşme ile birlikte kurumsal yapılarda ortaya çıkan dönüşümün insanlar tarafından nasıl tecrübe edildiğinin Sennett tarafından nasıl yorumlandığına dayanmaktadır. Bir diğer çalışma ise Merve Türkan Bilgir’in “Richard Sennett’in Çalışmalarında Toplumsallaşmanın Bazı Referans Alanları ve Modernlik”²⁸ isimli eseridir ve bu eserde de özellikle Sennett’in Zanaatkar ve Karakter Aşınması isimli eserleri üzerinden bir tartışma yürütülmektedir. Son olarak Burak Fair Emirgil tarafından ortaya çıkarılan “Yeni Kapitalizmde Emegin Maddi-Olmayan Görünümleri” isimli çalışma ise Sennett’in Karakter Aşınması isimli eserinden hareketle emek pratikleri ve çalışma süreçleri ile ilgili ayrıntılı bir tanım yapılmış ve bu süreçlerin insanlara etkileri üzerinde durulmuştur.

Bu çalışmanın Sennett’in eserleri ile ilgili yapılan çalışmalardan farkı ise Sennett’in izini sürdüğü dönüşümün Türkiye’de de benzer şekillerde deneyimlenmekte olduğunun ve esnek üretim anlayışının farklı ülkelerde, farklı çalışma alanlarında benzer yaşantılara sahne olduğunu gözler önüne seriyor olmasıdır. Literatür taraması yöntemi ile ortaya çıkmış olan bu eserde saha araştırmalarından örneklerle yeni üretim süreçlerinin insanlar üzerindeki etkilerinin izleri sürülmüştür.

Çalışmanın ilk bölümünde, tarihsel olarak kapitalist anlayışın nasıl bir seyir izlediğinin anlaşılması sağlanmakta, tarihin belli dönemlerinde ortaya çıkan kapitalist üretim anlayışının krizlerinin ve bu krizlere karşılık geliştirilen yöntemlerin neler olduğuna değinilmektedir. İlk bölümün çalışmanın bütünü açısından önemi ise üretim biçimlerinin dönüşümü ile çalışma faaliyetinde ortaya çıkan değişikliklerin insan yaşamında ne gibi dönüşümlere yol açmış olduğunun karşılaştırılmalı bir şekilde incelenmesine fırsat vermesidir.

Çalışmanın ikinci bölümünde ise Richard Sennett’in eserleri incelenmekte ve Sennett tarafından dönüşümün nasıl yorumlandığı ortaya koyulmaktadır. Sennett, esnek üretim biçimi ile her şeyin geçicileşmesinin ve kısa süreye odaklanılmasının çalışma anlayışına nasıl yansımış olduğuna odaklanmaktadır. Çalışmalarında esnek üretimden önce var olan çalışma alışkanlıkları ile bugün benimsenmiş olanın nasıl bir dönüşümle mümkün olduğunun ve bu durumun insanlar tarafından nasıl tecrübe edildiğinin ortaya

²⁷ Cihan Erbil, Adem Ögüt, “Örgütsel Sosyal Sermayenin İnşasında Çalışanların Değişen Rolü: Richard Sennett’in Perspektifinden Yeni Kapitalizm Örgütlerine Bakış”, **Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, c.18, s.1 (2016).

²⁸ Merve Türkan Bilgir, “Richard Sennett’in Çalışmalarında Toplumsallaşmanın Bazı Referans Alanları ve Modernlik”, **Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Dergisi**, s.34 (2015).

çıkarılmasını amaçladığını söylemek mümkündür. Öncelikle *Zanaatkâr* isimli eseri üzerinde durulacak ve fabrikaların yaygınlaşması ile önemini yitirmiş olan zanaatkârlığın ayrıntılı bir tarifine yer verilecektir. Zanaatkârın işi ile kurmuş olduğu bağın, belirli adımlar çerçevesinde kolektif bir şekilde gerçekleştirilen işin insanlar için ne anlama geldiğinin Sennett tarafından nasıl görüldüğü ele alınmaktadır. Sennett, zanaatkârlık anlayışını sürdürerek insanların yaptıkları işleri anlamlı hale getirebileceklerini ileri sürmüş ve bunun insanların iyi bir şey yapmakta olduklarına ikna olabilmeleri için çok önemli olduğunu vurgulamıştır. Bu eserinde öncelikle zanaatkârın işi ve işi birlikte gerçekleştirdiği kişilerle kurmuş olduğu ilişkilere yer vermiş ve bu anlayışın kaybedilmesi ile birlikte insan hayatında nelerin eksileceğinin anlaşılması için ciddi bir çalışma ortaya koymuştur. Sennett'in *Yeni Kapitalizmin Kültürü* isimli çalışmasında ise özellikle kurumların esnetilmesi ile uzun vadeli plan yapmaya, gelecekle ilgili tahminlerde bulunmaya fırsat vermeyen zaman anlayışının insanları nasıl etkilediğinin anlaşılmasına odaklanmış olduğu görülmektedir. Bununla birlikte çalışmanın yeni anlamlar yüklemiş olduğu zaman anlayışının yeni bir birey anlayışını ortaya çıkardığı ileri sürülmektedir. Esnek üretimle birlikte çalışma esnasında sürdürülmesi beklenen davranışların insanların gündelik yaşantılarına da yansımakta olduğunu düşünen Sennett, yeni yapının insanlara zarar verdiğini tartışmaktadır. Kurumların esnetilmiş olmasının ortaya çıkardığı olumsuz koşullara ve toplumsal sorunlara değinen Sennett, yeni birey anlayışının anlaşılır bir resmini çizmiştir. Yeni birey anlayışı ile birlikte kimlerin 'makbul' birey, kimlerin ise henüz uyum sağlayamamış olarak görüldüğünü ve insanlar arasındaki ilişkinin bu durumdan nasıl etkilendiğini ayrıntılı bir şekilde ortaya koymuştur. *Karakter Aşınması* isimli eserinde ise *Yeni Kapitalizmin Kültürü* isimli eserinde sözünü ettiği dönüşümlerin insanlar tarafından nasıl deneyimlendiğini, gerçekleştirmiş olduğu gözlemler ve görüşmeler ışığında ortaya koyan Sennett, çalışma kültürünün yeni biçiminin insanların hayatlarında nasıl dönüşümler yaşattığının anlaşılmasına odaklanmıştır. Esnek üretimden önce sürdürülen üretim biçiminin çok da değişmemekle birlikte esnekliğe yapılan vurgu ile farklılıklar yaratıldığını düşünen Sennett, çalışanlardan da buna uygun olarak hareket etmelerinin beklendiğini ileri sürmüştür. Çalışanların günün gerektirdiği şekilde kurallara bağlı kalma ihtiyacı duymadan hızlı bir şekilde sonuca ulaşmaya odaklanmak zorunda kaldıklarını belirtmiştir. Bu şekilde örgütlenmiş olan yeni düzenin insanları katı kurallardan, baskılardan ve rutinin getirmiş olduğu bunalımdan kurtaracağına dair yapılan vurgunun daha eleştirel bir

bakışla yorumlanması gerektiğini düşünen Sennett, insanların çalışma deneyimleri ile ilgili tecrübelerine yer vererek beklenen özgürlüğün aslında bir kandırmacadan ibaret olduğunu gözler önüne sermiştir. Buradan hareketle eserin asıl meselesine odaklanan Sennett, öncelikle kuralların esnetilmiş olması ile birlikte ortaya çıkan düzensizliğin ve belirsizliğin insanlarda kaygıya yol açmakta olduğuna değinmiş ve çalışma ile edinilen davranışların ve başarılı olmak için kabullenilmiş alışkanlıkların insan karakteri üzerinde ciddi tahribata yol açtığını savunmuştur. Esnek üretimle birlikte bireysel özgürlüklere yapılan vurgunun geçmişini kolayca terk edebilme, insanlarla ve kurumlarla bağ kurmama olarak anlaşılmaya başlandığını ortaya koyan Sennett, insanların davranışlarına, düşüncelerine, karar alma süreçlerine yansıyan çalışma sürecinde edinilen alışkanlıkların tüm toplumsal yapıyı dönüştürmesinin şaşırtıcı olmadığını göstermiştir.

Çalışmanın son bölümünde ise Sennett'in değinmiş olduğu tüm kurumların ve süreçlerin esnetilmesi ile yaşanan dönüşümün farklı çalışma alanlarında nasıl tecrübe edilmekte olduğuna odaklanılmıştır. Bununla birlikte özgürleşme ile özdeşleştirilen esnekleşme sürecinin esasen yeni kontrol mekanizmaları yarattığı, insanların belli bir düzen anlayışı içinde tutulmasına hizmet ettiği ve bu şekilde sürecin devamlılığının sağlandığı vurgulanmaktadır.

Üretim ilişkilerinin toplumsal yapı üzerinde etkin bir rol oynadığı kabul gören bir yargı olmakla birlikte bu ilişkinin insanların duyguları üzerinde nasıl bir rol oynadığının, insanların yaşadıkları stres, kaygı ve endişenin çözülmesi gereken sorunlar olarak algılanmasına rağmen sebeplerinin ortadan kaldırılabilmesi ihtimalinin göz ardı edildiği görülmektedir. Son zamanlarda bu konu ile ilgili çalışmalar ortaya çıkmakla birlikte daha çok üzerinde durulmaya değer bir konu olduğu düşünüldüğü için bu çalışmanın ortaya çıkmış olduğunu söylemek mümkündür.

2. BÖLÜM: KAPİTALİST KÜLTÜR

Fülbert tarafından ekonomi, her toplumda yaşamın devamı için ihtiyaç duyulan ürünlerin üretimini ve toplumu oluşturan bireyler arasında paylaşımının sağlandığı alan olarak tanımlanırken bir toplumsal işleyiş biçimi olarak ortaya çıkan kapitalizm ise yapılan üretimden kâr sağlanması ve bu kârın yeni ürünler ortaya çıkarmak üzere kullanılmasına dayanan bir sistem olarak tanımlanmıştır.²⁹ Farklı biçimlerde ortaya çıkabilmekle birlikte insan emeği ile satılacak nesnelerin üretilmesine ve bu nesneleri satın alacak tüketicilerin yaratılmasına dayanan kapitalist üretim mantığının farklı dönemlerde farklı üretim modelleri denenerek sürdürülmekte olduğu bilinmektedir. Bu bölümde dönemsel olarak yaşanan farklılıkların daha iyi ortaya çıkarılabilmesi için kapitalist üretim anlayışının tarihsel olarak dönemselleştirilmesi, kapitalist üretim anlayışının insanlar tarafından nasıl tecrübe edildiğinin, toplumsal olarak üretim biçimlerinin nasıl tepkilere yol açtığına ortaya çıkarılması amaçlanmaktadır.

2.1. Kapitalizmin Dönemselleştirilmesi

Kapitalist kültürün zaman içinde nasıl bir dönüşüm geçirmiş olduğunun, üretim şekillerinde ortaya çıkan değişimlerin toplumsal hayatı nasıl etkilediğinin ortaya çıkarılabilmesi için kapitalist üretim tarzının nasıl bir tarihsel gelişime sahip olduğunun anlaşılması anlamlı görünmektedir.

2.1.1. Feodalizmden Kapitalizme Geçiş

Feodalizm olarak dönemselleştirilmekte olan zaman, Kuzey, Batı, Orta ve Güney Avrupa'daki toplumların 5. yüzyıldan 15. yüzyıla kadarki dönemini ifade etmek için kullanılmaktadır. Bu dönem toprak sahibi olmayan köylülerin ürettiklerinin yalnızca bir kısmına sahip olabildikleri ve kalan ürünü ise toprak sahibine bıraktıkları dönemdir. Kabaca bu şekilde ifade edebilmek mümkün olabilmekle birlikte farklı coğrafyalarda farklı şekillerde etkinliğini sürdürmüş ve zamansal olarak farklılıklar

²⁹ Georg Fülbert, **Kapitalizmin Kısa Tarihi**, çev. Sadık Usta, 3. bs. (İstanbul: Yordam Kitap, 2014), 17.

göstermiştir. Feodalizm, Fransa’da 1789 yılına, Almanya’da 19. yüzyılın başına, Rusya’da 1861 yılında köylülerin özgürleşmesine, Japonya’da ise 1868 yılına kadar varlığını devam ettirmiştir.³⁰

Sanayi Devrimi’ne geçişe kadarki dönemde tüm toplumların en önemli maddi geçim kaynağı tarımdı; feodal dönemde uygulanan tarım arazinin üçe bölünerek gruplandırılması ve her grubun farklı şekillerde değerlendirilmesi ile sürdürülüyordu. Topraklar kış hasadı, yaz hasadı ve nadasa bırakılan alanlar olarak üçe ayrılıyordu.³¹

Toprak feodal dönemde çok önemli bir yere sahipti ve toplumsal yapı da esasen toprak üzerinden belirleniyordu; toprak sahibi soylular ile toprak sahibi olmayan köylüler arasındaki ilişki toplumsal yapının temelini oluşturuyordu.³²

Michel Beaud’a göre feodal toplumun olgunlaşması 11. yüzyıla denk geliyordu. Serflik ve zorunlu çalışmanın yaygın olduğu bu dönemde, angarya emek ve artı emeğe el koyan toprak sahibi senyör aynı zamanda siyasal olarak da gücü elinde bulunduruyordu. Bununla birlikte feodal toplumun çözülmesine sebep olacak bazı olaylar da bu dönemlerde meydana gelmeye başlamıştı: Bunlar çalışma olarak ortaya çıkan rant, özgür çalışmanın ortaya çıkması, köylü mülkiyetinin gelişmesi, ticaretin başlaması gibi olaylardı. Ayrıca ticari fuarlar, zanaatkârlığın canlanması ve ticari burjuvazinin oluşması gibi unsurlar da sürecin hızlanmasına sebep olmuştur.³³

Feodalizmin kapitalizme evrilmesi ise birkaç yüzyıl sürecekti ve bazı değişimlerin yaşanması ile ancak mümkün olabilecekti. Bu dönüşüm ve süreçler, burjuvazinin oluşmasını (ticaret ve bankacılık), ulusal birliklerin ve modern devlet anlayışının şekillenmesini, uluslararası ticaretin dünya çapında yayılmasını; üretim ve taşımacılık alanlarındaki teknik gelişmeleri, yeni yöntem ve anlayışların ortaya çıkmasını beraberinde getirecekti.³⁴

Feodal dönemde egemen olan üretim ve mülkiyet ilişkilerini Marx şu sözleri ile açıklamıştır:

“Feodal dönemde başlıca mülkiyet biçimi, bir yanda serf emeğinin zincirle bağlı bulunduğu toprak mülkiyeti, öte yanda gündelikçilerin emeğine hükmeden küçük sermayeli bireysel emektir. Her ikisinin de örgütlenmesini tayin eden, üretimin sınırlı şartları -toprağın küçük ölçüde ve ilkel olarak işlenmesi ve sanayinin zanaat tipinde oluşu idi. Feodalizmin altın çağında, pek az iş bölümü vardı. Her toprağın kendi içinde, şehir ile köy ilişkisi barınıyordu.

³⁰ age, 86.

³¹ age, 87.

³² age, 90.

³³ Michel Beaud, **Kapitalizmin Tarihi**, çev. Fikret Başkaya (Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2003), 17.

³⁴ age, 17-18.

Ve toprağın derebey malikanelerine bölünmesi, kesin bir bölünmeydi; ama tarım bölgelerinde prensler, soylular, ruhban ve köylüler ayrımı ve kasabalarda da ustalar, kalfalar, çıraklar ve az zaman sonra da lonca dışında kalan emekçiler güruhu dışında önemli bir bölünme olmadı. Daha geniş bölgelerin feodal krallıklar olarak, gruplaşmaları, toprak sahibi soylular için olduğu kadar, kasabalar için de bir zorunluluktur. Onun için egemen sınıfın örgütü olan soyluların başında her yerde bir kral vardı.”³⁵

Bu dönemde egemen olan anlayış krallığın zenginliğinin diğer tüm insanların zenginliğiyle eşdeğer olduğuydu.³⁶ Nüfusun büyük bir bölümü tarım ile geçimini sağlıyordu, üretim olarak ortaya çıkan ürünler tarımsal ürünlerdi ve sınırlı bir kesim ticaretle uğraşıyordu. Köylünün emeğinin büyük bir bölümüne kilise, soylu sınıf ve krallık tarafından el konuluyor ve servetlerini bu şekilde artırıyorlardı. Bunun dışında ihtiyaç duyulan ürünler de zanaatkarlar tarafından karşılanıyordu.³⁷ Kısaca ifade etmek gerekirse elde edilen servet çoğunlukla topraksız köylünün emeği kullanılarak sağlanıyordu. Topraksız köylüler ihtiyaç duydukları tarımsal ürünleri elde edebilmek için ürettikleri ürünün çoğunu toprak sahibine bırakmak durumundaydılar. Bunun için de ailecek çalıştıkları topraklarda, birlikte ürünler ortaya çıkararak yaşamlarını sürdürüyorlardı.

Bununla birlikte para karşılığında malların satılması durumu da söz konusu idi. Köylüler ürettikleri ürünlerin bir kısmını pazarlarda para karşılığında satarak kazandıkları parayı ödemeleri gereken vergiler için kullanıyorlardı.³⁸ Krallar ve prenslikler bu dönemde toplanan vergiler sayesinde zenginleşmiş, toprak sahibi olmayan köylüler ise toprağı işlemeye ve ürünlerin yetiştirilmesine mecbur bırakılmışlardı.

Feodal dönemde var olan mekânsal düzenleme kapitalizmden farklıydı; tarımsal üretim birimleri mevcuttu ve bu birimler yerleşim merkezlerine bağlıydı. Kent merkezlerinde pazarlar sergilenir ve bu pazarlarda takas yoluyla ihtiyaç duyulan ürünler elde edilmeye çalışılırdı.³⁹

Zaman içinde toplanan vergilerle ticari yolların artması ve tarıma dayalı ekonomik yapının ticarete dayalı bir ekonomik yapıya evrilmesi gibi bazı dönüşümler yaşanmaya başlandı. Bu dönüşüme bağlı olarak ortaya çıkan anlayış tarıma bağlı ekonomik yapının ticarete dayalı bir ekonomiye dönüşümü olarak yorumlanmakta ve

³⁵ Karl Marx, **Kapitalizm Öncesi Ekonomi Şekilleri: Asya Üretim Tarzı, Antik Çağ, Feodalite**, çev. Mihri Belli (Ankara: Sol Yayınları, 1967), 138-139.

³⁶ Beaud, **age**, 23.

³⁷ **age**, 25.

³⁸ Nur Serter, **Giydirilmiş İnsan Kimliği**, (İstanbul: Der Yayınevi, 1996), 26.

³⁹ Fülbert, **age**, 93.

merkantalizm olarak isimlendirilmektedir.⁴⁰ Merkantalizm kapitalizmin gelişimini etkileyen bir anlayış olması nedeniyle bu çalışma açısından da önem arz etmekte ve bu nedenle kısaca değinilmesinin uygun olacağı düşünülmektedir.

Ticaret alanının genişletilmesine hizmet eden merkantalist anlayış, rekabetçi olmayan ticaret anlayışının sonunu getirerek; şehir, kırsal kesimler ve farklı şehirler arasındaki ayrımları görmezden gelerek bir ulusal piyasa kurulmasına olanak sağladı. O günün koşulları dış politika alanında egemen bir güç oluşturulmasını gerekli kılıyordu ve tam da bu ihtiyaca uygun olarak merkantalist devlet anlayışı, ulusal olan tüm kaynakların dış ilişkilerde güç kazanmak üzere kullanılması anlamına geliyordu.⁴¹

Bu durum feodal ve parçalanmış ülkelerin birleşmesi sonucunu ortaya çıkarmış, bu sayede ticaretin gelişmesi daha kolay hale gelmiş, merkezi devlet anlayışının güçlenmesi ile birlikte ticaretin ulusların tüm topraklarına yayılması için uygun ortam oluşturulmuş ve merkantalizmin belirgin ekonomik faaliyet biçimi olarak varlığını sürdürmesi için fırsat yaratılmıştır.⁴²

İhracata yönelerek birikim ve buna bağlı olarak ulusal serveti artırmayı amaçlayan bu anlayış, yeni kıtaların keşfiyle birlikte büyük sermayelerin oluşumuna ve bu sermayelerin belli ellerde toplanmasına yola açmıştır. Bu anlayışa bağlı olarak zanaatkârlar sınıfında da dönüşümler yaşandı ve loncalara bağlı olarak faaliyet gösteren zanaatkârlar kapitalist dönemdeki anlamıyla bir sınıf oluşturmaya başladılar. Daha açık bir şekilde ifade etmek gerekirse; zanaatkârların başkaları için ücretli olarak çalışmaya başlamaları, onların işçi statüsüne geçmeleri anlamına geliyordu.⁴³ Zanaatçının sadece emeğini satarak geçimini sağlayan bir işçiye dönüşmesi sonraki bölümde ayrıntılı bir şekilde tartışılacağından, tekrara düşmemek için burada bu konudan kısaca bahsedilmesinin uygun olacağı düşünülmüştür.

Esas itibarıyla merkantalist anlayış, tek tek kişilerin zenginliğini değil, hükümdarın zenginliğini önemseyen bir anlayış olarak varlığını sürdürdü. Bu anlayış yabancı rakiplere karşı korumacı bir politika izlerken bir taraftan da sömürgeci yayılmayı mümkün hale getirdi. Sermayesini artıran burjuvazi kendisini dünya pazarına açılacak hatta ona egemen olacak kadar yeterli hissettiğinde merkantalist idealleri terk ederek serbest ticaretin önünü açmak için çaba gösterecekti. Gerekli işgücünün

⁴⁰ Serter, *age*, 43.

⁴¹ Polanyi, *age*, 111-112.

⁴² *age*, 112.

⁴³ Serter, *age*, 44.

yaratılması, kapitalist anlayışın egemen hale gelmesi burjuva olmadan mümkün olmayabilirdi; burjuvanın bu denli güçlenmesi ise ulus-devlet ve ulus ortamında mümkün olabilecekti.⁴⁴

Kısaca tekrar etmek gerekirse; merkantalizm, amaçladığı gibi ticaretin ‘özgürleştirilmesi’ konusunda hedeflediği başarıyı elde etmişti, kısıtlamaların ortadan kaldırılmasına imkân yaratılmıştı; fakat tüm bunlarla birlikte müdahale alanının genişlemesine sebep olunmuş ve bu dönemde ekonomik sistem, piyasaların var olan kısıtlamalarından kurtulması üzerine inşa edilirken, bu dönüşüm piyasaların çok daha yoğun bir şekilde kontrol edilmesine yol açmıştı.⁴⁵

Ticaretin yaygınlaşması ile deniz ticaretinin gelişmesi, el zanaatlarının çoğunun makinelerin icadı ile etkisini yitirmesi, makineler tarafından yapılan üretimin yaygın hale gelmesi, su ve buhar gücünün güç kaynağı olarak kullanılması gibi gelişmeler Sanayi Devrimi’nin gerçekleşmesine ve tüm dünyada kapitalist üretim tarzının yayılmasına sebep oldu.⁴⁶ Hobsbawm, bu devrimin İngiltere’de başladığını, bu tarihin dünyada endüstrileşmenin de tarihi olduğunu ve tarihsel olarak 1780’li yıllarda başlayarak -İngiltere’de kurulan ağır endüstrileşme ve demir yollarının yapımı ile- 1840’lı yıllara kadar geçen zaman aralığını kapsadığını ifade etmiştir.⁴⁷ Hobsbawm, Sanayi Devrimi ve kapitalizmin ilk olarak İngiltere’de ortaya çıkmasının en etkili iki sebebinin İngiltere’de gelişmiş olan pamuk endüstrisi ve dünya ticaretinde sömürgeci yayılma neticesinde büyük bir paya sahip olması olduğunu eklemiştir.⁴⁸

Sanayi Devrimi üretim ve toplumsal süreçlerde ciddi değişikliklere sebep oldu. Kapitalist üretim mantığını, bu tarih itibarıyla kâr elde etmek amacıyla faaliyetlerini sürdüren, sermaye birikimini yine kâr elde etmek amacıyla kullanmaya çalışan ve tüm bunları üretim sayesinde elde eden, ücretli emekle, üretilen makineleri kullanan toplumların işleyiş tarzı olarak tarif etmek mümkündür.⁴⁹

Sanayi Devrimi’nin ikinci aşaması ise demir yollarının inşa edilmesi, kömür, demir ve çelik madenciliğin ön plana çıkması ve makine sanayinin gelişmesi ile mümkün

⁴⁴ Beaud, **age**, 50-51.

⁴⁵ Polanyi, **age**, 113.

⁴⁶ Fülbert, **age**, 149-150.

⁴⁷ Eric J. Hobsbawm, **Devrim Çağı: Avrupa 1789-1848**, çev. Bahadır Sina Şener, 3. bs. (Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2003), 38.

⁴⁸ **age**, 42.

⁴⁹ Fülbert, **age**, 150.

olabilecekti.⁵⁰ Esasen 1830'lu ve 1840'lı yıllar yoksul sınıfın artış gösterdiği, endüstrileşmenin buna engel olamadığı bir dönem olarak kendini göstermiştir. Bu bunalımın telgraf, buharlı gemi ve demiryollarının geliştirilmiş olması ile bir son değil aksine yeni bir başlangıç olduğu ve gelişen iletişim teknolojisi ile kapitalist ekonominin coğrafi alanını genişletmesi ve ilişkilerinin de aynı oranda genişlemesi ile sonuçlandığı görülecektir.⁵¹

Kapitalizm, çok geniş bir zamanda farklı yerlerde farklı mücadeleler sonucunda monarşik ve merkantalist Avrupa'nın artık geçerliliğini yitirmekte olan unsurları üzerinden kendi tarihsel dönemini başlatmıştır.⁵² Kapitalist üretim sürecinin varlığını devam ettirebilmesi üç sistemsel gereği karşılamasına bağlıydı; bunlar genişleme, sömürü ve oligarşik yönetim biçiminin devam ettirilmesi idi. Bu üç şartın yerine getirilebilmesi ise üç gelişmeyi kapsayan bir sürecin sürdürülmesi ile mümkün olabilecekti: sömürgecilik, sanayileşme ve milliyetçilik. Tüm bu gereklerin yerine getirilmesi kapitalizme hayat verecek ve tüm bunlarla birlikte dönemselsel krizlerin yaşanmasına da sebep olacaktı.⁵³

Kapitalist üretim daha çok satmak için daha çok üretmeyi hedefliyordu ve bunu gerçekleştirebilmek için çeşitli yöntemler deniyordu. Uygulanan yöntemlerden biri parça başı iş yöntemi idi; bu teknik yöntem ile üretimin artışını sağlamak amaçlanıyordu ve bu sayede elde edilmesi beklenen nihai amaç işverenin kârını artırmaktı. Parça başı iş yöntemi ücretlerin artırılmasını ve işçilerin daha fazla kazanmak için daha fazla çalışmalarını ve bu sayede üretimin artırılmasını öngörüyordu. Bu yöntem uygulanmaya başlandığında ise beklenenin aksine üretimin azalmasına sebep olduğu görüldü. Weber'in çok açık bir şekilde ifade ettiği gibi bunun sebebi, işçilerin daha fazla kazanmak yerine daha az çalışarak kendilerine yetecek kadar kazanma yolunu seçmiş olmalarıdır. "Sözgelimi, dönümü 1 Marktan, günde 2,5 dönüm ekin biçen ve günde 2,5 Mark kazanan bir işçi, ücreti dönüm başına 1,25 Mark yükseltildiğinde, beklendiği gibi 3 dönümü kaldırıp 3,75 Mark kazanacağı yerde aldığı 2,5 Markı kazanabilmek için yine yalnızca 2 dönümü biçer ve İncil'de

⁵⁰ age, 151.

⁵¹ Eric J. Hobsbawm, **Sermaye Çağı: 1848- 1875**, çev. Bahadır Sina Şener, 2. bs. (Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2003), 47.

⁵² Douglas Dowd, **Kapitalizm ve Kapitalizmin İktisadı: Eleştirel Bir Tarih**, çev. Cihan Gerçek, 2.bs. (İstanbul: Yordam Kitap, 2013), 37.

⁵³ age, 20.

dile geldiği gibi, 'ona yeter' diyerek vazgeçer."⁵⁴ Planladığı gibi işçinin daha fazla çalışmasını sağlayamadığı bu yönteme karşılık işveren, başka bir yol izler ve tam aksi bir yöntem uygulayarak işçinin ücretini düşürür, onun emeğine el koyar, hak ettiği ücreti ona vermez ve işçiyi daha önce kazandığı parayı kazanmak için daha fazla çalışmak zorunda bırakır.⁵⁵ Hayatını sürdürmek için çalıştığı işe ihtiyaç duyan işçi emeğinin el konulmasına, hak ettiğinden daha azını kazanıyor olmasına karşı çıkamaz ve var olan koşullarda varlığını sürdürmek için daha çok çalışmaya razı olur. İşveren bu şekilde daha çok üretim yapar ve her el koyduğu emek üzerinden sermayesini artırmayı sürdürür.

Köylü emeğine el konulması, sömürgeci yaklaşım, vergiler ve köleleştirmenin hâkim olduğu dönemlerde yaşananlar belli kişilerin servetlerini artırmasına olanak sağladı. Tüm bunların yanı sıra iç ve dış pazarların gelişmesi, ticaretin ve üretimin artış göstermesi de geleneksel biçimde evde ve küçük imalathanelerde çalışmanın sonunu getirerek fabrikaların ortaya çıkmasına sebep oldu. Yeni üretim biçimi olan fabrikaların ortaya çıktığı 18. yüzyılı kapitalizmin egemen haline geldiği yüzyıl olarak tanımlamak mümkündür.⁵⁶

Fabrikaların kurulması ile birlikte ailecek çalışılan işlerin terk edildiği, insanların fabrikalarda çalışmak zorunda kaldıkları döneme geçilmişti; fakat işçiler, ailecek yaptıkları işlerden daha çok para kazanıyor olmalarına rağmen fabrikalarda çalışmak için pek de gönüllü davranmıyorlardı. Bunun sebebi ise çok açıktı, fabrikalarda çalışmak onlar için özgürlüklerinin ellerinden alınması anlamına geliyordu. Hobsbawm fabrika düzenini ve orada ortaya çıkan yeni üretim süreci işleyişini şu sözleri ile açık bir şekilde ortaya koymuş ve işçilerin neden fabrikalarda çalışmak için istekli olmadıklarının anlaşılmasını sağlamıştır:

"Yine o zamanın pamuklu fabrikalarının, insanların tamamen 'kendi kendine hareket eden' (otomatikleştirilmiş) makineler tarafından tümüyle işsiz bırakılmasından önce bile, ayrıntılı iş bölümü sonucunda yetenekleri ve becerilerinin kısıtlanması ve 'ustalar' ya da 'işçiler' durumuna sokularak makineleştirilmiş insan görüntülerinin zihinlerde oluşmasına yol açmış olması da aynı biçimde önemlidir. Bu, süreçlerin makul bir tarzda birbirini izlediği, özel amaçlı makinelerin her birinin uzmanlaşmış bir 'organ' tarafından işletildiği, makinelerin ve işçilerin tümünün 'makinenin' insanlık dışı ve sabit hızı ile mekanizasyon teknolojisi aracılığıyla birbirine bağlandığı, havagazi ile aydınlatılmış, demir iskeletli ve dumanlar çıkan 'fabrika' üretim faaliyetinin devrimci bir biçimiydi."⁵⁷

⁵⁴ Max Weber, **Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu**, çev. Zeynep Aruoba, 2. bs. (İstanbul: Hil Yayın, 1997), 52-53.

⁵⁵ **age**, 53.

⁵⁶ Beaud, **age**, 93.

⁵⁷ Eric J. Hobsbawm, **Sanayi ve İmparatorluk**, çev. Abdullah Ersoy, 2. bs. (Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2003), 63.

Üretim süreçlerinde yaşanan dönüşümün bu bölümde sözü edilen güne kadarki kısmını kısaca özetlemek gerekirse; başlangıçta prensin zenginliğine önem veriliyordu, sonra krallığın zenginliği ve özellikle ihracatın gelişmesiyle ulusun zenginliği önemli hale geldi; daha sonrasında ise milli çalışma ve daha geniş çaplı üretime imkân sağlayabilmesi açısından sermaye birikimi ve imalatın önemli hale geldiği görülmektedir.⁵⁸

Bundan sonraki bölümde sanayi kapitalizminin yükselişi ile birlikte dönüşen emek ve üretim süreçlerinin incelenmesi için çalışılacaktır. İmalatın gelişmesi ile zaten değişmiş olan emek süreçleri sanayi kapitalizminin yükselişi ile daha büyük dönüşümler yaşamış ve bu dönüşümler çalışanların hayatlarında da ciddi değişikliklere sebep olmuştur. Bundan sonraki bölümün amacı bu dönüşümlerin ve etkilerinin neler olduğunu ortaya çıkarmak olacaktır.

2.1.2. Kapitalist Üretim Tarzı

Bundan önceki bölümde olduğu gibi bu bölümde de amaç, tüm tarihsel süreci ayrıntılı bir şekilde gözler önüne seren bir kapitalizm tanımlaması yapmak değildir. Esas amaç, yaşanan dönüşümleri önceki dönemlerle karşılaştırmak için üretim ve çalışma süreçlerinde ne gibi değişimler yaşandığının ortaya çıkarılmasıdır.

Kapitalist üretim mantığının yerleşmesine sebep olan iki olay; Fransız Devrimi ve İngiltere’de gerçekleşen devrimdi. Bu dönem, işçinin daha ağır sömürüye maruz kaldığı, meta üretiminin daha çok önemsendiği ve teşvik edildiği, zenginliğin artarken bir taraftan yoksulluğun arttığı, yoksulluk ve zenginlik arasındaki uçurumun daha da derinleştiği dönemin başlangıcı olarak gösterilebilir. 19. yüzyıldaki sanayi kapitalizminin tırmanışa geçmesiyle bu anlayış daha çok kabul görür hale geliyor ve toplumun tüm kesimlerinde hızla yaygınlaşmaya devam ediyordu.⁵⁹

Kapitalist üretim tarzının gelişmesi ve zamanla tüm dünyayı etkileyecek şekilde varlığını kabul ettirmesi ilk etapta makineleşmiş üretimin yaygınlaşması biçiminde ortaya çıktı. Ticaret kapitalizmi döneminde imalathane sahipleri, tacirler ya da usta başları da dönemin değişen koşullarından etkilendiler ve özellikle göçler ile birlikte ortaya çıkan işgücünü kullanarak daha fazla kazanç sağlamak için fabrikalar kurdular.⁶⁰ Bu durum loncalara bağlı olarak çalışan zanaatkârları ve emeği ile

⁵⁸ Beaud, **age**, 95.

⁵⁹ **age**, 96.

⁶⁰ **age**, 106-107.

geçimini sağlayan tüm insanları ciddi anlamda etkiledi. İnsanlar en yüksek kârı kazanmayı hedefleyen fabrika sahiplerinin belirledikleri koşullar altında çalışmaya mecbur bırakıldılar. Dolayısıyla bu dönemde zanaatkârlık da büyük bir dönüşüm yaşamış oldu ve zanaatkârlığın önemsendiği, değerli olduğu dönem terk edilerek emeğin sadece bir para kazanma aracı olduğu döneme geçilmiş oldu.

Fabrikanın ortaya çıkışı, ürünü ortaya çıkarmak üzere bir arada çalışan insanlar arasındaki iş birliğini dönüştürmüş ve sanayinin gelişmesi, zanaatçının bir ürünü ortaya çıkarmak için geçirdiği süreçlerin farklı bir şekilde düzenlenmesini beraberinde getirmiştir. Marx bu geçişi şu sözleri ile açıklamıştır:

“Manifaktürün doğuşu, bunun zanaatlardan meydana gelişi, iki ayrı yoldan olur. Birinde, manifaktür, bir ve aynı metanın üretim sürecinde artık yalnızca bu sürecin birbirini tamamlayan parça-işlemlerini oluşturma noktasına varmak üzere bağımsızlıklarını yitiren ve tek yönlü hale getirilen bağımsız zanaatların birleşmesinin sonucu olur. Diğerinde, aynı türden zanaatçıların el birliğinin sonucu olur, aynı zanaatı farklı özel işlemlerine ayırır ve bu işlemleri, her biri tek bir özel işçinin tek işlevi haline gelinceye kadar yalıtır ve bağımsızlaştırır. Dolayısıyla, manifaktür, bir yandan, bir üretim sürecine iş bölümünü sokar veya bu onu daha da geliştirir; diğer yandan, daha önce ayrılmış bulunan zanaatları birleştirir. Fakat özel hareket noktası ne olursa olsun, son biçimi aynıdır- organları insanlar olan bir üretim mekanizması.”⁶¹

Dolayısıyla tüm üretim sürecine hâkim olan zanaatkârdan tüm hayatı boyunca aynı işi tekrar tekrar yapan işçiye dönüşen insan ile üretkenliğin artırılması, işin daha kısa sürede bitirilebilmesi mümkün olabilmiş; fakat aynı zamanda işçiler yapmakla yükümlü oldukları parçanın nasıl ve hangi koşullar altında üretileceğine kendileri karar veremez hale getirilmişlerdir.

Daha önceki bölümde de söz edilmiş olduğu gibi sanayi kapitalizminin yükselişiyle köylünün emeğine toprak sahibi ya da devlet tarafından el konulmasına devam edilmekle birlikte bu dönemde egemen olan anlayış sanayide emeğin sömürsüyüdü. Dünyada egemen hale gelen sömürü anlayışı sermaye birikiminin temel kaynaklarından biriydi. Bu dönemde göze çarpan en önemli değişimlerden biri burjuvazinin sermayesini çok büyük oranlarda artırırken diğer taraftan işçinin aynı oranda yoksullaşması olmuştur.⁶² Önceden toprağa ve toprak sahibine bağımlı olan emek sahipleri artık kapitalistlere bağımlı hale gelmişler ve fabrikalarda onlar için belirlenen saat, koşullar ve ücret karşılığında çalışmak zorunda bırakılmışlardır. Marx bu durum şu sözleri ile açıklamıştır:

“Ücretler, kapitalist işçi arasındaki düşmanca boğuşma yoluyla belirlenir. Zaferi kazanan, zorunlukla, kapitalist olur. İşçinin kapitalistsiz yaşayabileceğinden daha uzun yaşar kapitalist

⁶¹ Marx, **Kapital**, 329.

⁶² **age**, 143.

işçisiz. Kapitalistler arasında birleşme alışılmış bir şeydir ve etkilidir; işçilerin birleşmesi yasaktır ve kendileri için acı sonuçlar verir.”⁶³

Burada kısaca ifade edilmek istenen, Marx’ın *1844 El Yazmaları* isimli eserinin ilerleyen bölümlerinde de üzerinde durduğu gibi, işçinin hayatını sürdürebilmesinin kapitalist fabrika sahibine bağlı olmasıdır. Ellen Meiksins Wood’un da sözünü etmiş olduğu gibi;

“Tam olarak gelişmiş bir kapitalizmde doğrudan üreticiler mülksüz olduğu ve onların üretim araçlarına, kendi yeniden üretim gereksinimlerine, hatta kendi emek araçlarına yegâne erişimleri, bir ücret karşılığında emek güçlerinin satışı olduğu için, kapitalistler, işçilerin artık emeğine doğrudan baskı olmaksızın da el koyabilirler.”⁶⁴

Herhangi baskı veya zorlamaya gerek kalmadan işçiyi belli koşullar altında çalışmaya mahkûm eden kapitalist sistemde özellikle sanayi kapitalizminin yükselişiyle farklılaşan çalışma koşulları insanların hayatlarındaki bütün alanlarda etkili olmaya başlamıştır. Hayatlarının emeklerinin karşılığında aldıkları ücrete bağlı olması, işçi ile fabrika sahibi arasında karşılıklı bir ilişkiden ziyade işçinin fabrika sahibine karşı bağımlı bir ilişki geliştirmesine sebep olmaktadır.

Kurulan ilk fabrikalarda çalışma koşulları ve ücretler ciddi anlamda kötü idi; fakat bundan sonraki dönemde koşullar daha da kötüleşecek, insanlar geçimlerini sağlamak için iş bulmakta da zorlanacaklardı. 18. yüzyılın ortasından 19. yüzyılın ikinci çeyreğine kadar yaşanan tarihsel süreçte geçimlerini tarımsal ürünlerden sağlayan; fakat daha sonra toprakları elinden alınmış olan aileler için çalışabilecekleri iş bulmaları çok zordu. Dolayısıyla Sanayi Devrimi’nin gerçekleştiği 19. yüzyılda yoksulluk ciddi boyutlardaydı ve işçiler şartlar ne kadar kötü olursa olsun çalışmak zorunda kalmışlardı.⁶⁵

Eric Hobsbawm, Sanayi Devrimi’nin, “yalnızca iktisadi büyümenin hız kazanması değil, iktisadi ve toplumsal dönüşüm nedeniyle ve bunun sayesinde iktisadi büyümenin hız kazanması”⁶⁶ olarak açıklanmasının daha anlamlı olacağını ifade etmiş ve bunun yanı sıra Sanayi Devrimi ile ilgili yapılan tartışma ve değerlendirmelerin çoğu zaman bir matematik hesabından ileri gidemediğini; halbuki tek önemli olanın daha iyi yiyecek, giyecek, barınma olmadığını bunlarla beraber

⁶³ Karl Marx, *1844 El Yazmaları*, çev. Murat Belge (İstanbul: Birikim Yayınları, 2000), 17.

⁶⁴ Ellen Meiksins Wood, *Kapitalizmin Kökeni: Geniş Bir Bakış*, çev. A. Cevdet Aşkın (Ankara: Epos Yayınları, 2003), 107.

⁶⁵ Dowd, *age*, 44.

⁶⁶ Hobsbawm, *Sanayi ve İmparatorluk*, 32.

gelen köklü toplumsal dönüşümün de göz önünde bulundurulması ve sonuçlarına ilişkin durumun değerlendirilmesi gerektiğini ifade etmiştir.⁶⁷

Sanayi kapitalizminin yükselişe geçmesinin ve piyasa mekanizmasının tüm üretim süreçlerini belirler hale gelmesinin işçiler ve içinde yaşamakta oldukları toplumlar açısından ciddi sonuçları vardır. Polanyi'nin sanayi üretiminin gelişmesi ve bunun sonuçları ile ilgili yapmış olduğu tanımlama bu konunun açık bir şekilde ortaya koyulması açısından önemlidir. Ona göre;

“Piyasa mekanizmasının üretim unsurlarını -emek, toprak ve parayı- içine alışı, fabrika sisteminin ticari bir topluma girişinin kaçınılmaz sonucuydu. Üretim unsurları satışa çıkarılmıyordu. Bu bir piyasa sistemi talebiyle eş anlamlıydı. Fabrika sisteminin gelişmesi alım-satım sürecinin bir parçası olarak ortaya çıkmış olduğuna göre, üretimin sürebilmesi için emek, toprak ve paranın metalara dönüşmesi gerekiyordu. Doğal olarak, bunlar, piyasada satılmak üzere üretilmediklerinden, gerçekten metalara dönüştürülemezlerdi. Ama böyle üretildikleri efsanesi, toplumun temel düzenleyici ilkesi olup çıktı. Bu üçünden biri özel önem taşıyordu: Emek, işveren değil işçi oldukları durumda insanlar için kullanılan teknik terim. Bunun ardından, artık emek düzeninin piyasa sisteminin düzeniyle birlikte değişeceği fikri geliyordu. Ama emek düzeni halkın yaşam biçimlerinden başka bir şey demek olmadığına göre, ortaya çıkan sonuç piyasa sisteminin gelişmesiyle birlikte, toplumsal düzenini de değişikliğe uğratacağıydı. Böylece insan toplumu, ekonomik sistemin bir aksesuarı haline geldi.”⁶⁸

Sanayi kapitalizminin yükselişi ile birlikte mekânsal anlamda da dönüşümler yaşandı, ulusal devlet anlayışı egemen hale geldi. Ticaret kapitalizminin egemen olduğu dönemde ulus, devlet egemenliği ve ülke sınırları ile ilgili anlayış daha çok mutlakiyetçi bir biçimde sürdürülüyordu. Sanayi kapitalizmi ile birlikte devletler ekonomik anlamda daha büyük bir avantaj elde etmiş bulunuyorlardı.⁶⁹ Devletin egemen güç haline gelmesi, ticaret ve ekonomi alanında daha güçlü bir şekilde var olmayı amaçlaması siyasi ve ekonomik tüm politikaların en yüksek kârı elde edebilecek şekilde düzenlenmesi ile sonuçlanıyordu.

Devletin daha güçlü bir şekilde varlığını sürdürmesi ile kastedilen devlet kurumlarının oluşturdukları yasalar ile ilgilidir; daha açık bir şekilde ifade etmek gerekirse, farklı şekillerde yapılan devlet oluşumlarının göstermiş oldukları benzerlik, özel mülkiyetin yasalar ile korunması ve devletlerin demokrasi anlayışının kapitalist üretim ilişkilerinin korunmasına hizmet etmesidir.⁷⁰

Buradan yola çıkarak şunu söylemek mümkündür ki; iktisadi ve siyasi güçler arasındaki bağlar her zaman çok kuvvetli olmuştur ve bu durum her gün daha da şiddetlenerek devam etmektedir. Bir yandan demokrasinin gelişim gösterdiği bir

⁶⁷ age, 74.

⁶⁸ Polanyi, age, 123.

⁶⁹ Fülbert, age, 157.

⁷⁰ Fülbert, age, 163.

dünyaya doğru yol alınırken, diğer taraftan kontrol ve insanları etkileme anlamında iktidarın elinde daha ciddi araçların var olduğu gözlemlenmektedir.⁷¹ Daha önce de söz edildiği gibi, bir taraftan üretim araçları ve üretim süreçleri ile ilgili sınırlamalar ortadan kaldırılarak daha özgür bir üretim süreci sağlanmaya çalışılırken diğer taraftan işçileri daha zor şartlar altında çalışmaya mahkûm bırakan uygulamaların yaygınlaştığı bilinmektedir.

Sanayi devrimi ile birlikte dönüşen anlamıyla kapitalizm “kâr amacı güden; kâr etmek amacıyla yatırılan sermayenin birikimini sağlayan; bunun için üretime başvuran, ücretli emekle, maden sanayinde ve makine endüstrisinde üretilen makineleri kullanan toplumların işleyiş tarzıydı.”⁷² Bu süreç daha fazla kâr etmeyi, sermayeyi artırmayı ve elde edilen bu sermaye ile yeni metaların üretilmesine fırsat yaratmayı zorunlu kılıyordu. Bu da daha çok işçinin emeğine el konulması anlamına geliyor ve her geçen gün artan sermaye ihtiyacı işçinin durumunu daha da kötü hale getiriyordu.

Bu dönemde etkili olmaya başlayan anlayışlardan biri olan ekonomik liberalizm, piyasanın serbest işleyişinin gerekliliğini savunuyor ve arz-talep yasasının denge sağlayacağı düşüncesine dayanıyordu. Bu anlayış, piyasanın düzgün bir şekilde işleyebilmesinin ancak devletin müdahalesinin en aza indirildiğinde mümkün olabileceğini ve ancak bu şekilde insanların özgür olabileceğini savunuyordu. Beaud’un aktarmış olduğu gibi Frederic Bastiat, devletin işlevinin kamu düzenini, kamu güvenliğini ve adaleti sağlamaktan öteye geçmemesi gerektiğini; aksi takdirde yapılan her müdahalenin akla, çalışmaya ve insanın özgürlüğüne karşı bir duruş olacağını savunuyordu.⁷³

Bu anlayışın savunduğu piyasa ekonomisinin zaman içinde daha güçlü bir biçimde varlığını sürdürmesi orta sınıflar tarafından üstlenilmiş, pazarların genişlemesi ile yatırım yapmanın yolları kolaylaştırılmış ve yabancılarla sürdürülmekte olan rekabetin ulusal para güvencesi altında sürdürülmesi sağlanmıştır. Ekonomik kârın öncelendiği bu sistemin sebep olduğu sonuçlardan birkaçını, işçinin fiziksel gücünün sömürülmesi, aile yaşamının zarar görerek yıkılması, mahalle yaşantısının çökmesi, çevrenin ciddi zararlar görmesi, zanaatkârlığın gözden düşmesi, halk geleneklerinin kaybolması ve

⁷¹ Dowd, **age**, 42.

⁷² Fülbert, **age**, 150.

⁷³ Beaud, **age**, 101.

tüm bunlara bağılı olarak insan yaşamının değersizleştirilmesi olarak sıralamak mümkündür.⁷⁴

Karl Polanyi'ye göre "18. yüzyıl sonunda belli kurallar çerçevesinde düzenlenmiş piyasalardan kendi kurallarına göre işleyen piyasalara geçiş, toplumun yapısını bütünüyle değiştirdi."⁷⁵ Kendi kurallarına göre işleyen piyasayı önceki dönemlerde var olan sistemlerle karşılaştıran Polanyi, feodalizm ve lonca sisteminde dahi toprak ve emeğin sosyal düzenin bir parçası olduğundan söz etmiştir. Mülkiyet ve toprağın kullanımına dair konuların kurumsal bir düzenlemeye bağılı olduğunu, geçmişteki tüm ekonomik sistemlerde ve sözgelimi lonca sisteminde de üretici faaliyetin hangi koşullarla sürdürüleceğinin toplumun genel düzenine göre belirlendiği üzerinde durmuştur. Usta, kalfa, çırak ilişkilerinin, ödenen ücretlerin lonca tarafından belirlenmiş ve şehrin ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde düzenlenmiş olduğundan söz eden Polanyi, kendi kurallarına göre işleyen piyasanın birçok şeyi değiştirdiğinin ve toplumu ekonomik ve sosyal düzeylere böldüğünün altını çizmiştir.⁷⁶

Bu dönüşüm ve bölünme ile ilgili düşüncelerini ise şu sözleri ile ifade etmiştir:

"Kendi kurallarına göre işleyen bir piyasa, toplumun ekonomik ve sosyal düzeylere bölünmesi gibi önemli bir talebi beraberinde getirir. Aslında bu ikilik, kendi kurallarına göre işleyen bir piyasanın var olduğunun, bütün toplum açısından, başka bir ifadesidir. Bu iki alanın ayrılığının, her çağda, bütün toplum tiplerinde görüldüğü söylenebilir. Ama bu bir yanılgıya dayanır. Doğru, hiçbir toplum malların üretimi ve dağıtımını sağlayan bir sistem olmadan yaşayamaz. Ama bundan ayrı ekonomik kurumların var olduğu sonucunu çıkaramayız; normal olarak ekonomik düzen yalnızca sosyal düzenin bir fonksiyonudur ve onun içine yerleşmiştir. Gösterdiğimiz gibi ne kabilelerde ne feodal ne de merkantilist koşullar altında, toplum içinde ayrı bir ekonomik sisteme rastlanır. Ekonomik sistemin soyutlanmış ve belirgin ekonomik amaçlara bağlanmış olduğu 19. yüzyıl toplumu, gerçekleşen kendine özgü bir sapmaydı."⁷⁷

Polanyi için bu bölünmenin sorunlu bir durum olması, bu bölünmenin ne anlama geldiği ile ilintilidir. "Emek ve toprak bütün toplumları oluşturan insanlardan ve toplumu içinde yaşadığı doğal çevreden başka bir şey değillerdir. Onları piyasa mekanizmasına sokmak, toplumun özünü piyasa kurallarının hakimiyeti altına almak anlamına gelir."⁷⁸ Bu durum toplumu ve o toplumda yaşayan insanları önemsemek yerine, piyasanın işleyişini ve devamlılığını önemseyen bir anlayışa geçildiğinin bir işaret olarak görülebilir.

Beaud, insanlara mutluluk vaat ettiğini fakat sonrasında bu vaatlerin

⁷⁴ Polanyi, **age**, 194.

⁷⁵ **age**, 118.

⁷⁶ **age**, 117-118

⁷⁷ **age**, 118.

⁷⁸ **age**, 118.

gerçekleştirilemediği için bu anlayışı liberal ütopya olarak isimlendirmiştir.⁷⁹ Ekonomik liberalizm, piyasa sistemi yaratmayı amaçlayan bir anlayışa dayanıyordu ve piyasanın kendi kuralları ile işlediğinde insanların özgür ve mutlu olacaklarına inanan bir düşünce olarak gelişmişti. Bu anlayışa göre kabul gören *laissez-faire* politikası temelde üç ilkeyi benimsemişti: “Emeğin fiyatının piyasada belirlenmesi, paranın otomatik bir mekanizma yardımıyla yaratılması, malların engellenmeden ve ayrıcalık tanınmadan ülkeler arasında özgürce hareket edebilmesi. Kısaca, emek piyasası, altın standardı ve serbest ticaret.”⁸⁰

Ekonomik liberalizmin ve *laissez-faire*’in herkes için daha iyi bir gelecek sağlayacağı düşüncesinin ciddi bir tutkuyla savunulması 1830’dan sonra gerçekleşti. Sanayici sınıf İngiltere’de uygulanan, rekabetçi bir emek piyasası oluşumuna engel olan “Speenhamland Yasası”⁸¹ na karşı bir duruş sergiliyordu ve kaldırılması için çalışıyordu; çünkü bu yasa ile sanayi işçi sınıfının ortaya çıkmasının engelleniyor olması, işverenler açısından olumsuz bir tablo ortaya çıkarıyordu. Bu çabalar özgür emek piyasasının oluşturulması için tüm engellerin ortadan kaldırılmasına yönelikti; fakat sanayi işçilerinin içine düştükleri sefalet gün geçtikçe derinleşiyordu.⁸² Bu yasa ile ilgili yaşananların bu çalışma açısından önemi, yoksulluğun artık insanların kendi sorumluluğu olarak algılandığını gösteriyor olmasıdır. Bu yaklaşım ile servetin ya da yoksulluğun paylaşılmasının mümkün olamayacağı, herkesin kendini geçindirmekten sorumlu olması gerektiği açık bir şekilde dile getirilmeye başlanmıştır.

Speenhamland Yasası ile yapılan yardım ciddi boyutlarda bir yardım olmamakla birlikte geçinebilmek için yeterliydi. Dolayısıyla bu yasa makinelerle birlikte ortaya çıkan işgücünün yaratılmasına engel teşkil etmekteydi. Bu durumun önüne geçilmesi, işgücü ihtiyacının giderilebilmesi için çeşitli uygulamalar gündeme getirildi. 1834 yılında yürürlüğe giren ‘Yoksullar Yasası Reformu’ ile Speenhamland anlayışı sona erdirildi ve herkesin çalışmasını sağlamayı amaçlayan bu yasa iş bulamayanların ücret almalarını değil sadece yoksullar evinde barınabilmelerini mümkün kılacak şekilde düzenlendi.⁸³ Speenhamland politikası işçilerin bir ekonomik sınıf oluşturmalarına

⁷⁹ Beaud, **age**, 100.

⁸⁰ Polanyi, **age**, 196.

⁸¹ 1785-1834 yılları arasında İngiltere’de Sanayi Devriminin yükselişte olduğu dönemde uygulanan, emek piyasası yaratılmasını engelleyen yoksullara kazançlarından bağımsız olarak asgari gelir sağlanması için düzenlenen ücret desteği. Ayrıntılı bilgi için bkn. Polanyi, **age**, 125-135.

⁸² Polanyi, **age**, 198.

⁸³ **age**, 139.

engel olmuştu, anlayışın sona ermesinden sonra her geçen gün sanayide çalışan işçi sayısında artış gözlemlenmiştir. Bu yasa bir yandan yardımlaşmayı ve paylaşmayı ön plana çıkarırken diğer taraftan da insanların çalışmaktan kaçmasına, kaynakların yeterince verimli bir şekilde kullanılamamasına sebep oluyordu. Özellikle çiftçiler bu durumdan epey olumsuz etkileniyor, çalışacak işçi bulmakta zorlandıklarından toprağın verimsizleşmesi gibi durumlarla karşı karşıya kalınıyordu.⁸⁴ Speenhamland Yasası ile ilgili olumsuz sonuçlara da değinen Polanyi, sadece bu yasanın toplumu bir arada yardımlaşma içinde tutarken diğer taraftan yarattığı olumsuz sonuçların görmezden gelinmemesi gerektiğine işaret etmiştir. Polanyi'nin olumsuz olarak nitelendirdiği durum, bu yasanın insanın kendini bir sınıf içinde birey olarak var edebilmesine, kendi emeğiyle kazanç sağlamasına ve işçiyi muhtaç durumundan kurtaracak imkanların oluşmasına engel olmasıdır. Bir sınıf olarak mücadele etmenin önemine vurgu yapan Polanyi, işçilerin ancak bu şekilde istemedikleri yaşam koşullarına karşı koyabileceklerine inanmaktadır. İlerleyen bölümlerde de söz konusu edilecek olduğu gibi, Yoksullar Yasası'nın uygulanmaya başlanmasının, İngiltere'de işçiyi zorlayan şartların ortadan kalkmasına fırsat yaratmadığı ve şartların gün geçtikçe kötüleştiği görülecektir. Hobsbawm'a göre Yoksullar Yasası, talihsiz olanlara yardım etmekten çok, toplumun itiraf ettiği başarısızlıkların sahiplerini lekelemeyi amaçlamıştır.⁸⁵

Dolayısıyla insanlara asgari geçim geliri sağlayacak uygulamaların, toplumun dışına itilmiş insanların topluma dahil edilmesine yönelik çabadan ziyade dışlanmış olan bireylerin kontrolü ve yönlendirilmesine hizmet ettiği görülmektedir.⁸⁶ Bireysel olarak başvurulması gereken bu yardımların insanları damgalayacak olması nedeniyle toplumun dışına itilmiş olma hissinden kurtulamayacaklardır; bu yardımlara başvurdıklarında toplumda birey olarak saygı göremeyeceklerini ve toplumun normu haline gelmiş olan süreçlere uyum sağlamaktan başka çarelerinin kalmayacağını söylemek yanlış olmayacaktır.

Dolayısıyla 1834 yılında Yoksullar Yasası'nın yürürlüğe girmesiyle ihtiyaç duyulan işgücü piyasası ortaya çıkmış, sanayi kapitalizminin başlaması için herhangi bir engel

⁸⁴ **age**, 153.

⁸⁵ Hobsbawm, **Sanayi ve İmparatorluk**, 81.

⁸⁶ Jose Luis Rey Perez, "Çalışma Hakkı, Toplumsal Dışlanma Yolu mu? Çalışma Hakkı Güvencesi Olarak Temel Gelir", **21. Yüzyılda Karl Polanyi'yi Okumak: Bir Siyasi Proje Olarak Piyasa Ekonomisi**, der. Ayşe Buğra, Kaan Ağartan, 2. s. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2016): 156.

kalmamıştı. Polanyi bu geçişi şu sözleri ile ifade etmiştir:

“Bu yasaların iradesiyle merhamet yüreklerden silindi ve “en çok sayıda insanın en büyük mutluluğu” adına insan dayanışmasını duygusuzca yadsıma kararı bir din saygınlığı kazandı. Piyasa mekanizması yerleşiyor ve son aşamasına ulaşmak için insan emeğinin metaya dönüşmesini sağlamaya uğraşıyordu. Gerici paternalizm bu zorunluluğa karşı boş yere direnmişti. Speenhamland’in dehşetinden kaçanlar, körcesine, ütöpik bir piyasa ekonomisine sığınmaya koştu.”⁸⁷

Bauman da benzer bir anlayışla Yoksullar Yasası’nın çalışamayacak durumda olanların korunmasından ve onlara yardım etmekten çok daha farklı bir amacının olduğuna inanmaktaydı:

“Nihayet, Yoksulluk Yasası, çalışanları (ya da potansiyel olarak çalışabilir olanları) görünmez fakat gayet somut olan kültürel yabancılaşma duvarlarıyla, pek yakında iki misline çıkarılacak, aşılamaz, muazzam duvarlar sayesinde tehlikeden uzak tutarak umutsuz aylaklığın bulaşıcı etkisinden korudu. Düşkünler evinin duvarlarının ardından dışarıya sızan haberlerin ürkütücülüğü artıkça, fabrika işçilerinin köleliği özgürlüğe, perişanlığı da şansa ve nimete daha çok benziyordu.”⁸⁸

Bu sayede yardımlaşma ve paylaşma anlayışı dönüşürken, insanların çalışmak için ikna edilmesinin çok daha kolay bir şekilde gerçekleşmesi mümkün olabilecektir. Gerekli olan işgücünün yaratılmasına hizmet eden bu uygulama aynı zamanda hali hazırda bir iş sahibi olan insanların çalışmakta oldukları şartlara karşı da daha az eleştirel bir tavır takınmalarına da hizmet etmekteydi. Bu durum elbette çalışanın değil işverenin kârına olacak şekilde yeni düzenlemelerin ortaya çıkmasına fırsat yaratmıştır.

Polanyi’ye göre, serbest piyasalar kontrol, müdahale ve düzenlemeleri ortadan kaldırılmasının tam aksine bunların etki alanını genişletmiştir. İdarecilere ciddi sorumluluklar yükleyen sistemin serbest bir şekilde varlığını sürdürebilmesi için sürekli hazırlıklı bulunulması gerekiyordu. Bu nedenle de devletin gereksiz görevlerden kurtulması gerektiğini savunanlar dahi *laissez-faire* politikasının sürdürülebilmesi için devlete yeni güçler, organlar ve araçlar yüklemek zorunda kalmışlardır.⁸⁹ Dolayısıyla Beaud’un da benzer bir şekilde ifade ettiği ve bu çalışmada da sözü edildiği gibi, Polanyi de *laissez-faire* anlayışının ütöpik olduğunu savunarak, tarif edildiği gibi kısıtlamalardan kurtaran piyasanın serbest bir şekilde işleminin mümkün olamayacağını gözler önüne sermek istemiştir. Serbest piyasalarla birlikte üretim ve çalışma süreçlerinde ortaya çıkan anlayış ve dönüşümlerin toplumsal yapıyı, kültürü ve insanlar arasındaki iletişimi de dönüştürecek ve yeni değerlerin ortaya

⁸⁷ Polanyi, *age*, 156-157.

⁸⁸ Zgmunt Bauman, *Çalışma, Tüketim ve Yeni Yoksullar*, (İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1999), 25.

⁸⁹ Polanyi, *age* 203.

çıkmasına yol açacaktır.

Sanayi öncesi yaşam tarzı kapitalist ekonominin ihtiyaç duyduğu davranış ve alışkanlıklardan çok farklıydı; konfora ve tüketim nesnelere sahip olma arzusu sınırlıydı. Hobsbawm bu farkı ‘geçmişin ahlaki iktisadı ile zamanın kapitalistinin iktisat mantığı arasındaki çelişki’ olarak tarif etmiştir. Daha önce de dile getirilmiş olduğu gibi sanayi öncesi dönemde geleneksel anlayışta yoksulluğun bireyin kendi suçu olarak görülmesi bu denli ön plana çıkmış değildi, toplumun var olan imkanları kullanarak yoksulların bakımına dair politikalar geliştirilme çabasına rastlamak mümkündü.⁹⁰ Zaman içinde bu anlayış tamamen ortadan kalktı, herkesin kendi yoksulluğundan sorumlu olduğu ve onunla başa çıkmak zorunda kaldığı görüş egemen hale geldi; böylece ne kadar kötü şartlarda olursa olsun insanlar çalışmaya, hayatlarını sürdürmek için onları yıpratmak da olsa kapitalist anlayışın belirlemiş olduğu şartlarda yaşamaya mahkûm bırakıldılar.

19. yüzyılda sürdürülmekte olan işçi emeğinin sömürüsü, işçilerin yaşadıkları sefalet ve zorluklar işçilerin direniş göstermesine yol açtı ve bu durum çatışmaların yaşanmasına sebep oldu.⁹¹ Ücretlerin düşmesi, çalışma sürelerinin uzaması, çalışma koşullarının kötüleşmesi gibi olumsuz dönüşümler işçilerin sefalet içinde yaşamaları ile sonuçlanıyordu.⁹² Polanyi’ye göre, “Sanayi Devrimi akıllara durgunluk veren boyutlarda bir sosyal çözülmeye yol açıyordu ve yoksulluk sorunu bu olayın yalnızca ekonomik yönüydü.”⁹³

İnsanlar için değişen sadece çalışma alanları değildi; toplumsal alanda da kendilerini yabancı hissetmelerine sebep olacak dönüşümler yaşandı. Bu durumun İngiltere’de nasıl yaşandığı ile ilgili bilgiler aktaran Hobsbawm, bayram ve yortularda düzenlenen –sözgelimi hızlı yürüyüş, güreş karşılaşmaları, horoz dövüşü gibi- etkinliklerin, sanayi işçilerinin halk şarkılarıyla ilgilendiği dönemin ve büyük toplumsal hareketlerin 1840’lardan sonra ortadan kalktığının gözlemlendiğini ifade etmiş ve yoksul kesimin yeni hayat tarzları ve mücadele biçimleri geliştirmelerinin kırk yıllık bir zamana mal olacağını ifade etmiştir.⁹⁴

Kısaca tekrarlamak gerekirse, emeği yaşamsal faaliyetlerden ayırarak, piyasa koşullarına mahkûm etmek, toplumsal alanda sürdürülen mücadele biçimlerinin ve

⁹⁰ Hobsbawm, **Sanayi ve İmparatorluk**, 81.

⁹¹ Beaud, **age**, 128.

⁹² **age**, 130.

⁹³ Polanyi, **age**, 190.

⁹⁴ Hobsbawm, **Sanayi ve İmparatorluk**, 84.

geleneklerin ortadan kalkması, var olan yaşam anlayışının yıkılması ve bunun yerine yeni bir düzen anlayışının getirilmesi anlamlarına gelmektedir ve bu yeni anlayış piyasa şartlarına uygun olacak şekilde ortaya çıkan bireycilik anlayışıydı. Bu anlayış öncelikli olarak akrabalık, komşuluk, meslek ve inanç ilişkilerinin etkilerinin ortadan kaldırılmasını gerektirecekti. Bireyin özgür olması ancak bazı bağılılıklardan azade olması ile mümkün olabileceği için bireyin bu bağılılıklardan kurtulması önemli hale gelmişti.⁹⁵ Bu sayede insanların birbirlerine yardım etme eğilimlerinin de önüne geçilmiş oldu; açlık ve sefaletle tek başına mücadele etmek zorunda kalan yalnız birey var olan piyasa koşullarını kabul etmek zorunda kaldı. Ekonomik sistemle birlikte toplumsal davranışların da dönüşümünü gerekli kılan anlayış insanların tepkilerine yol açacak, kendilerini bu sistemde koruyabilmek için bir mücadele alanı oluşturmak zorunda kalacaklardı.

Bu nedenle bundan sonraki yıllar işçi sınıfının mücadelesine, örgütlenme ve dayanışma faaliyetlerine sahne olacaktı. Bu mücadeleler sonunda belli kazanımlar elde edildi. Uzun süre çalışma hayatında baskıya, ezilmeye hatta kaba şiddete maruz kalan ve bununla baş etmek için elinde hiçbir gücü olmaya işçi sınıfı örgütlenmeye, partiler ve sendikalar kurmaya; gazeteler, özerk eğitim kurumları oluşturmaya başlamışlardı. Baskı, şiddet, zor koşullar altında çalışma sona erecek, bundan sonra bütün koşullar işçiyi korur şekilde düzenlenecek değildi belki ama egemen sınıf karşısında işçi sınıfı da güçlü bir duruş sergilemiş olacaktı.⁹⁶ Bütün bu dönem boyunca işçiler sefaletle baş etmek için çaba harcamaya devam ettiler. Dayanışma, sendikal oluşumlar sayesinde işçiler bazı haklar elde etmişlerdi elbette ama çalışma koşulları hali hazırda iyileştirilebilmiş değildi. İşçileri olumsuz anlamda etkilemeye devam eden durum sefaletle birlikte yaşadıkları belirsizlikti ve bu belirsizlikler kendilerini güvensiz hissetmelerine sebep oluyordu.

Tüm bunların yanı sıra işçilerin yaşadıkları farklı sorunlar da mevcuttu. Parça başı çalışma gibi nedenlerle içinde bulundukları hafta ne kadar kazanmış olacaklarını tahmin etmeleri zordu. Bununla birlikte işlerini kaybetme ve hemen yeni bir iş bulamama gibi belirsizlikler de mevcuttu. Sanayi öncesi dönem ile karşılaştırıldığında, yaşanan güvensizlik köylülerin yaşadıklarından epey farklıydı, köylüler kuraklık, kıtlık gibi daha büyük sorunlarla başa çıkmak zorunda kalmalarına rağmen sanayi

⁹⁵ Polanyi, **age** 231.

⁹⁶ Beaud, **age**, 133.

işçilerinin yaşadığı güvensizlik daha ağırdı. İnsanlara özgürlük ve ilerleme vadeden liberalizmin bedeli güvensizlikti ve bu güvensizliğin katlanılabiliyor olmasının sebebi ise kesintisiz ekonomik büyümeydi.⁹⁷

1873 yılına gelindiğinde yaşanan büyük bir ekonomik kriz ile Büyük Britanya, Orta ve Batı Avrupa'daki Sanayi Devrimi de tamamlanmış oldu. Diğer bir taraftan ise kapitalist toplumlar 1895'e kadar sürecek olan ekonomik büyümenin yavaşladığı büyük depresyon dönemine girmişlerdi.⁹⁸ Bu kriz ve kapitalizmin gerileme dönemi kapitalizmin ikinci çağı olarak nitelendirilen emperyalizm çağına giden yolun açılmasına sebep oldu.⁹⁹ Hobsbawm ise bu dönemi kısaca şu şekilde özetlemiştir:

“Büyük Bunalım çağı aynı zamanda emperyalizm çağını başlattı; ‘Afrika'nın paylaşılması’ biçimindeki resmi emperyalizm, ulusal ve uluslararası korsorsiyumların zayıf ülkelerin mali yönetimini ele geçirmeleri biçimindeki yarı resmi emperyalizm, yabancı yatırımlar biçimindeki gayri resmi emperyalizm. Siyasi tarihçiler 19. yüzyılın son on yıllarında dünyanın bir avuç Batı Avrupalı güç (bunlara ek olarak ABD) arasında ilen paylaşılmasına a ilişkin hiçbir iktisadi gerekçe bulamadıklarını itiraf etmişlerdir. İktisat tarihçileri ise böyle bir güçlkle karşılaşmadılar. Emperyalizm Britanya için yeni bir şey değildi. Yeni olan, Britanya'nın gelişmemiş dünya üzerindeki fiili tekelinin sona ermesi ve bunun sonucunda, emperyalist etki bölgelerinin, potansiyel rakiplere karşı resmen belirlenmesinin gerekli duruma gelmesiydi.”¹⁰⁰

Yaşanan bu durumun elbette belli sonuçları ve etkileri vardı. Ekonomik açıdan birbirleriyle rekabet eden gelişmiş güçlerin siyasi açıdan da birbirleriyle rekabet eder duruma gelmelerine yol açmıştı; çünkü bu durum devlet desteğinin daha çok gündeme gelmesi ve koruma politikalarının artırılması anlamına geliyordu ve tüm bu yaşananlar iş çevrelerinin devletten kendilerini korumak için yardım ve destek talep etmelerinin sonucuydu. Bu nedenlerden dolayı uluslararası alanda ciddi gerilimlerin yaşanması kaçınılmaz olacaktı.

Büyük Buhran olarak isimlendirilen bu ekonomik durgunluk ve gerileme dönemi piyasanın kendi başına işleyişine olan güveni sarstı. Bu nedenle 1870'li yılların sonu ve 1880'li yılların başında altın standardı, sosyal yasalar ve gümrük tarifeleri gibi korumacı politikaların uygulandığı bilinmektedir. Piyasanın işleyişini belirleyen tarifeler, iş yasaları ve sömürge politikaları ciddi bir şekilde uygulanır hâle gelmişti; fakat sömürge ve yarı sömürge bölgelerinde ise bu koruyucu önlemler uygulanmıyor ve buralarda yaşayan halkın çok zor şartlarda çalışmalarına göz yumuluyordu.¹⁰¹ Emperyalist anlayışın tüm dünyaya yayılması ve uzun yıllar sürdürülmesinin sebebi,

⁹⁷ Hobsbawm, *Sermaye Çağı*, 240.

⁹⁸ Fülbert, *age*, 174.

⁹⁹ Beaud, *age*, 151.

¹⁰⁰ Hobsbawm, *Sanayi ve İmparatorluk*, 120.

¹⁰¹ Polanyi, *age*, 290-291.

devletlerin kendi ekonomik ve siyasi güçlerini devam ettirmeyi önemsiyor olmalarındandı; sömürge halklarının hangi koşullarda yaşamlarını sürdürüyor oldukları ise önemsenmiyor, sömürge ülkelerinde yaşayan halk ciddi bir hayat mücadelesi vermek zorunda bırakılıyordu.

Dolayısıyla emperyalizm, güçlü devletlerin kendi ekonomik çıkarları doğrultusunda yürüttükleri ticari politikaları ifade ediyordu ve bu anlayış siyasi olarak güçsüz, dolayısıyla korumasız devletlerin piyasalarının güçlü devletlerce kullanılması anlamına geliyordu. İhracatın artmasıyla birlikte ortaya çıkan daha fazla hammadde ihtiyacı bu şekilde giderilmeye çalışılıyordu. Uluslararası altın standardı gibi korumacı uygulamaların sürdürülmesi bir taraftan devam ederken dünya ekonomisinin büyük devletlerin genel eğilimlerinin takip edilmesi tüm devletler için zorunlu kılınıyordu. Tüm bu korumacı politikalar rekabetçi piyasaların tekelci piyasalara dönüşümüne sebep oluyordu ve bu serbest piyasa anlayışından uzaklaşılması anlamına geliyordu. Piyasaların yeni düzende işleyişinin sürdürülebilmesi ancak siyasal yollara başvurularak mümkün olabiliyordu ve piyasa toplumunun, siyasal olanın ekonomik olandan ayrılmasını savunan anlayıştan uzaklaşarak müdahaleci tavırlarla yer değiştirmesi piyasa ütopyasının sonunun geldiğini gözler önüne seriyordu.¹⁰²

Kısaca tekrarlamak gerekirse, bu dönem, kapitalistler arasındaki rekabetin artmasına, büyük ulusal kapitalistler arasındaki ilişkilerin gerilmesine, işçi sınıfının sermaye sahiplerinin istekleri doğrultusunda hareket etmeye zorlanmasına ve tüm bunlara bağlı olarak da krizin derinleşmesine yol açmıştır. Kapitalizm tüm bunları aşmak için dönüşüyor, yeni açılımlar getiriyor ve bu krizi atlatmak için adımlar atıyordu.¹⁰³ Bu kriz dönemi beklenildiği gibi kapitalizmin yıpranmasına ve çöküşüne değil, ayakta kalması için yeni açılımların geliştirilmesine ve bu açılımlar ile içine düştüğü krizden kendisini kurtarmasına yarayacaktı.

Kapitalizmin yeni bir döneme girmesi ile -daha önce de söz edildiği gibi- birçokları tarafından emperyalist dönem olarak nitelendirilen anlayışın ciddi dönüşümlere sahne olduğu görülmektedir. Sermayenin yoğunlaşmasına bağlı olarak kartellerin, tröstlerin, tekellerin sanayi sermayesiyle banka sermayesinin iç içe geçmesi, kamu alt yapı yatırımlarında devletin üstlendiği yeni rollerin ortaya çıkması, yeni topraklar keşfetme ve buralarda yayılma ve sömürgeleştirme, sermaye ihtiyacı ve bir anlamda dünyanın

¹⁰² **age**, 295-296.

¹⁰³ Beaud, **age**, 167-168.

egemen güçler arasında paylaşılması gibi sonuçlar ortaya çıktı.¹⁰⁴ Sermaye ihtiyacı, üretilen ürünlerden elde edilen kârın yeniden üretim için kullanılması gibi kapitalizmin mantığına dair uygulamalar emperyalizmin gelişiminden önce de ulusal düzeyde uygulanan yöntemlerdi. Sömürgeleştirme ile birlikte bu faaliyetler küresel düzeyde de gerçekleştirilmeye başlanmıştı. Burada belki de göze çarpan tek fark devletin bu süreçte daha önemli bir rol oynuyor olmasıydı.

Burjuvazinin ulusal sınırları aşarak faaliyetlerini küresel alanda gerçekleştirebilmesi için devletin desteğine, daha açık bir ifadeyle, onun diplomatik gücüne ve ordusuna ihtiyacı vardı. Bunun sonucunda dünyada sömürgeleştirebilecekleri yerlerin arayışına giren, ekonomik çıkarlarının peşinden koşan devletler milliyetçilik, ırkçılık, yabancı düşmanlığı ve din yayma çabalarının arkasına sığınarak siyasi ve askeri sorunların ortaya çıkmasına yol açtılar.¹⁰⁵

Ortaya çıkan bu sonuçlar bundan sonraki yılların dünya savaşlarına, ekonomik krizlere, askeri çatışmalara ve faşist diktatörlüklere sahne olmasına sebep olacaktı. Tüm bunlar yaşanırken o güne kadar ticaret karı, artık değer, yeni teknolojik karlar, tekel karı gibi kapitalizmin kar elde etmek için uyguladığı yöntemlere yenileri eklenmiş olacaktı: talan ve zorla çalıştırma.¹⁰⁶ Yaşanan tüm bu tahrip edici olaylar üretimi ve ekonomik alanı da etkilemişti; fakat üretim birimleri ve araçları hızla yeniden düzenlenmişti.¹⁰⁷ Yaşanan savaş ve kaoslara sebep olan tek etmenin emperyalizm olduğunu söylemek eksik olacaktır; bu tarihe kadar yaşanan kapitalizm, sanayileşme, milliyetçilik ve emperyalizm süreçleri birbirini etkilemiş; savaşlara, ekonomik çöküşlere, devrim, karşı-devrimlere bunlarla birlikte de halkların toplumsal ve kültürel dönüşümlerine sahne olmuştur.¹⁰⁸

Savaş yılları devletleri güçsüz bırakıp, ekonomik anlamda çöküşler yaşamalarına sebep olurken, diğer taraftan savaş yıllarının Amerika'nın ekonomik gücünü artırmasına fırsat yarattığı görülmüştür; fakat savaşın sebep olduğu iktisadi, politik ve toplumsal dönüşümler Amerika'nın da bunlardan etkileneyeceği ve yaşamış olduğu ekonomik patlamanın sonunun geleceğinin habercisiydi.¹⁰⁹ Bu yıllarda yaşanan olayların daha iyi tahlil edilebilmesi için genellikle dört döneme ayrıldığından

¹⁰⁴ **age**, 181-182.

¹⁰⁵ **age**, 186-187.

¹⁰⁶ Fülbert, **age**, 203-204.

¹⁰⁷ **age**, 234.

¹⁰⁸ Dowd, **age**, 112.

¹⁰⁹ Dowd, **age**, 131.

bahseden Beaud, dönemselleştirmenin; savaş sonrasında yükselme, 1921’de ortaya çıkan uyum sağlama krizi daha kısa ifade ediliş şekli ile ‘refah dönemi’, 1929 krizi ve krizin 1930’larda devam eden etkisi şeklinde yapıldığını ifade etmiştir.¹¹⁰

1920’li yılların Amerika için refah yılları olduğu, ekonomik anlamda ciddi bir güç elde etmiş bilinmekle birlikte, bu ciddi ilerleme ve büyümenin bedelinin ise işçi sınıfı tarafından ödendiği, bu dönemde iş kazaları sonucunda hayatın kaybeden işçi sayısının ciddi rakamlara ulaştığı bilinmektedir.¹¹¹ İşçilerin ekonomik anlamda ve çalışma koşulları açısından ciddi zorluklar yaşadıkları kriz dönemi işçi hareketinin de gerilediği dönem olmuş ve yaşanan krizin üstesinden gelinebilmesi farklı üretim sistemleri ve çalışma yöntemlerinin ortaya çıkarılmasına yol açmıştır.¹¹²

Bu tarihe kadar sürdürülen tüm üretim yöntemleri aynı temel üzerine kurulmuş ve kapitalist üretim mantığı yaşadığı tüm krizlere rağmen varlığını bir şekilde sürdürmeye devam etmiştir. 16-18. yüzyılda pamuklu dokuma, 19. yüzyılda büyük maden ve demir-çelik işletmeleri, otomobil ve elektrik işletmeleri ve sonrasında ise teknolojinin gelişmesi ile birlikte yaygınlaşan bilişim ve haberleşme teknolojileri dönemlerinde hâkim olan anlayış hep aynıydı; işçileri aşırı çalışmaya zorlama, üretilen her değerın metaya dönüştürülmesi ve satılması, artı-değerin sağlanması, daha çok mal ve artı-değer üretebilmek uğruna sermayenin genişletilmesi için çaba gösterilmesi olarak karşılaşılmaktadır.¹¹³ Yukarıdaki bölümlerde ortaya çıkarılmaya çalışıldığı gibi, sürecin devam ettirilmesinin işçinin emeğine el konulması bağlı olmasına rağmen işçiler hiçbir dönemde özgür olamadıkları gibi hak ettiklerini kazanmaları ve refah içinde yaşamaları da ne yazık ki mümkün olamamıştır. Yaşanan ekonomik krizlerin etkisinden kurtulmak üretim süreçlerinde bazı değişikliklerle mümkün olabiliyordu ve bu geçiş dönemleri ve sonrasında kurulan yeni düzen yine işçinin yaşamını kolaylaştıracak bir düzen olmaktan uzaktı. 1929 yılında yaşanan ekonomik kriz de benzer şekillerde bir dönüşüm ve yeniden düzenlemeye ihtiyaç duyulması ile sonuçlanmıştı.

Yeni üretim biçimleri ve sermaye biriktirme yöntemleri piyasanın canlanmasına hizmet edecek şekilde düzenlemelerin ortaya çıkmasına yol açacaktı. Bu yöntem Beaud tarafından nitelendirildiği gibi “işin bilimsel örgütlenmesi ve üretim bandı

¹¹⁰ Beaud, *age*, 193.

¹¹¹ *age*, 199-200.

¹¹² *age*, 201.

¹¹³ *age*, 288.

sistemi yani fordizmdi”¹¹⁴ ve özellikle büyük işletmelerde etkili olmaya başlayan bir anlayıştı. Devam eden bölümde savaşıardan, yaşanan ekonomik ve siyasi krizlerden sonra teknolojinin de gelişmesiyle uygulanmaya başlayan yeni üretim süreci olarak nitelendirilebilecek fordist modelin ne anlama geldiğinin ve ne gibi dönüşümlere sebep olduğunun anlaşılması için çalışılacaktır.

2.1.3. Fordizm

David Harvey’e göre fordizmin başlangıç yılının 1914 olarak kabul edilmesi gerekir, bu yıllarda Henry Ford’un araba fabrikasında iş örgütlenmesi anlamında bazı yeniliklere imkân sağlanmıştı. Ford kendi başına yepyeni bir sistem ortaya çıkarmış değildi, uygulamaya geçirdiği yenilikler zaten uzun zamandır süregelen eğilimlerin sonucunda ortaya çıkmıştı.¹¹⁵ Üretimin sistematik bir şekilde örgütlenmesini sağlayan Ford, işçiler arasındaki iş bölümüne getirdiği yeni düzenle verimi önemli ölçüde artırmayı başarıyordu. İşin en fazla sayıda parçalara ayrılmasını amaçlayan ve böylece işçinin çalışma temposunu hızlandıran bu yöntem ile verimlilik en üst seviyeye ulaştırmak isteniyordu; hareketli bant üzerinde kendilerinin sorumlu oldukları parçayı tamamlayan işçiler işi tek başına yapacak birine göre çok daha hızlı bir şekilde tamamlamış oluyorlardı. Bu şekilde düzenlenmiş iş bölümü ile işçiler çalıştıkları gün boyunca bir kerede birkaç saniye süren işi çalışma saatleri boyunca tekrarlamış oluyorlardı.¹¹⁶ İşin küçük parçalara ayrılması gün içinde daha fazla parça üretiminin sağlanmasına ve buna bağlı olarak da daha fazla ürün ortaya çıkmasına olanak sağlıyordu.

Ford’un uygulamış olduğu yöntemin Frederick Winslow Taylor’un 1911 yılında yayınlanmış olan *The Principle of Scientific Management* isimli eserinde tarif ettiği üretim modelinden çok farklı olmadığı bilinmektedir. Taylor’un emek üretkenliğini artırabilmek için uygulanması gerektiğini düşündüğü yöntem, her emek sürecinin ayrı ayrı bölünmesi, bu sürecin gözlemlenmesi, gözlemlenen sürece göre zaman ve hareket standartlarının belirlenmesi, belirlenen hedefe ulaşmak üzere çalışma saat ve verimliliklerinin düzenlenmesine dayanıyordu. Ford ile Taylor arasında çok küçük bir farklılık söz konusuydu; o da Ford’un bu yeni üretim ve çalışma şeklinin yeni bir

¹¹⁴ age, 201.

¹¹⁵ David Harvey, **Postmodernliğin Durumu: Kültürel Değişimin Kökenleri**, çev. Sungur Savran, 5 bs. (İstanbul: Metis Yayınları, 2010), 148.

¹¹⁶ Beaud, age, 202.

sistem, politika ve psikolojiye sebep olduğunu farkına varmış olmasıydı. Ford, bu üretim düzenin toplumun tüm yapısını etkileyip, dönüştürebilecek bir etkiye sahip olduğunu farkına varmıştı.¹¹⁷

Bu yöntemle beklenildiği gibi verimliliğin sağlanması mümkün olmuştu; fakat işçiler gün boyu aynı hareketi yaparak çalışmayı tercih edilebilir bulmuyordu ve bu durum işten ayrılmalara sebep oluyordu. Ford bununla başa çıkabilmek için saat ve ücret konusunda diğer iş yerlerine oranla onları ikna edecek şartlar sağlamayı başarmıştı. Bunu yapmasının tek nedeni işçilerin işten ayrılmalarını engellemek değildi; aynı zamanda işçilerin tüketime teşvik etmek ve sağlıklı işgücünün sağlanması için işçilerin sağlıklı çocuklar yetiştirmelerine olanak sağlamaktı.¹¹⁸ Büyük şirketler daha fazla ürün ortaya çıkarma imkanına sahiptiler ve bu ürünleri satın alabilecek gelire ve boş zamana sahip insanların yaratılmasına ihtiyaç duyuyorlardı. Toplumsal yapının dönüştürülmesi bu nedenle önemliydi, yeni toplumsal yapıya ayak uydurmak zorunda kalan insan bu şekilde yeni tüketim kalıplarını da kısa sürede benimseyebilecekti.

1900'lerin başlarından itibaren tüm ülkeler iktisadi, siyasi ve askeri olmak üzere çeşitli sorunlarla uğraşıyorlardı ve tüm bu yaşananlar ikinci bir savaşa yol açmıştı. 1945 yılında başlayan savaş ile birlikte ciddi zararlar gören düzenlerden biri de kapitalist üretim şekliydi. Yaşanan önceki krizlerde olduğu gibi bu kriz de bir şekilde atlatılacaktı ve bu sefer buna önderlik eden ülke Birleşik Devletler olacaktı. Daha önce de söz edilmiş olduğu gibi, iktisadi ve siyasi güç birbirinden ayrı düşünülememektedir ve bu dönemde iktisadi ve siyasi politikaların etkileşimi sonucunda ortaya çıkan toplumsal yapı tekelci kapitalizmdi. 19. yüzyıl sonları itibarıyla farklı ülkelerde çeşitli şekillerde ortaya çıkmasıyla birlikte ortak bir eğilim gösteriyordu ve bu eğilim iktisadi ve siyasi gücün etkisini giderek yoğun bir şekilde hissettirmesiydi ve tekelci kapitalizm tüm sosyal kurumların ve süreçlerin ekonomiye bağlı olmasını gerektiriyordu.¹¹⁹ Dolayısıyla tekelci kapitalizm, toplumsal yapının tamamen ekonomik süreçlere bağımlı olmasına yol açmaktadır ve devletin iş dünyası ile kurduğu bağımlılık ilişkisi yapılan her uygulamanın sermayenin artırılmasına ve onun korunmasına hizmet etmektedir.

¹¹⁷ Harvey, **age**, 147-148.

¹¹⁸ Beaud, **age**, 203-204.

¹¹⁹ Dowd, **age**, 188.

Dowd, tekelci kapitalizmin varlığını sürdürebilmesinin altı temel düzenleme ile mümkün olabileceğinden ve aralarındaki ayrılmaz ve karmaşık ilişkinin mevcudiyetinden bahsetmiş ve bunları “dev şirketler, devlet, tüketimcilik, küreselleşme, askerî-sınai iş birliği (savunma sanayi lobisi) ve medyanın rolü etrafında biçimlenen süreçler ve ilişkiler”¹²⁰ olarak sıralamıştır. Bu sürecin devam ettirilmesi büyük şirketlerin güçlerini ve devletin de tüm alanlardaki etkinliğini artırması ile mümkün olabilecekti. Kapitalizmin üretim sistemi olarak ortaya çıkıp geliştiği yer Büyük Britanya olduğu için önceki bölümlerde yer verilen olayların ve bunlara bağlı ortaya çıkan değişimlerin anlaşılması ve yorumlanması için ağırlık verilen ülke Büyük Britanya olmak durumundaydı. Bu dönemde etkili olan ülke ise Birleşik Devletler olmuştur ve bu nedenle aynı anlayışla büyük şirketlerin geliştiği ve yeni bir sistemin yerleştirilmeye çalışıldığı ilk yer Birleşik Devletler olduğu için devam eden bölümlerde sözü geçen gelişmeler genellikle ilk olarak orada deneyimlenmiş süreçler olarak karşılaşılabacaktır.

Fordizmin olgunlaşmış bir birikim rejimi olarak ortaya çıkması ancak 1945’ten sonra devlet yetkililerinin doğru yönlendirilmesi ile mümkün olabilecekti. Fordizm bu tarihten 1973 yılına kadar üretimde süregelen canlılık döneminin zeminini oluşturmayı başarmıştır.¹²¹ Özellikle İkinci Dünya Savaşı’ndan sonraki dönemdeki ekonomik büyüme sürecinde ortaya çıkan aktörlerin sorumluluklarının yeniden düzenlenmesine ihtiyaç duyulmuştu; devlet bir taraftan Keynesçi roller üstlenip sermayenin karlı bir şekilde artması için çaba gösterirken, işçi hareketi tüm bunlara karşı yeni bir duruş sergilemek durumunda kalmıştı. Yıllar boyunca örgütlü işçi hareketi sermaye sahipleri ve ulus-devlet arasında süren bir mücadeleye sahne olan yıllar işçi sendikalarının varlığını sürdürmesine ve sermaye sahipleri karşısında bir güç olarak durmalarına rağmen fordizmin emek üzerindeki denetiminin artmasına engel olunamamıştı.¹²²

Bu dönemde yaşanan dönüşümler sermaye birikim tarzının değişmesine, devlet iktidarının yoğunlaşmasına, farklı biçimlerde üretim ve kaynak dağılımının hâkim olmasına ve yeni bir sınıflı toplumun oluşmasına sebep olmuştu. Tüm bunların yanı sıra sömürgeciliğin sona ermesi, sermaye birikim sistemi ve sanayileşmenin

¹²⁰ age, 188.

¹²¹ Harvey, age, 152.

¹²² age, 155.

uluslararası alana taşınması fordist üretim tarzı ile birlikte kapitalizmin yeni bir yükseliş dönemi olarak görülmekteydi.¹²³

Daha fazla üretimin yapılması ve verimliliğin artması daha fazla ürünün tüketilmesi anlamına gelecekti. Sadece ürünün ortaya çıkarılması da yeterli değildi, o ürüne sahip olmak isteyecek ve bunun için de daha çok çalışacak, para kazanmak ve tüketmek zorunda olan insanlara ihtiyaç vardı ve bu yeni bir kültür, yeni bir toplum yapısı anlamlarına da gelmekteydi.

Yeni tüketim toplumunun göstergelerinden biri olan dayanıklı malların satın alınması durumu bu şekilde ortaya çıkmış ve yaygınlaşmaya başlamış oldu. Kentleşmede ve kentlerin düzenlenmesinde yeni atılımlar, otoyolların gelişmesi, hafta sonu dinlenme zamanlarında tatillerin planlanması, yıllık izinlerin belirlenen tatil zamanlarında kullanılmaya başlanması, sağlık harcamalarındaki artışlar, ev, araba ve diğer dayanıklı tüketim mallarının satın alınabilmesi için kredi kullanımındaki artışlar yeni üretim tarzının sebep olduğu dönüşümlerdi. Tüm bunlar yeni ihtiyaçların yaratılmış olduğunun bir kanıtıydı.¹²⁴ Bu dönem araba kullanımının arttığı, hafta sonu ya da yıllık tatillerin zamanla bir ihtiyaç ve çalışmanın karşılığında sahip olunan ödül olarak algılanmaya başlandığı ve buna bağlı olarak tatil, eğlence, sağlık gibi alanlarda yapılan harcamaların çalışma hayatına katlanabilmek için bir zorunluluk olarak algılandığı dönem olarak ortaya çıkmaktadır.

Dolayısıyla fordist üretim tarzını sadece bir üretim biçimi olarak algılamak eksik olacaktır, fordizm daha çok bütünsel bir yaşam tarzı olarak algılanabilir; çünkü özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrasında bu üretim biçimi ürünün standartlaşmasına, kültür ve estetikte yeni bir anlayışın egemen olmasına yol açmıştır.¹²⁵ Yeni bir tüketim anlayışının egemen hale gelmesi, insanların yaşamlarını tüketim mallarına sahip olabilmek üzere planlamaya başlaması ve bu anlayışın insanların tüm yaşantılarını etkiliyor hale gelmesi çok uzun sürmeyecekti.

Fordizmin insanların daha fazla kazanıp daha fazla tüketmelerini olanaklı hale getirmekle birlikte yaşam koşullarının iyileşmesine sebep olduğunu söylemek ne yazık ki mümkün olamamaktadır. Bu üretim şekli ciddi bir rekabet ortamı yaratmış ve bu durum hoşnutsuzluklara, toplumsal gerilimlere ve toplumsal hareketlere sebep olmuştu. Özellikle bu dönemde kimlerin ayrıcalıklı olarak istihdam edildiğine bağlı

¹²³ Beaud, **age**, 233.

¹²⁴ Harvey, **age**, 246.

¹²⁵ **age**, 158.

olarak ırk, toplumsal cinsiyet, etnik aidiyete bağılı eşitsizlikler söz konusuydu ve bu da ciddi hoşnutsuzluklara sebep oluyor ve toplumsal hareketlerin doğmasına yol açıyordu.¹²⁶ Kısaca özetlemek gerekirse, fordizmin yeni çalışma ve üretim yaklaşımı herkese eşit şartları sağlamaktan uzaktı ve verimliliğin artırılmasına, üretimin ciddi anlamda yükseltilmesine, belli bir refah dönemine imkân sağlamasına rağmen işçilerin yararına olacak şekilde düzenlemeler yapıldığını söylemek kolay değildi.

Teknolojinin gelişmesi, yeni iş organizasyonunun ve yeni tüketim mallarının yaygınlaşması yeni bir yaşam tarzının etkili olmasına imkân yaratmıştı. Bu yeni yaşam tarzı işçilerin eğitim, çalışma, eğlence gibi faaliyetlerinin çalışma koşullarına göre düzenlenmesi ve dolayısıyla da sürekli bir denetim sistemi içinde olmalarına sebep oluyordu.¹²⁷ Fordist üretimin uluslararası bir olgu haline gelmesi, tüketim mallarının ya da tüketim alışkanlıklarının ekonomik anlamda daha güçlü devletler tarafından belirlenmesi ile sonuçlanıyordu. Böylece tüketim alışkanlıklarının benzerlik göstermesi, insanların yaratılan ihtiyaçlar doğrultusunda tüketime yönlendirilmesi gibi sonuçlar ortaya çıkıyordu.

Fordizmle bütünleşme ile birlikte yoksulluktan kurtuluş vaat eden sermaye ve işletme sahiplerinin halkın yaşam standartlarını iyileştirmek için pek de çaba göstermedikleri, aksine yerel kültürlerin tüketim alışkanlıklarının yaygınlaştırılması uğruna yok olmaya yüz tutmasının görmezden gelindiği, modernleşme gibi bahanelerle kapitalizmin hakimiyet alanının genişletildiği bilinmektedir. Yaşanan tüm hoşnutsuzluklara ve muhalefete rağmen fordizm 1973 yılında yaşanan ekonomik daralmaya kadar ayakta kaldı ve bundan sonraki yıllar bir geçiş sürecinin yaşanmasına sahne oldu.¹²⁸

1973 yılından sonra uluslararası ekonomi alanında ortaya çıkan dengesizlik ulusal ekonomilerin ciddi sorunlar yaşamasına yol açmış ve bunun sonucunda işsizlik artarken emeğin konumu da giderek zayıflamıştır. Bu durgunluktan kurtulma ve piyasanın canlanmasına yönelik geliştirilen yöntemler ise farklı sanayi malları üretilmesi olarak ortaya çıkmış ve bu durum piyasaların farklılaşmasına ve parçalanmasına yol açmıştır. Sermaye sahiplerinin bu belirsizlikler karşısında geliştirdikleri tepki, emek gücünü kalıcı ve geçici olmak üzere ikiye bölmek; vasıfsız,

¹²⁶ Harvey, *age*, 161.

¹²⁷ Beaud, *age*, 273.

¹²⁸ Harvey, *age*, 163.

kadın, yarı zamanlı ya da ihtiyaca göre istihdam yöntemi ile emek piyasalarının ve çalışma anlayışının esnetilmesi olmuştur.¹²⁹

Guy Standing'e göre, 1970'li yıllarda geliştirilmiş olan stratejiler ve iktisatçıların savundukları neoliberal düzen, büyüme ve kalkınmanın ancak rekabetin artırılması ve piyasa kurallarının sadece ekonomi alanında değil hayatın her alanında etkin rol oynaması ile mümkün olabileceği düşüncesi üzerine kurulmuştur.¹³⁰ Bu anlayış temelinde ortaya çıkan esnek üretim ve esnek çalışma anlayışının, insanların hayatlarında ciddi dönüşümlere yol açacağı bilinmektedir.

Devam eden bölümde fordizmin ekonomik daralmanın sebep olduğu krizlerle başa çıkamaması nedeniyle yeni yöntemlere ihtiyaç duyulması ve esnek üretim modelinin benimsenmesi üzerinde durulacak; fordizm ile başlayan toplumsal dönüşümün esnek üretime geçilmesiyle nasıl bir seyir izlediğinin, çalışma koşullarında yaşanan dönüşümlere ve buna bağlı olarak tüketim alışkanlıklarının, çalışma pratiklerinin nasıl dönüştüğünün ortaya çıkarılması için çalışılacaktır.

2.1.4. Esnek Üretim, Esnek Çalışma

Fordist üretim modelinin sürdürülmesinin mümkün olamayacağı, aynı şekilde verimliliğin sağlanamayacağı fark edildiğinde yeni yöntemlerin uygulanması gerektiği düşüncesi egemen hale gelmişti; kapitalizmin içine düştüğü durumdan kurtulması üretim şekli ve çalışmanın yeniden anlamlandırılması ve tanımlanması ile mümkün olabilecekti. Bu bölümde fordist üretim tarzından esnek üretime geçiş ile ne gibi yeniliklerin ortaya çıktığı, buna bağlı olarak insanların yeni düzene nasıl ayak uydurduğu ve çalışma hayatının onları nasıl etkilediği ve bu etkilerin ne gibi toplumsal dönüşümlere sebep olduğu anlaşılmaya çalışılacaktır.

1960'lı yılların ortalarında fordizm ile ilgili sorunların ortaya çıkacağına dair ip uçları kendini göstermeye başlamıştı. Daha net bir şekilde ortaya koymak gerekirse, 1965 yılından 1973 yılına kadar geçen dönemde kapitalizmin yaşadığı gerilim ve istikrarsızlıkların fordist üretim tarzı ve Keynesçilik ile çözümlenemeyeceği açık bir şekilde kendini göstermişti.¹³¹ Kapitalizmin belli dönemlerde iktisadi krizlere

¹²⁹ Paul Hirst, "Henry'den Sonra", **Yeni Zamanlar: 1990'larda Politikanın Değişen Çehresi**, der. Stuart Hall, Martin Jacques, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1995): 246.

¹³⁰ Guy Standing, **Prekarya: Yeni Tehlikeli Sınıf**, çev. Ergin Bulut, 4. bs. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017), 11.

¹³¹ Harvey, **age**, 164-165.

sürüklendiği gözlenmektedir, kapitalist sürecin kendisi bu duruma yol açar; çünkü kâr ve güç arzusu nedeniyle belli dönemlerde aşırı üretim kapasitesine ulaşılır ve dolayısıyla kapitalist düzen tıpkı 1930’larda olduğu gibi kendi sonunu da yaratmış olur.¹³²

Özellikle 1973-75 yılları arasında yaşanan deflasyon ve mali kriz yeniden yapılanma ve yeni düzenin kaçınılmaz olduğunun göstergeleriydi. Deflasyon koşullarında ayakta kalmaya çalışan şirketler belli planlar oluşturmuş, bu şekilde içine düşmüş oldukları ekonomik sorunlarla başa çıkmaya çalışıyorlardı. Bu dönemde şirketlerin deflasyon ile başa çıkabilmek için kullandıkları yöntemler; teknolojik değişim, otomasyon sistemleri kurma, yeni ürünler ve yeni piyasalar bulma, emek üzerinde denetimin daha rahat sağlanacağı coğrafi bölgelere kayma, farklı şirketlerle birleşme ve sermayenin devir süresini hızlandırma olarak sıralanabilir.¹³³ Tüm bu yöntemler dikkatle incelendiğinde, yeni üretim tarzının işin tahmin edilebilirliğini, ortaya çıkacak ürünlerle ilgili önceden belirlenmiş kararları geçersiz kılmayı ve emek süreçleri üstünde daha fazla kontrol edilebilirliği amaçladığı görülmektedir.

Kapitalist anlayışın yaşanan krizleri aşabilmesi için yeni atılımlar gerçekleştirilmiş ve 1974 yılından itibaren yeni göstergeler ortaya çıkmıştı ve bu göstergelerden en göze çarpanı, üretimin ve yatırımların uluslar ötesinde gerçekleştirilmesinin yaygınlaşması ve finans piyasalarının daha önemli hale gelmiş olmasıydı. Bu dönüşümler kısaca “iç pazarların, uluslararası finans piyasasına, uluslararasılaştırılmış üretime, yatırıma ve mal sirkülasyonuna açılmasıyla”¹³⁴ sonuçlanmıştı. Neoliberalizm olarak isimlendirilen bu anlayış devletin ekonomiye müdahalesini en aza indirirken bunun yanı sıra kamu kurumlarının özelleştirilmesini yani özel şirketlerce işletilmesini, devletin yatırımlarla ilgili düzenleme görevini de piyasaya bırakmasını ve tüm bunlara uygun olacak şekillerde de işgücü ilişkilerinin yeniden düzenlenmesini gerekli hale getiriyordu.¹³⁵ Harvey, neoliberalizmin “iktidarı ekonomi seçkinlerine iade edip, sermaye birikimi için gereken koşulları yeniden oluşturmaya yönelik siyasi bir proje olarak yorumlanabileceğini” ifade etmiştir.¹³⁶ Böylece devlet tarafından belirlenen bazı kuralların geçersiz hale gelmesi durumu söz

¹³² Dowd, **age**, 219.

¹³³ Harvey, **age**, 168.

¹³⁴ Fülbert, **age**, 265-266.

¹³⁵ **age**, 267.

¹³⁶ David Harvey, **Neoliberalizmin Kısa Tarihi**, çev. Aylin Onacak, 2. bs. (İstanbul: Sel Yayıncılık, 2015), 27.

konusu olurken, uluslararası piyasa koşulları ve ihtiyaçları tüm halkların etkileneceği şekilde ekonomik yapının belirlenmesine yol açmıştır.

Tüm bunlar şuna işaret etmektedir, esnek birikim, önceki dönemlerde egemen olan üretim tarzından katılıkları ortadan kaldırmayı amaçlaması ile ayrılmaktadır. Yeni emek süreçleri, işgücü piyasalarının, ürünlerin ve tüketim kalıpların katı kurallarla belirlenmesinin geçersizliğine; süreçlerin ve işleyişlerin esnetilmesine dayanmaktadır. Bunların dışında getirdiği yenilikler ise üretim sektörlerinde ve finans hizmetlerinde daha önce denenmemiş yöntemlerin kullanılmasına olanak sağlaması, yeni piyasaların ortaya çıkması ve tüm bunların yanı sıra ticari, teknolojik ve örgütsel yeniliklerin fark edilir oranlarda hızlandırılmış olmasıdır.¹³⁷

Robin Murray, fordist üretimin yerini alacak esnek üretim anlayışının örgütlenme biçiminin değişmiş olduğunu, üretim ile ortaya çıkan nesnelerin ya da hizmetlerin piyasayı yönlendirmesinin değil, piyasaya cevap vermenin önemli hale geldiğini ifade etmiştir.¹³⁸ Sennett ise bu durumu iktisadın küreselleşmesi olarak isimlendirmiş, bu durumu hükümet ve şirket bürokrasilerinin esnekleşmesi olarak tarif etmiş ve değişimin aynı zamanda kurumların güvencesiz kurumlara dönüşmesine sebep olduğunu eklemiştir. Yapısal anlamda ciddi bir değişimle baş etmek durumunda kalan kurumlar piyasanın ani değişimlerine ayak uydurmak zorunda olduklarından yeni ürün ve hizmetlerin ortaya çıkmasının da bir parçası haline gelmişlerdir. Bu yapısal değişikliklerin çalışanlar üzerindeki etkisi ise güvencesizlikle baş etmek, uzun yıllar sürdürebiliyor oldukları mesleklerin artık sürdürülemez olması ve kısa vadeli işlerle yaşamlarına devam etmek zorunda kalmalarına bağlı olarak yaşadıkları belirsizliklerdir.¹³⁹

Harvey, eserinde Polanyi'nin piyasa ekonomisinin özgürlükleri beraberinde getirmesinin yanı sıra insanların yaptıklarını değersizleştiren ve onları köleleştiren taraflarının olduğu ile ilgili fikirlerinin bugün dahi anlamlı olduğunu savunmuştur. Neoliberal anlayış doğrultusunda savunulmakta olan özgürlük anlayışının ve uygulamalarının şirketlerin yararına olacak şekilde düzenlenmekte olduğunu, iktidarın denetiminde varlık gösteren medya, iletişim araçları, ilaç, ulaşım gibi

¹³⁷ Harvey, **Postmodernliğin Durumu**, 170.

¹³⁸ Robin Murray, "Fordizm ve Post-fordizm", **Yeni Zamanlar: 1990'larda Politikanın Değişen Çehresi**, der. Stuart Hall, Martin Jacques, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1995): 56.

¹³⁹ Richard Sennett, "New Capitalism", **Social Research**, cilt 64, sayı 2, Yaz 1997, Defter Dergisi, çev. Mehmet Gökçen: 31.

araçların dahi bu amaca hizmet edecek şekilde kullanılmakta olduğunu belirtmiştir.¹⁴⁰ Devam eden bölümlerde de görüleceği gibi, insanların yararına olacağı savunulan yeniliklerin çoğunlukla insanlar için olumsuz sonuçlar yarattığı, ekonomik süreçlerin sorunsuzca sürdürülmesinin ekonomik ve politik olarak gücü elinde bulunduran grupların yararına olacak şekilde düzenlenmekte olduğu açıktır.

Fordist üretimin temeli olan büyük fabrikalar ve bu fabrikaları yöneten kadroların sayıca fazla olması, merkezi ve hiyerarşik yapı nedeniyle üretimin denetlenme ve bu denetimler sonucunda alınması gereken kararların neticelendirilme sürelerinin uzamasına yol açmaktaydı ve bu durum şirketleri dayanıksızlaştırmıştı. Esnek üretimle birlikte merkezi yönetici kadrolarının esnek olmayan otoritesinin yerini merkezsizleştirilmiş ayrı yönetim birimlerine bırakması ile hem daha hızlı kontrol sağlanabilecek ve buna bağlı olarak karar mekanizmalarının daha hızlı bir şekilde işlemesi mümkün hale getirilebilecek hem de giderlerin kısılması mümkün olabilecekti. Yönetim ile birlikte uygulanan kural ve anlaşmaların da esnetilmesini mümkün hale getirecek bu kurumsallaşma yöntemi aynı zamanda çalışanların mücadele etme yollarına, sendikalaşmalarına da darbe indirmiş, onları güçsüzleştirmiş olacaktır. Bu nedenle şunu söylemek mümkündür ki, esnek üretim modeli her şeyin kuralsızlaştırılması üzerine kurulu düzeni mümkün hale getirmiştir.¹⁴¹

Kuralsızlığın ve esnekliğin kabul görmesinin sebeplerinden biri de deflasyon ile birlikte ortaya çıkan ekonomik bunalımda işgücü üzerinde daha ciddi bir baskı sağlama olanağı sunmasıydı. Daha açık bir şekilde ifade etmek gerekirse, “esnek üretim, yüksek yapısal işsizlik düzeyleri, vasıfların hızla yok edilmesi ve yeniden oluşması, gerçek ücrette ancak alçakgönüllü artışlar ve fordist rejimin ana direklerinden biri olan sendikaların gücünün geriletilmesi gibi özelliklere sahiptir.”¹⁴² Sendikaların gücünü kaybetmiş olması işverenlerin işgücü fazlasını kendi çıkarları doğrultusunda kullanmalarına yol açmakta ve işverenlerin çalışanları kendi belirlemiş oldukları şartlarda ve kendi kârlarını artırmayı önemseyecek şekilde düzenlenmiş iş sözleşmeleriyle çalıştırabilmeleri açısından avantajlı bir fırsat elde etmiş oldukları görülmektedir.

¹⁴⁰ Harvey, *Neoliberalizmin Kısa Tarihi*, 45-46.

¹⁴¹ Andre Gorz, *Yaşadığımız Sefalet: Kurtuluş Çareleri*, çev. Nilgün Tatal, 2. Bs. (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014), 23.

¹⁴² Harvey, *Postmodernliğin Durumu*, 171.

Bu durum işçilerin daha olumsuz şartlar ve ücretlerle çalışmak zorunda kalmalarının yanı sıra sürekli istihdamın yarı zamanlı, geçici ve taşeron olarak çalışmaya dönüşmesi gibi olumsuz sonuçların da ortaya çıkmasına sebep olabilmektedir.¹⁴³

Esnekliğin ön plana çıkması ile çalışanlarla ilgili değerlendirme anlayışında büyük dönüşüm yaşanmış; çalışanlar esnek koşullar altında çalışabildikleri ölçüde değerli görülür olmuşlardır. Esnekleşme ile birlikte çalışanlardan beklenenler; yeni koşullara hızlıca ayak uydurabilme, sıklıkla görev ve iş değiştirmeye hazırlıklı olma ve bu durumlarla karşılaşıldığında hızlıca uyum sağlayabilme olarak ortaya çıkmaktadır. Çalışma ile ilgili eski değer yargılarının ortadan kalkması, işin parçalara bölünerek herkesin sadece küçük bir kısmını gerçekleştirdiği şekilde örgütlenmesi işçilerin yetenek ve tecrübe ile olan bağlarının kopmasına yol açmıştır.

Yeni yapılanma ile birlikte işgücü piyasaları ikiye bölündü; ilki çekirdek işgücü yani tam zamanlı çalışan, sürekli statüye sahip, uzun vadeli dönemde önem taşıyan çalışanları kapsayan işgücü olarak belirlendi. Diğer tarafta ise çevre işgücü piyasası yer almaktadır ve bu grup da kendi içinde iki gruba ayrılmaktadır: bunlardan ilki daha az vasıflı bedensel işleri kapsayan büro işi, sekreterlik, rutin işler gibi tam zamanlı personelden oluşan grubu ifade etmektedir. İkinci çevresel grup ise yarı zamanlı çalışanları, ihtiyaç duyuldukça çalışma imkânı sunulanları ve buna bağlı olarak da birinci çevresel gruptan daha az güvence ile çalışanları kapsamaktadır.¹⁴⁴

Çekirdek kadroda istihdam edilenler en az sayıya indirilerek, yarı zamanlı olarak istihdam edilen çalışanların kadro sayısının artırılması amaçlanmaktadır. Geçici istihdam edilen kişileri işten çıkarmak çok daha kolay olacağı, daha az masraf gerektireceği ve yerlerine en kısa zamanda başkaları getirilebileceği için işverenler açısından bu anlayış avantajlı görülmektedir.¹⁴⁵ Bu durumun ortaya çıkardığı sonuç sadece ödenen ücretin daha az olması değil, çalışma koşulları ve işten çıkarılma koşullarının da adaletsiz bir şekilde gerçekleşmesidir.

Dolayısıyla şu açık bir şekilde ifade edebilir, esnek üretim ve esnek istihdam her yönüyle işverenin menfaatinin önemsemektedir; bürokratik katılıklardan kurtulmuş olmak çalışanların daha eşit imkanlara sahip olmalarını sağlayamamaktadır. Harvey bunu şu sözleri ile çok anlaşılır bir şekilde ifade etmiştir:

“Bölünmüş ya da ikili işgücü piyasaları 1960’lı yıllarda ortaya çıkan sorunları köklü biçimde değiştirmiyor, sadece oldukça farklı bir mantığa uygun olarak yeniden

¹⁴³ age, 171.

¹⁴⁴ age, 171-174.

¹⁴⁵ age, 174.

biçimlendiriyordu. Sendikaların gücünün gerilemesinin beyaz erkek işçilerin tekel sektörü piyasalarındaki özel gücünü azalttığı doğru olsa da buradan, siyahlar, kadınlar, her türden etnik azınlıklar gibi o piyasalardan dışlanmış olanların birdenbire bu beyaz erkek işçilerle eşitlendiği sonucu çıkarılamaz. Bazı kadınlar ve bazı azınlıklar daha ayrıcalıklı konumlara kavuşmuş olsa bile, yeni işgücü piyasası koşulları esas olarak daha ezilmiş konumda olan grupların durumlarının güçlüğüne artırmıştır.”¹⁴⁶

Esnek üretim emeğin yeniden örgütlenmesine, sermayenin çalışanların zamanını yeniden düzenlenmesine yol açtığı; “yeni vardiyalar, bölünmüş vardiyalar, herkese işini gösteren listeler hazırlama, hafta sonu çalıştırma ve part-time ya da şartlı sözleşmelerle işin günlük ve haftalık devrine göre emeği düzenleme”¹⁴⁷ gibi uygulamaların çalışma hayatında egemen hale geldiği bilinmektedir. Dolayısıyla insanların zamanlarının planlayabilme, hangi gün ne yapacaklarına karar verebilme şansları da yoktur.

Kısaca ifade etmek gerekirse, esnek çalışma koşulları çalışanın çıkarını korumaya hizmet etmemekte, aksine çalışanlara daha büyük sorumluluklar yüklemekte ve onları işveren karşısında savunmasız ve korumasız bırakmaktadır. Esnekleşme işçilerde birdenbire hoşnutsuzluğa yol açmamış olabilir, bunun da nedeni çok açıktır; esnekleşmenin işçiler için de avantajlı tarafları bulunmaktadır. Daha çok çalışarak daha fazla kazanma, kadınların daha çok istihdam fırsatı bulabilmeleri gibi nedenler bunlardan sadece birkaçıdır. Bununla birlikte uzun vadede düşünüldüğünde esnekleşme işçinin değil her zaman işverenin menfaatini korumaya yönelik olacaktır. Sigorta sahibi olma (sürekli iş değiştirmeden dolayı sigorta kesintisiz bir şekilde devam etmeyecektir), emeklilik hakları, ücret düzeyleri, çalışma saat ve koşulları ve iş güvencesi açısından bakıldığında çalışanlar için bu şartların dezavantajlı olacağı ortadadır.

Bunun yanı sıra daha dikkatli bir şekilde incelendiğinde işgücü piyasalarının dönüşen yapısı ile birlikte yarı zamanlı çalışma fırsatı bulan kadınların emeklerinin sömürülmesinin daha kolay hale geldiği görülecektir. Daha yüksek ücret alan, işten çıkarmanın zor olduğu çekirdek erkek kadroların yerinin daha az ücretle çalışan kadın emeği ile değiştirilmesi söz konusu olmaktadır. Bununla birlikte taşeron çalışma anlayışı ev içi çalışma sistemleri de patriyarkal uygulamaların yeniden ortaya çıkmasına fırsat yaratmaktadır.¹⁴⁸ Geçimlerini sağlamak için çalışmak zorunda kalan kadınların kendilerine uygun saatlerde ya da evde çalışmalarını mümkün kılan esnek

¹⁴⁶ age, 176.

¹⁴⁷ Murray, age, 58.

¹⁴⁸ Harvey, *Postmodernliğin Durumu*, 177.

çalışma koşulları bir taraftan onların daha kötü koşullarda ve düşük ücretlerle çalışmalarına sebep olurken diğer taraftan toplumsal cinsiyet rollerinin hali hazırda onlara yüklemiş olduğu ev içi emek nedeniyle iki kat zorlukla baş etmek zorunda kalmaktadırlar.

Türkiye’de 2003 yılında yürürlüğe girmiş olan 4857 sayılı iş yasası bu duruma örnek olarak gösterilebilir; 1970’li yıllarda fordizmin sözü edilen krizlerle birlikte çöküşü sonucunda yeni birikim modeli olarak ortaya çıkan esnek üretim anlayışına uyum sağlanabilmesi amacıyla düzenlenen yasanın eski yasanın katı kurallarının esnetilmesine dayanmaktadır. Söz konusu yasa ile çalışanların piyasa koşullarının yaratacağı tahribattan korunmasının değil, piyasanın ihtiyaçlarına nasıl en kısa sürede cevap verilebileceğinin önemsendiği görülmüştür. Geçici iş ilişkisini ve belirli süreli iş sözleşmelerinin önüne açan yasa ile aynı zamanda fazla çalışma sürelerinin sınırsız ve ücretsiz olarak belirlenebilmesi gibi çalışanların menfaatini gözetmekten uzak olan maddelerin yasalaşmış olduğu bilinmektedir.¹⁴⁹

Üretim süreçlerinde yaşanan dönüşüm yani esnek üretimle birlikte uygulanmaya başlayan işin yeni örgütlenme biçimi geleneksel tarzda iş örgütlenmesine sahip şirketlerin zor durumda kalmalarına yol açmış, hatta bu yeni örgütlenme biçimi çoğu şirketin iflasına sebep olmuştu. Esnek üretim ile amaçlananlardan biri de malları küçük parçalar halinde daha ucuza imal edebilmektir. Bunu mümkün kılabilmek için taşeronlaşma yani belli ürün ya da malları firma dışına taşıma yöntemi kullanılmaya başlanmıştı. Küçük parçalar halinde üretim yapma ve taşeronlaşmanın işverenler için tercih edilir olmasının sebebi, üretim aşamasındaki katılıkların ortadan kaldırılması ve piyasanın ihtiyaçlarına daha kısa sürede cevap verebilme imkânı sağlıyor olmasıydı.¹⁵⁰ Piyasanın sürekli bir dönüşüm halinde olması, ürünlerin sürekli farklılık göstermesi ve yeni tüketim ürünlerin ortaya çıkması ürünlerin ömürlerinin kısa olmasına, tercih edilen ürünlerin sürekli değişmesine sebep oluyordu. Bu nedenle piyasanın ihtiyaçlarına cevap verebilmek üretimin daha hızlı bir şekilde sürdürülebilmesine bağlıydı. Üretimin hızlı bir şekilde sürdürülmesine dayalı olan esnek üretim diğer taraftan da ürünlerin satın alacak tüketiciye ihtiyaç duymaktaydı. Tüm üretim biçimlerinde tüketiciye ihtiyaç duyulmakla birlikte esnek üretimle üretimin daha hızlı bir şekilde sürdürülüyor olmasından dolayı tüketim çok daha

¹⁴⁹ Aziz Çelik, “Yeni İş Yasasının Anlamı”, *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, s.48 (2003): 57.

¹⁵⁰ Harvey, *Postmodernliğin Durumu*, 179.

önemli bir konu haline gelmiştir. Bu nedenle tüketim alışkanlıklarında ve anlayışında gerçekleşmesi gereken bir dönüşüme ihtiyaç duyulmaktadır.

Üretim biçimlerinde meydana gelen değişikliklerin yeni tüketim biçimlerine yol açmasını beklemek şaşırtıcı değildir. Hobsbawm, bu konu ile ilgili vermiş olduğu örnekte, “Henry Ford’un yeni bir araba modeli ürettiğinde, aynı zamanda daha önce var olmayan bir şeyi, ucuz, standartlaşmış ve basit bir otomobil için geniş bir müşteri kitlesini de yaratmış olduğunu”¹⁵¹ ifade etmiştir. Dolayısıyla esnek üretimle birlikte ortaya çıkan yeni üretim tarzları ve üretim nesneleri de onları kullanacak yeni müşterilerini yaratacaktır.

Modernizm ile anılan nispeten istikrarlı bir estetiğe sahip olan fordizm, esnek birikime geçiş ile birlikte yerini farklılığa, gelip geçiciliğe, gösteri, moda ve kültürel biçimlerin metalaşmasını yücelten yeni bir anlayışa terk etmiştir.¹⁵² Ürünlerin, tüketim mallarının, eğlence anlayışlarının, modanın, ihtiyaçların sürekli değişimine dayalı olan üretim ve tüketim alışkanlıkları esnek üretim modeli ile tam bir uyum göstermektedir. Fordist üretim biçimi ile karşılaştırıldığında esnek üretim, tüketim mallarının kullanım yıllarını yarı yarıya düşürmüştür. Bu nedenle de esnek üretim ile birlikte modaya uygun olarak dönüşen tüketim ürünlerinin tercih edilmesi ve ihtiyaçların yaratılması için daha büyük bir çabaya ihtiyaç duyulmaktadır. Bu durum sadece üretim ve tüketim alışkanlıklarını değiştirmekle kalmayıp, kültürel yapıyı da dönüştürmektedir.

Esnek üretim ciddi bir belirsizlik ortamına, her şeyin her an değişebilirliğine ve dolayısıyla da piyasalar açısından büyük bir rekabet ortamında ayakta kalmaya dayanmaktadır. Kapitalizmin bu şekilde varlığını sürdürmesi, çalışanlar ve hatta işverenler üzerindeki baskının güçlenmesine yol açmaktadır.¹⁵³ Bu nedenle sürekli değişen zevkler, alışkanlıklar insanların yaşam kültürlerini de dönüştürmekte ve onları her an dönüşen zaman algısına alıştırmaktadır.

Daha önce de ifade edilmiş olduğu gibi, fordist üretimde modern hayatta yerleşmiş belli değerlerin varlığı söz konusuysa, esnek üretimle birlikte yerleşik değerlerin terk edildiği ve bunların yerini gelip geçici, anlık alışkanlıkların aldığı görülmektedir. Bu durum aynı zamanda bireyselliği de beraberinde getirmekte ve beraber hareket

¹⁵¹ Hobsbawm, **Sanayi ve İmparatorluk**, 39.

¹⁵² Harvey, **age**, 180.

¹⁵³ **age**, 181-183.

etme, kolektif eylem ihtimalini daha da düşürmektedir.¹⁵⁴ Kapitalizmin işçiler üzerindeki baskısının her an hissettirdiği, işçilerin kolektif hareket ettiklerinde, sendikaların güçlü bir şekilde ayakta durduğu zamanlarda dahi her türlü yönetime başvurduğu bilinmektedir. Esnek üretim ile birlikte varlığını hissettiren bireyselleşme nedeniyle baskının çok da etkili olduğu, çalışanlar üzerinde nasıl baskı kurabileceği tarihsel süreç göz önüne alındığında açıkça görülecektir.

Burada akla şöyle bir soru gelebilir: ücret kaygısı ile başa çıkmak zorunda kalan, vasıfsız işçi durumuna getirilmiş çalışanlar hali hazırda işlerinin karşılığını alamazlarken, iş garantisi ve düzenli ücret artışının da sağlanmadığı koşullarda kendilerini çalıştıkları iş için motive edecek gücü nasıl bulacaklar?¹⁵⁵ Esasen bu sorunun cevabını vermek için hiç kimsenin en ufak bir çaba göstermediği söylenebilir; çünkü işverenler çalışanları motive etmek yerine bu süreçte yaşananlar göz önünde bulundurduğunda onların işsiz kalma korkularını kullanarak onları kendi istedikleri koşullarda çalışmaya mahkûm ettikleri görülecektir.

Esnek istihdam ile birlikte sadece alışkanlıklar, etkinlikler, insanlar arasındaki ilişkiler değil; aynı şekilde zaman algısında da değişimler yaşandı. Uzun vadeli, öngörülebilir zamanın yerini kısa vadeli, tahmin edilemeyen zaman aldı. Bir iş yerinde uzun süre çalışmak ve buna bağlı olarak ne kadar zamanda ne kadar kazanacağını tahmin ederek hayat planları yapabilmek yeni dönüşümle birlikte sona erdi.¹⁵⁶ Çekirdek kadroların azaltılmaya çalışılırken, geçici istihdam sayılarının hızla artış gösterdiği; geçici olarak işe almaların yaygınlaştığı, işten çıkarma koşullarının kolaylaştırıldığı bu sistem, yaşam anlatılarının ortadan kalkmasına sebep olmaktadır. Sürekli yer değiştirmenin verdiği endişenin yanı sıra kurum içinde de üstlenilen görevlerin sık sık değişmesi yaşanan olumsuz sonuçlardan bir diğeri olarak ortaya çıkmaktadır.

Yeni esnek çalışma koşulları, çalışanların kendilerini anlayabilme, yetenek ve güven duygularında kayıplara yol açmaktadır.¹⁵⁷ Bu nedenle esnek üretimin yapısal olarak sebep olduğu dönüşüm ve değişikliklerin insanlarda gözlemlenmekte olan kaygı, endişe ve hatta korkuların sebebi olarak anlaşılması gerekmektedir.

¹⁵⁴ age, 196.

¹⁵⁵ David M. Gordon, "Fat and Mean: The Corporate Squeeze of Working Americans and the Myth of Managerial Downsizing" **New York: Free Press**, 1996, 5-6'dan aktaran, Dowd, age, 233.

¹⁵⁶ Richard Sennett, **Yeni Kapitalizmin Kültürü**, çev. Aylin Onacak, 2. bs. (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2011), 22.

¹⁵⁷ Aytül Kasapoğlu, **Değişen Toplumsal Yapıda Karakter**, (Ankara: ÜtopyaYayınevi, 2005), 9.

Standing, yeni çalışma anlayışı ile birlikte sınıfsal oluşumların ortadan kalkarken yerini henüz oluşum sürecinde olan bir sınıfa bıraktığını, bu sınıfın ‘prekarya’ olarak isimlendirilebileceğini, 1980’li yıllarda mevsimlik işçileri nitelendirmek için kullanılan bu terimin *precarious* (güvencesiz) ve *proletariat* (proletarya) kelimelerinin birleşiminden oluştuğunu ifade etmiştir. Kendi kullandığı anlamı ile bu terimin güvencesiz ve geçici işlerde çalışan ve belirsizliklerin ne kadar süreceği ile ilgili de herhangi bir tahminde bulunamadan çalışmak zorunda kalan insanları söz konusu etmekte olduğunu belirtmiştir.¹⁵⁸ Standing’in nitelendirmesi esnek çalışma anlayışı ile yaygınlaşmaya başlayan ve bugün tüm çalışma hayatını etkisi alan istihdam biçiminin ifadesidir.

Devam eden bölümlerde kapitalizmin ve esnek üretime bağlı olarak şekillenen çalışma ve istihdam koşullarının insanları nasıl etkilediği üzerinde durulmaya çalışılacaktır; fakat öncesinde dönüşümün karşılaştırmalı olarak gözler önüne serilebilmesi için insanların çalışmayı nasıl anlamlandırdıkları tarihsel olarak izlenecek ve bugüne gelinceye dek yaşanan dönüşümün anlamı ortaya çıkarılmaya çalışılacaktır.

2.2. Çalışma

Gorz, çalışmayı sanayileşme ile birlikte icat edilmiş modern bir uygulama olarak tarif etmektedir. Bugün kullandığımız anlamıyla çalışmanın imalat kapitalizmiyle ortaya çıktığını ifade eden Gorz çalışmanın, 18. yüzyıla kadar ihtiyaç duyulan tüketim mallarının veya hizmetlerin, günlük ihtiyaçların karşılanacağı kadarıyla, fazladan üretme kaygısı olmadan serfler ya da gündelik işçiler tarafından ortaya çıkarılan üretim ve hizmetlerden oluştuğunu ifade etmiştir.¹⁵⁹

Çalışma ve temel ihtiyaçların karşılanmasına yönelik faaliyetler elbette kapitalizm ile birlikte ortaya çıkmış değildir. Burada üzerinde durulmaya çalışılan konu, sanayileşme ile birlikte çalışmaya farklı anlamlar yüklenmesi, insanların farklı sorumluluklar almak zorunda kalmaları ve değişen anlayışların onların hayat tarzlarında da değişikliklere sebep olduğudur. Bu çalışmanın temel meselelerinden biri de yaşanan dönüşümleri ve ona sebep olan temel faktörleri ortaya çıkarmak olduğundan çalışmanın nasıl anlamlandırıldığının anlaşılmasının önemli olduğu düşünülmektedir.

¹⁵⁸ Guy Standing, **Prekarya: Yeni Tehlikeli Sınıf**, çev. Ergin Bulut, 4. bs. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017), 20-21.

¹⁵⁹ Andre Gorz, **İktisadi Aklın Eleştirisi**, çev. Işık Ergüden (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1995), 29.

Marx ise çalışmanın nasıl anlamlandırıldığını şu ifadeleri ile dile getirmiştir:

“Çalışma, her şeyden önce, insanla doğa arasındaki bir süreçtir; bu süreçte, insan, doğa ile kendisi arasındaki madde alışverişini kendi çabasıyla yürütür, düzenler ve denetler. Doğanın sağladığı maddelerin karşısında bir doğa gücü olarak yer alır. Doğanın sağladığı maddeyi kendi yaşamında kullanılabilecek bir biçimiyle mülk edinmek üzere kendi canlı varlığının doğal güçlerini kollarını ve bacaklarını, kafasını ve ellerini harekete geçirir. Kendi dışındaki doğa üzerinde etkide bulunur ve onu değiştirirken, aynı zamanda kendi öz doğasını da değiştirir. Böylece, doğada uyuklamakta olan güçleri geliştirir ve bunların hareketini kendi emri altına alır.”¹⁶⁰

Dolayısıyla çalışma insanın ihtiyaçlarını karşılamak için çaba göstermesinden daha fazlasıdır. Bu sayede işçi kendi günlük ihtiyaçlarını karşılamış ve doğadaki maddeleri dönüştürmüş olmakla birlikte aynı zamanda doğa üzerinde irade sahibi olmuştur ve diğer insanlarla ilişki içinde olduğu bir yaşam alanı oluşturabilmiştir.

Çalışmanın iktisadi olarak anlamlandırılması ile ise Gorz’un deyimi ile, üretken faaliyetin anlamı değişmiş ve çalışma basit bir ücret kazanma aracı haline getirilmiştir.¹⁶¹ Kapitalist toplumdaki çalışma ile antik dönemdeki çalışma arasında temel bir fark olduğundan söz eden Gorz, bu farkı şu şekilde ortaya koymuştur:

“Antik dönemde çalışma kamusal alanda gerçekleşmeyen aksine aile alanında gerçekleştirilen bir faaliyetken, kapitalist dönem ile birlikte çalışmanın kamusal alanda gerçekleştirilmeye başlanmış ve böylece çalışma zamanı ve yaşama zamanının birbirinden ayrılmıştır. Çalışma ve yaşamın birbirinden ayrılmasıyla iki dünya arasında sıkışıp kalan birey, kendisine, ailesine ve çevresine ayıracağı zamanı yeniden düzenlemek ve buna göre bir hayat tasarlamak zorunda bırakılmıştır. Çalışmanın iktisadi akılcılaştırılması, eski çağın özgürlük ve varoluşsal özerklik düşüncesinin yerini alacaktır. Çalışmasında yabancılaşmış olan birey buna bağlı olarak tüketiminde ve ihtiyaçlarında da zorunlu olarak yabancılaşmış olacaktır.”¹⁶²

İhtiyaçlarına yabancılaşan birey gerçek ihtiyacının neler ya da hangi üründen ne kadar olduğunu anlayabilmekten uzak hale gelmiş ve bu ihtiyaçları karşılayabilmek için düşünmeden daha fazla çalışmak zorunda bırakılmıştır. Bugünün koşulları göz önüne alındığında çalışma ve ihtiyaçların karşılanması ile ilgili insanların neye ihtiyaç duyduklarına dahi karar vermeye zamanlarının olmadığı, bu ihtiyaçların özellikle iletişim araçları ve medya tarafından şekillendirildiği görülmektedir. Tüketimin yaşamın anlamı haline geldiği bu zamanlarda her gün yeni ihtiyaçların ortaya çıkmakta olduğu, bunun bir sonu olmadığı ve dolayısıyla çalışmanın ve buna bağlı olarak çok para kazanmanın her şeyden önemli hale geldiği gözlemlenmektedir. Marx’a göre, üretim aynı zamanda bir anlamıyla da tüketimdir; çünkü tüketim dolaylı olarak üretimi sağlar: bir bitkinin üretilmesi için doğadaki element ve kimyasal

¹⁶⁰ Karl Marx, **Kapital**, 181-182.

¹⁶¹ Gorz, **İktisadi Aklın Eleştirisi**, 36.

¹⁶² **age**, 27-28.

maddelerin tüketilmesi bunun için bir örnek olabilir.¹⁶³ Üretimin devamlılığının sağlanabilmesi için tüketime ihtiyaç duyulmaktaydı ve daha fazla kazanma hırsı ile daha fazla üretim yapılmaya başlandıkça insanların daha fazlasını tüketmeleri için seçeneklerin sürekli artırılması ve özendirilmesi yolunda adımlar atılması gerekiyordu. Bu durum insanları daha fazla çalışmaya mecbur bıraktı.

Tüketilen her nesnenin aynı anda yeni bir tüketim nesnesine ihtiyacı ortaya çıkarmakta olduğunu ifade eden Fromm, bunun sonu gelmez bir süreç olduğunu belirtmekte ve insanların hayatı sahip oldukları nesneler ile anlamlandırmalarına yol açtığını vurgulamaktadır.¹⁶⁴ Buradan çıkarılabilecek sonuç, bu şekilde kurulu olan düzenin insanları sürekli tüketmeye iteceği ve gerçek ihtiyaçları ile aralarındaki mesafenin de açılacağı için insanların daha çok çalışmak zorunda kalacaklarıdır.

Weber'in de ifade ettiği -bu çalışmada da daha önce de yer verildiği- gibi esasen insan, sürekli daha fazla kazanma hırsı ile dolu değildir. İnsanın temel gayesi gündelik ihtiyaçlarını karşılamak yani kısacası hayatını sürdürebilecek kadar para kazanmaktır. Maalesef bu durum kapitalist için yeterli olmamıştır.¹⁶⁵ İşçilerin daha fazla çalışmasını sağlamak için ücretlerin düşürülmesi ile birlikte tüketim mallarının özendirilmesi, hiç bitmeyen ihtiyaçların yaratılması, insanların ortaya çıkardıkları ürün, iş ya da hayat tarzlarıyla değil tükettikleri nesneler üzerinden kendilerini tanımlayabilir hale getirilmeleri, çalışanları tüm zor şartları kabul etmek ve daha fazla çalışmak zorunda bırakmıştır. Bu durumu ortaya çıkaran sebepler ve bunun sonucunda insanların diğer insanlarla kurdukları ilişkilerin nasıl şekillendiği ile ilgili tartışmalara Sennett'in eserlerine yer verilecek olan bölümde ayrıntılı bir şekilde değinilecektir. Devam eden bölümde ise ücretli çalışmanın hayatın vazgeçilmez bir parçası haline geldiği, tüm toplumsal yapının neredeyse bunun üzerine kurulu olduğu bu düzenin tarihsel süreç içinde nasıl bir dönüşümle birlikte ortaya çıktığının anlaşılmasına ayrılmıştır. Feodal toplumda çalışmanın nasıl örgütlendiği, toplumsal yapının ne şekilde düzenlendiği ile başlanılarak bugüne kadar yaşanan dönüşümün anlaşılması için çalışılmıştır. Böylece bugün vazgeçilmez hale gelen ücretli çalışmanın, tüm toplumsal yapıyı belirleyen, insan yaşamı için en temel faaliyet

¹⁶³ Marx, **Grundrisse: Ekonomi Politikin Eleştirisi İçin Ön Çalışma**, çev. Sevan Nişanyan, (İstanbul: Birikim Yayınları, 1979), 152.

¹⁶⁴ Erich Fromm, **Sahip Olmak ya da Olmak**, çev. Aydın Arıtan, (İstanbul: Arıtan Yayınevi, 1982), 54.

¹⁶⁵ Weber, **age**, 53.

haline gelmesinin ne gibi aşamalardan geçerek mümkün olduğunun anlaşılması amaçlanmaktadır.

2.2.1. Ücretli Çalışmanın Tarihsel Serüveni

Çalışmanın zaman içinde değişen anlamları üzerine durulacak olan bu bölümde özellikle çalışmanın sanayileşme sonrasında toplumsal ve bireysel yaşamın merkezi haline gelmesinin nasıl bir dönüşüm sonucunda mümkün olduğunun ortaya çıkarılması amaçlanmıştır.

Çalışma, insan doğasının ayrılmaz bir parçası olarak değil, tarihsel bir kategori olarak ortaya çıkmaktadır. Bunun anlamı, değişen tarihsel ve toplumsal koşullara göre çalışma faaliyetinin değişim gösterdiği ve anlamının da tüm bunlara bağlı olarak değişmiş olduğudur.¹⁶⁶ Farklı ülkelerde farklı şekillerde ortaya çıkan ve dönüşen çalışma pratikleri değişen ihtiyaçlara ve koşullara göre şekillenmiştir.

Modern öncesi toplumlarda çalışma, bir zorunluluktur; geçimini sağlamak için çalışan tüm erkek ve kadınların yapmakta oldukları işler, sanayi devriminden sonrasında gözleneceğinin tersine aşağı bir uğraş olarak görülüyor ve hatta zorunlu çalışmanın esiri olan kadınlar ve köleler yurttaş olarak dahi görülüyorlardı. Dolayısıyla evden dışarı çıkmayan kadınlara ve köleliğe yakıştırılan çalışma bugünün tam aksine toplumsal bir kimlik kazandırmaktan çok uzaktı ve aksine insanların kamusal alanın dışında kalmasına yol açıyordu.¹⁶⁷ Bu dönemde zanaatkârlıktan farklı olarak çalışmanın hor görülmesi ve kölece eylemler olarak algılanması sırf aşağılama içermesinden kaynaklı değildi. Yaşamın devamlılığın sağlanması için bazı hizmetlerin gerçekleştirilmesi gerektiği, bunların kölece olmasının bu işin doğasında olduğu; bu nedenle de köleliğin zorunlu olduğu düşünülüyordu ve bu şekilde köleliğin devam ettirilmesinin haklı bir nedeninin olduğu savunuluyordu.¹⁶⁸

Kapitalizmin yaygınlaşması ve çalışmaya yüklenen anlamın zaman içinde değişmesi feodalizmin ortaya çıkarmış olduğu düzenin devamında mümkün olabilmişti; çünkü feodal bağlar insanlar arasında kurulan ilişkinin akrabalık ve kan bağı ile belirlenmesine son vererek, tüm toplumsal ilişkilerin sözleşmeye dayalı bir hale

¹⁶⁶ Meda, *age*, 31.

¹⁶⁷ Gorz, *İktisadi Aklın Eleştirisi*, 26-28.

¹⁶⁸ Hannah Arendt, *İnsanlık Durumu*, çev. Bahadır Sina Şener, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1994), 119.

getirilmesinin ilk adımlarının atıldığı dönemdir.¹⁶⁹ Feodal düzenin karşılıklı bağımlılık ilkesini bir anda ortadan kaldırmadığını, belli sorumlulukların devam ettirildiğini söylemek mümkündür. Bu sorumluluklar iki farklı alanda sürdürülmekteydi; köylülerin kendi aralarında geliştirmiş oldukları bağımlılık ilişkisi ile senyöre olan bağılıkları.¹⁷⁰ İnsanların içinde yaşadıkları toplumsal yapı onların bir taraftan güvenli bir şekilde hayatlarını sürdürmelerine fırsat tanırken, diğer taraftan da ciddi sorumluluklar ile baş etmek durumunda kalmalarına sebep oluyordu. Toprağa bağlı olarak yaşamlarını sürdüren köylüler 11. yüzyıldan itibaren demografik yapıda meydana gelen değişme ile birlikte sarsıntılar yaşamaya başlamışlardı. Bu dönemde yaşanan ve uzun süre mücadele edilmiş olduğu bilinen durum, sürdürülmekte olan düzenin içinde kendine yer bulamayan, Robert Castel'in *gezgin serseriler* olarak nitelendirildiklerini ifade ettiği insanlardır.¹⁷¹ Gezin serserilik anlayışının bu çalışma açısından önemi ise ücretli çalışmaya dönüşecek olan süreçte etkili rol oynadığının kabul ediliyor olmasındandır. İnsanların karşılıklı bağımlılıklar içerisinde hayatlarını sürdürdükleri dönemlerden bireysel çalışmanın ön plana çıkmasına ve yaşamsal bütün süreçlerin bireysel hale gelmesine kadar geçen sürecin, insanların hayatlarına yön veren düzenlemelerin ve değişikliklerin daha iyi anlaşılabilmesinin meydana gelen dönüşümlerin hangi saiklerle ve nasıl ortaya çıkarıldığını anlama ile mümkün olabileceğini söylemek yanlış olmayacaktır. Buradaki amaç sanayi-öncesi toplumlar da var olan koruma ve bunun getirmiş olduğu baskı ve kısıtlamaları yüceltmek, insanların özgür olmalarının onlar için olumsuz olacağını savunmak değildir. Esas olarak söz konusu edilmek istenen, bireyin özgürleşeceği ve sürecin hep daha iyiye doğru gideceğine dair inanış ve görüşlerin çoğu zaman yanıltıcı olabileceğidir.

Bu dönemde yaygın olan yardımlaşma ve paylaşma, yoksulların ve kendine bakamayacak durumda olanların toplum içinde karşılıklı bağımlılık anlayışı ile geçimlerinin üstlenilmesi ve yardımı gerçekleştirecek kişi veya kurumların belirlenmesine dayanıyordu. Nüfusun artması ve kaynakların yetersizliğinin ortaya çıkması ile yardım meselesi bir sorun hale gelmeye başladı ve bununla ilgili belli

¹⁶⁹ Henry Maine, *Lectures on the Early History of Institutions*, 1875, 86'dan aktaran Alan Macfarlane, *Kapitalizm Kültürü*, çev. Remzi Hakan Kır, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1993), 210.

¹⁷⁰ Robert Castel, *Ücretli Çalışmanın Tarihçesi*, çev. Işık Ergüden, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017), 41.

¹⁷¹ *age*, 45.

uygulama ve şartların belirlenmesi için çalışmalar yapılması gerekli görüldü. Zaman içinde yardımlaşma başka bir anlam kazanacak ve yardım meselesi çalışma anlayışı ile özdeşleştirilir hale gelecekti; Castel'e göre bu anlayış, 14. yüzyıl ortasında hissedilir olmaya başladı ve yardımlaşma anlayışının sorgulanması, yeniden tanımlanması gerekli görüldü.¹⁷² Yeni tanımlama kimlerin yardımlardan yararlanıp kimlerin yararlanamayacağı ve bunu belirlerken hangi kriterlerin göz önünde bulundurulacağı ile ilgiliydi.

Tüm bunlarla birlikte komşuluk, aile bağları ya da geleneklerin kriter olarak alınmadığı; yardımlaşma, yoksulluk ve çalışma ile ilgili yeni politikaların ortaya çıktığı görülmektedir. Özellikle 14. yüzyılda yardım konusunun daha ciddi bir şekilde tartışıldığı, çözümler üretebilmek için çalışmalar yapıldığı bilinmektedir. Gezgin serserilerin topluma nasıl dahil edileceği, yapılacak yardımların kimlere yapılacağı ve bunun miktarının ne kadar olacağı gibi konular gündeme gelmiştir.¹⁷³ Sonuç olarak konunun çözümü için çeşitli çalışma yasalarının düzenlendiği ve bu yasaların fiziksel ve mental anlamda bir sorunu olmayan insanların çalışma için kesin bir şekilde uyarıldığı ve belirlenen toprakları bırakmalarının yasaklandığı bilinmektedir.¹⁷⁴

Bu tarihlerden itibaren değiştirilmeye çalışılan çalışma ve yardımlaşma anlayışının uygulanabilmesinin insanların ikna edilmeden mümkün olamayacağı fark edilmiş; bu nedenle çalışma etik bir mesele olarak tartışılmaya başlanmış ve yapılan değerlendirmeler ile çalışmanın iyi, çalışmamanın ise anormal bir durum olduğu konusunda uzlaşma sağlanmaya çalışılmıştır. Emeklerinden başka satacak hiçbir şeyi olmayan insanlar çalışmaları karşılığında ücret almaktadırlar ve bu dönemden sonra etkili olmaya başlayan anlayış, insanların çalışarak kazandıklarını kendileri gibi çalışabilecek kişilerle paylaşmalarının anlamsız olacağıyla birlikte bunun çalışan insanlara haksızlık olacağıydı.¹⁷⁵ Çalışma faaliyetine ahlaki değerler yüklenmesinin bir amaca hizmet ettiğini düşünen ve bu duruma eleştirel bir şekilde yaklaşan Bauman duruma şu sözleri ile açıklık getirmiştir:

“İnsanların ahlak kurallarından bahsettiğini her duyduğunuzda emin olabilirsiniz ki bir yerlerdeki birileri diğerlerinin davranış biçiminden hoşnut değildir ve farklı biçimde davranmış olmalarını istemektedir. Bu öğüt hemen hemen hiçbir zaman çalışma etiğinde olduğundan daha anlaşılır olmamıştı.”¹⁷⁶

¹⁷² age, 49.

¹⁷³ age, 73.

¹⁷⁴ age, 75.

¹⁷⁵ Bauman, age, 14.

¹⁷⁶ age, 14.

Bu anlayışa uygun olarak çalışma yasaları yardım yasalarının tam aksi şekilde düzenleniyordu ve insanların çalışmakta oldukları işlere bağlılık göstermeleri bekleniyordu. Bu yasalar zanaatla uğraşan insanların ustalarına, bir kişiye bağlı olarak çalışan uşakların mülk sahibine, ev hizmetkârlarının çalıştıkları yerlere bağlı kalmalarını sağlamayı amaçlarken diğer taraftan herkesin bir iş sahibi olmasına hizmet ediyordu, bu nedenle insanlar aldıkları ücretlere de bağlı kalmaya mecbur kalıyorlardı.¹⁷⁷ Herkesin bir işte çalışarak hayatını sürdürmesi, yardımların azaltılması ve belli zamanlarda iş değiştiren kişilerin oluşturmuş olduğu hareketliliğin de önüne geçilmesini amaçlayan iş yasaları belli bir düzenin sürdürülmesini sağlayabilmek için zorlayıcı kurallar da içermekteydi; çalışabilir durumda olduğu halde çalışmayan veya çalıştığı yeri terk edenlerin bu dönemde belli cezalara maruz bırakıldığı bilinmektedir.

Bu şekilde cezaların uygulanmasının sebebi ise çalışmayanların, herkesin belirlenen koşullar altında çalıştığı düzenin dışında kalanların tehdit olarak algılanması ve onların da düzene dahil edilme çabasıdır. Düzenin dışında kalanların tehdit olarak görülmesinin sebebi ise insanların ortaya çıkacak olumsuzluklardan korumaktan ziyade kendini geçindirmek için çalışmayı gerekli gören iç düzenlemelerin korunmak istenmesindendi.¹⁷⁸

Düzenin dışında kalanların tehdit olarak algılanması esasen içinde yaşanılan toplumların neye önem verdikleri ile ilgilidir. Daha açık bir şekilde ifade edebilmek için bir karşılaştırma yapmak anlamlı olacaktır: Toplumsal statünün çalışma aracılığıyla tanımlanmadığı kabile toplumlarında toplumsal ilişkiler de çalışma aracılığıyla belirlenmiyor, toplumsal kurallar gelenek, kan ve aile bağları, inançlar, doğayla olan ilişki çerçevesinde belirleniyordu.¹⁷⁹ Yukarıda sözü edilen feodal düzende ise toplumun bir arada tutulmaya çalışılmasının sebebi iktisadi ilişkilerdi. Bu düzenlemenin dışında kalanların tehlike olarak algılanmaları sadece diğer insanlar için hayati tehdit oluşturmalarından değildi, düzenli bir şekilde sürdürülmek istenen üretim sistemi için tehdit oluşturuyor olmalarındandı.

Çalışmanın zorunlu hale gelmesi ve insanlar için belli bir yerde yaşama zorunluluğu, insanların emek-güçlerini kiralayarak geçinmekten başka bir yollarının kalmaması ile

¹⁷⁷ Castel, **age**, 76.

¹⁷⁸ **age**, 80.

¹⁷⁹ Meda, **age**, 37.

sonuçlandı. Esasen bu durum bir işçi sorununa sebep olmuştu; çünkü belli bir yerde yaşamlarını sürdürüyor olmaları, kurulu düzenin bir parçaları olmaları, yönetim açısından bir sorun teşkil ediyor olmalarına engel oluyordu belki ama yoksul ve zor koşullarda hayatlarını sürdürmelerine engel değildi.¹⁸⁰ Tahmin edileceği üzere emek-güçlerini kiralayarak hayatlarını sürdüren insanların yaşamakta oldukları sefalet dert edilir bir sorun olmaktan uzaktı, esas dert edilen durum herhangi bir yere bağlı olmayan ve çalışarak hayatını sürdüremeyen, ‘gezgin serseriler’ olarak isimlendirilen insanlardı.

Peki, bu gezgin serseriler kimdi, varlıkları neden ciddi bir sorun olarak algılanıyordu? Castel gezgin serserilerin “içlerinden çoğunun bizim bugün az çok uygun bir iş arayan düşük vasıflı işsiz diye adlandırdığımız insanlara benzediğini” ifade etmiştir. Sanayileşme sonrasında daha belirgin bir şekilde hissedileceği fakat bu uygulamalarda da hissedildiği gibi sanayileşme öncesinde üretim sisteminin örgütlenmesi çalışma özgürlüğü üzerinden değil, çalışmanın zorunlu olması üzerinden temelleniyordu.¹⁸¹ Çalışma özgürlüğünden ziyade çalışma zorunluluğunun yaygın bir hale gelmesi esasen ciddi bir amaca hizmet ediyordu; özellikle sanayi sonrası toplumlarda yeterli işgücünün sağlanması açısından önemliydi. Geleneksel toplumsal yapının yavaşça ortadan kaybolması ile birlikte çalışma zorunluluğu anlayışı, kendi geçimini kendi sağlayamayan, yeni şartlara uyum sağlamakta zorlanan vatandaşların kendi sorumluluklarını üstlenmeleri gerekliliğini ortaya çıkarıyordu.¹⁸² Bunun sağlanabilmesi için de gezgin serseriler toplumun zararlı kesimi olarak nitelendiriliyordu. Burada yapılan tartışmalar gezgin serseriliği yüceltmek, hiçbirinin herhangi biri ya da toplum için sorun yaratmayacağını savunmak değildir; burada esas olarak vurgulanmak istenen gezgin serserilerin tehdit olarak görülmesinin altındaki gerçek sebeptir. Bunun birçok sebebi olabileceği gibi bu çalışma açısından önemli olan sebebi, emek-gücü ile hayatlarını sürdüren ama buna rağmen sefalet içinde yaşayan, ancak günlük yiyecek ihtiyacını karşılayabilen insanların da gezgin serserilerle aynı yolu seçmemeleri için ikna edici bir yaklaşım sergileyebilmektir. Bu anlayış, insanların ellerindeki ile yetinmelerini sağlayacak önleyici ve caydırıcı bir işlev görüyordu.¹⁸³

¹⁸⁰ Castel, **age**, 80.

¹⁸¹ **age**, 97.

¹⁸² Bauman, **age**, 22.

¹⁸³ Castel, **age**, 104.

Dolayısıyla şunu söylemek mümkün, gezgin serserilerin ciddi bir tehlike olarak görülmesi esasen uygulanmak istenen politikanın bir yansımasıdır. Toplumun bazı üyelerinin dışarıda bırakılması, kötü oldukları ve onlarla mücadele edilmesi gerektiği anlayışı belli ki siyasi ve ekonomik gücü elinde bulunduranlar tarafından geliştirilen bir yaklaşımdır. Bu durum sadece gezgin serseriler olayında yaşanmamıştır, dünyanın birçok yerinde farklı nedenlerden dolayı bazı bireylerin toplumdan uzaklaştırılmasına sebep olan olaylar yaşandığı bilinmektedir.¹⁸⁴ Dışlanmaya neden olan olaylar esasen yaşananlarla ilgili olmaktan çok gücü ve yönetimi elinde bulunduran, etki alanı daha geniş olan kesimlerin olayları nasıl algılamak istedikleri ile alakalıdır. Gezgin serserilik kategorisinin ortaya çıkması ve bunun polisiye bir olay olarak görülmeye başlanması buna bir örnektir; çünkü yapılmaya çalışılan güvenliğin tesis edilmesinden ziyade yeni üretim süreçlerinin sorunsuz bir şekilde devamlılığın sağlanabilmesidir.

Çalışmanın zorunlu hale gelmesi ile ortaya çıkan ücretli emek bundan sonra farklı şekillerde de olsa bugüne kadar sürdürülecektir. Çalışma zorunluluğunun ciddi anlamda uygulanmaya başlanması ile zanaatkârlar dışında kalan, emek gücünden başka bir şeye sahip olmayan proleterlerin durumundan yola çıkan Marx, bu sayede ücretli emek teorisinin nasıl varlık gösterdiğini gözler önüne sermiştir:

“Bir metanın tüketiminden değer çıkarabilmek için, para sahibi dostumuzun, dolaşım alanında, yani piyasada, kullanım değeri değer kaynağı olma özel niteliğine sahip bulunan ve dolayısıyla tüketimi bizzat emeğin maddileşmesi ve bunun sonucu olarak da değer yaratması demek olan bir metayı keşfetme şansına sahip olması gerekirdi. Ve para sahibi böyle özel bir metayı piyasada gerçekten bulur: Bu meta, emek kapasitesi ya da emek gücüdür.”¹⁸⁵

18. yüzyıla kadar geçerli olan anlayış, tüketim maddelerinin işçiler tarafından ihtiyaç duyulduğu kadarının üretilmesi; biriktirilen eşyaların, sonraki nesillere de bırakılabilecek kadar dayanıklı ve değerli olan nesnelerin ise zanaatçılar tarafından üretilmesiydi ve zanaatkârların nesneler ortaya çıkarmak için yaptıkları eylemler çalışma olarak değil uğraşma olarak isimlendirilmekteydi. Zanaatkârların bu uğraşların her bir adımını tek başlarına gerçekleştirmeleri zordu; çünkü yapılması gereken ağır işler de söz konusuydu. Bu nedenle zanaatkârlar başka insanların yardımına ihtiyaç duyuyorlar, ihtiyaçlarını vasıfsız insanların çalışma olarak nitelendirilen faaliyetleri ile karşılıyorlar ve onlara emeklerinin karşılığında ücret ödüyorlardı. Zanaatkârlar eserlerinin karşılığında ise lonca tarafından belirlenen

¹⁸⁴ Castel, **age**, 106.

¹⁸⁵ Marx, **Kapital 1. Cilt**, 169-170.

miktarda ücretler alıyorlardı, belirlenen kuralların değiştirilmesi ve yok sayılması ise ciddi bir şekilde yasaklanmıştı; böylece loncalarda gerçekleştirilen üretim faaliyetlerinde rekabet engellenmiş oluyordu.¹⁸⁶

Dolayısıyla zanaatkârlığın üretim yapısı ve mantığı kâr elde etme ve sermaye birikiminin her şeyin üstünde tutulduğu kapitalist anlayıştan çok farklı idi. Meslek toplulukları sistemi ve zanaatkârlık 14. yüzyıldan itibaren yaşanacak olan bir krizle sarsılacaktı. Zanaatkâr olmanın zorlaşması, daha içine kapanık bir sistem haline dönüşmesi zanaatkâr olabilmek için yıllarca çalışan kalfaların ücretli işçi olarak çalışmak zorunda kalmaları ile sonuçlanmıştı. Bu şu anlama geliyordu, sanayi kapitalizminin egemen hale gelmesi yani üretimin nasıl örgütlendirileceğini şekillendiren grubun aynı zamanda işverenlerden oluşması zanaatkârlığın çöküşü ile mümkün olabilmişti.¹⁸⁷

Zorunlu çalışma eli ayağı tutan erkek ve kadınların kendi geçimlerini sağlamak üzere sahip oldukları yetenek ve tecrübeler doğrultusunda, bunun dışında kalanların ise kol emeğiyle çalışabilecekleri bir iş bulmalarını zorunlu kılıyordu. Dolayısıyla ücretli emek Sanayi Devrimi ile ortaya çıkmış değildi; sanayinin gelişimi ile çalışma birdenbire farklı şekillerde örgütlenmiş de değildi, zaman içinde değişimler göstermesi muhtemel olmakla birlikte ani değişimlerin söz konusu olmadığına akılda tutulması önemlidir.

Modern fabrika sistemi, işletme örgütleri ve ticaret sistemlerinin 14. yüzyıldan itibaren varlıklarını sürdürmekte olduklarını söylemek yanlış olmayacağı gibi, bugün var olan modern çalışma anlayışı ve istihdam ilişkilerinin ortaya çıkmasının ve ev içinde çalışan kadınların oluşturdukları endüstriyel işgücünün tam zamanlı bir sanayi işgücüne dönüşmesinin ise Sanayi Devrimi ile mümkün olduğu bilinmektedir.¹⁸⁸

Sanayi Devrimi ile birlikte fabrika sistemine geçiş, makinelerin kullanımı işveren için sadece daha hızlı bir şekilde üretim yapmaya olanak sağlaması açısından tercih edilir değil, bunun yanı sıra üretimin fabrikalara taşınması ile işgücünün daha ciddi şekillerde denetim ve gözetimine olanak sağlıyor olması açısından önemli idi. Dolayısıyla fabrikada üretim, işverenlere üretim sürecinin hızı, kalitesi, örgütlenişi ve güvenliği açısından kontrolün kolay bir şekilde sağlayabilmesine fırsat yaratıyordu.¹⁸⁹

¹⁸⁶ Gorz, **İktisadi Aklın Eleştirisi**, 29.

¹⁸⁷ Castel, **age**, 115.

¹⁸⁸ John W. Budd, **Çalışma Düşüncesi**, çev. Fuat Man, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2016), 27.

¹⁸⁹ **age**, 28.

İşin fabrikalara taşınması ile insanların yaptıkları işin amacını, nasıl yapılacağını ve ne kadar zamanda sonuçlanacağını planlayamıyor olmaları çalışmanın kendileri için anlamlı olmayan bir uğraş haline gelmesine yol açmıştı. Bu durumun insanlara kabul ettirilmesi çok da kolay olmayacaktı; işverenlerin uyguladıkları yöntem ise yaptıkları işi anlamlı hale getirip ondan aldıkları mutluluktan uzaklaşmalarını ve kendilerince anlam yükleyemedikleri işi işverenin belirlediği şekilde yapmalarını sağlamaktı.¹⁹⁰

Tüm bunlar gösteriyor ki, Sanayi Devrimi ve sanayi kapitalizminin yükselişi, fabrikalardaki üretimin yaygınlaşması, ev içi sanayinde çalışan insanların ve zanaatkârların fabrikalarda çalışmak zorunda bırakılmalarına sahne olmuştu. Dolayısıyla sanayi kapitalizminin yükselişi ve fabrikalarda çalışmanın ön plana çıkmasıyla insanların nerede, hangi koşullarda çalışacaklarına kendileri karar veremezler olmuşlardır. Çalışmanın zorunlu hale gelmesi insanların çalışma koşulları ile ilgili seçim yapmalarını zorlaştırır hale gelmişti; çünkü insanlar hayatlarını sürdürebilmek için kendileri açısından çok iyi koşulların sağlanamadığı yerlerde de olsa çalışmak zorundaydılar.

Çalışmanın bu yeni düzeni Marx ve Engels'in de *Komünist Manifesto* isimli eserde söz etmiş oldukları üzere, insanların doğayla ve birbirleriyle olan ilişkilerini alt üst etmiştir. Daha önce de söz edilmiş olduğu gibi, insanın salt çıkar ilişkisine göre hareket eden bir varlık olmamasına rağmen bu çalışma düzeni insanlar arasındaki ilişkiyi sadece para kazanma ilişkisine dönüştürmüştür. Bu durum toplumsal düzenin de dönüşümüne yol açarken aynı zamanda insan yaşamını olumsuz etkileyen belirsizlikleri de beraberinde getirmiştir.¹⁹¹

17. yüzyıl sonu toplumsal düzenin nasıl korunacağı ile ilgili temel sorunların daha çok tartışıldığı ve politik kuramcılarının bu konularda görüşlerini paylaştıkları bir dönem olarak karşılaşılmaktadır. Bu dönemde yapılmaya çalışılan düzenlemeler ekonomik ve politika ekseninde bireylerin ilişki biçimlerini sözleşme aracılığı ile düzenlemenin gerekliliğini daha ciddi bir şekilde tartışma konusu haline getirmekteydi. Politika açısından ortaya çıkan sözleşmeler bir otorite oluşturma ve onun karşısında bireyin nasıl konum alacağını belirleme amacına hizmet ederken, ekonomik alanla ilgili sözleşmeler ise bireyler arasındaki mübadelenin koşullarının belirlmesine ve

¹⁹⁰ Bauman, *age*, 16.

¹⁹¹ Karl Marx, Friedrich Engels, *Komünist Manifesto*, çev. Celal Üster, Nur Deriş, 13. bs. (İstanbul: Can Yayınları, 2013), 52-53.

bireylerin özgürce seçtikleri yaşam şekillerinin düzenlemesine, bunun da yasanın kuralları doğrultusunda herkesin bu sürece dahil olmasını sağlayacak şekilde gerçekleştirilmesine yöneliktir.¹⁹² İnsanların kendi geçimlerini sağlamalarına yani kendi sorumluluklarını almalarına yönelik olan bu birliktelikler insanların rızası alınmadan kabul ettirilemezdi; bu amaca hizmet ettiği söylenebilecek olan bu sözleşmeler ücretli çalışmanın vazgeçilmez olması durumunun korunmasına öncülük etmiştir.

Bu şekilde çalışmanın insanın hayatını kazanma aracı haline gelmesi ve tüm alanlarda egemen olması, tüm düzenin çalışmaya göre belirlenmesine sebep olmuştur; işçilerin neyi, ne zaman, hangi miktarda yapacağına başkaları tarafından karar veriliyor olması onun ev içi üretiminde ve zanaatkârlıkta sahip olduğu üretme zevkini, ona yüklediği anlamı elinden almış oldu.

Yaşanan bu dönüşüm sonucunda Marx'ın sözünü etmiş olduğu, işçinin emeğine yabancılaşması durumu gerçekleşmiş olur. Kendi emeğiyle ürettiği nesneden iyice uzaklaşan işçi kendi gerçekliğinden uzaklaşmış olur ve kendi ürettiği nesnenin de kölesi haline gelir.¹⁹³ Hayatını sürdürebilmek için çalışmak zorunda olan işçi için emeğinin ürünü olan nesneler onun için bir anlam ifade etmekten uzak, yalnızca para kazanmanın bir aracı haline gelmiştir.

Bahsedilmiş olduğu üzere insanların çalışmak zorunda bırakılmaları 18. yüzyılda sanayinin gelişimi ile uygulanmaya başlanmış değildir; fakat bununla birlikte arada ciddi bir farkın söz konusu olduğu açıktır ve bu fark çalışmanın yüceltilmesi ile birlikte ücretli emeğin özgürlük ve sözleşmeler üzerinden belirlenmesidir. Bu çalışma anlayışının yerleşebilmesi ise kurallı çalışma ile zorunlu çalışma anlayışının ortadan kalkması ile mümkün olabilmıştır.¹⁹⁴

Zorunlu çalışmanın geçersiz olması ve artık bireylerin çalışma hakkı ve özgürlüğüne sahip olmaları farklı bir anlam ifade etmektedir. Bu durum devletin bireylerin iş bulma sorumluluğunu üstlenmesi anlamına gelirken diğer taraftan ise her ne kadar koşullar belirli sözleşmeler ve kurallar dahilinde yürütülüyor olsa da bu durum aynı zamanda devletin bireyi belli yükümlülükler konusunda zorlayabilme hakkını da elinde bulundurmasına yol açmıştır.¹⁹⁵ Bunun anlamı şudur, koşulların neler olduğunu baştan

¹⁹² Meda, *age*, 86-7.

¹⁹³ Marx, **1844 El Yazmaları**, 75.

¹⁹⁴ Castel, *age*, 165.

¹⁹⁵ Meda, *age*, 123-124.

bilen ve bunu kabul ederek çalışmaya başlayan kişi kendi planlamadığı ve esasen kendisine uygun olmayacağını düşündüğü işlerde çalışmayı da kabul etmek zorunda kalabilir. Bu onun herhangi bir zorlamaya maruz kalmadığı anlamına gelmemekle birlikte esasen başka çaresinin olmamasının, düzenin buna göre kurulmuş olmasının da bir nevi zorlama olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Zaman içinde çalışmanın insanlar için nasıl anlam değiştirdiğini anlamak için şöyle bir ayrım yapılması da mümkün olacaktır; insanların iş yapmaktan iş sahibi olmaya geçmişlerdir. Günün ihtiyaç ve koşullarına göre belirledikleri planlar doğrultusunda çalışan insanların bundan sonra başkası için çalıştıklarını yani iş sahibi olduklarını söylemek mümkündür.¹⁹⁶ Peki bu durumun ne gibi sonuçları olmaktadır diye sorulduğunda ilk akla gelen daha önce de söz edilmiş olduğu gibi, insanların sahip oldukları işlerle ilgili söz sahibi olamamaları ve belirlenen koşulları kabul etmek zorunda kalmalarıdır. Bunun yanı sıra bu tarihlerden itibaren çalışmak artık sadece ücretli çalışma ile eş tutulmakta ve para karşılığı olmayan her çalışma değersiz görülmektedir. Buna kadınların evdeki ücretsiz bakım hizmetleri örnek olarak gösterilebilir; fakat bu konu çalışmanın sınırlarını aşacağı için sadece örneklendirmek için kullanılacak ve bu durumun sebep olduğu konulardan söz edilmekten kaçınılacaktır.

Zanaatkarlığın ve meslek sahibi olmanın yerinden edilmesi insanın yaptığı işten zevk almasına engel olmaktadır.¹⁹⁷ İşçi artık işi kendisi yapıyor değil sadece o işin tamamlanması için onun bir parçasına dahil olmak zorunda kalıyordur. Üretimin fabrikalara taşınması ile bu büyük fark ortaya çıkmıştır ve bundan sonraki tüm çalışma düzeni de bunun üstüne kurulu olacaktır. Marx bu duruma *Kapital*'de şu sözleri ile açıklık getirmiştir:

“Manifaktürde ve zanaatçılıkta işçi aletten yararlanır, fabrikada ise işçi makineye hizmet eder. İlk ikisinde emek aracının hareketi işçiden başlar; sonuncuda ise, işçi emek aracının hareketini izlemek zorundadır. Manifaktürde işçiler canlı bir mekanizmanın organlarını oluşturur. Fabrikada işçilerden bağımsız bir cansız mekanizma vardır ve işçiler buna canlı eklentiler olarak katılır.”¹⁹⁸

Dolayısıyla işçiler ortaya çıkan ürünle ilgili üretim sürecinin sadece belli bir kısmına odaklanarak çalışmak durumunda kalmışlardır. Önceki yüzyıllarda mümkün olan, çalışanların tüm üretim sürecine dahil olmaları artık mümkün değildir. Daha hızlı bir şekilde üretim yapılabilmesi için üretilen makinelerin de bu durumun ortaya

¹⁹⁶ Budd, *age*, 29.

¹⁹⁷ Gorz, *İktisadi Aklın Eleştirisi*, 78.

¹⁹⁸ Marx, *Kapital 1. Cilt*, 404.

çıkmasında payı büyüktür.

Sanayi gelişiminin hızlanması ile birlikte kapitalist üretim mantığında çok büyük dönüşümler meydana gelmeden ücretli çalışma ilişkisinin yürütülmesinin mümkün olduğu gözlemlenmiştir. Elbette çalışma pratiklerinde ciddi değişimler gözlenmiştir; fakat bunlar kapitalist mantık benzer şekillerde sürdürülürken, zaman içinde ortaya çıkan krizlerin atlatılmasına yönelik değişimlerdir. Bu değişimlerden biri olarak gösterilebilecek Fordist üretim, üretimde ciddi artışlara olanak sağlamış ve çalışma süreçlerinde ciddi değişikliklere yol açmıştır. Daha önce de söz edilmiş olduğu gibi kapitalist üretimin yaşamış olduğu krizler ve olumsuzlukların ortadan kaldırılmasına yönelik yapılan düzenlemelerin devamı olan Fordist üretim, işin bilimsel olarak örgütlenmesini, parçalara ayrılmasını ve buna bağlı olarak da iş bölümünün çalışanlar arasında daha ciddi ve ayrıntılı bir şekilde gerçekleştirilmesi anlamlarına geliyordu.

Bilimsel olarak örgütlenmiş olan işin yapılacağı zamanın belirlemesi ile sonuçlanan bu süreçte emekçinin iş ile ilgili inisiyatif alma veya herhangi bir şekilde işin yapılış şeklinin belirlenmesine katkıda bulunması gibi bir durum söz konusu olamazdı. İşin belirlenmiş zaman ve şekilde yapılmasını zorunlu kılan bu anlayış aynı zamanda işin belirli parçalara ayrılmasını, iş bölümünde ortaya çıkan görev dağılımının basit ve tekrarlanır hale getirilmesini gerekli görüyor ve bu durum meslek sahibi veya bir beceriye sahip olmanın anlam ifade etmemesine sebep oluyordu.¹⁹⁹ Mesleki uzmanlaşmanın ve bir işi iyi yapmanın herhangi bir anlam ifade etmediği bu üretim sürecinde artık herkesin vasıfsız işçiler durumuna getirilmiş olduğunu söylemenin pek yanlış olmayacağı anlaşılmaktadır.

Önceki bölümde ayrıntılı bir şekilde üzerinde durulmuş olduğu gibi, 1970'li yıllarda yaşanmış olan mali krizler ve ekonomik bunalım üretim süreçlerinde yeni düzenlemelerin gerekliliğini ortaya çıkarmıştı; fakat işin parçalara ayrılması ve iş bölümünün daha ciddi bir şekilde ayrıntılandırılması krizi çözmek için yeterli olamamıştı. Bu kez üretimin ve bu üretim süreçlerinde var olan düzenin esnetilmesine dayanan yeni anlayış ise belli kuralların gereksiz görülmesi ve sürekli dönüşen, değişen bir piyasa düzeni yaratılması anlamına geliyordu.

Dolayısıyla 1970'li yıllarda yaşanan ekonomik sarsıntı istihdam ve çalışma şekillerinin dönüşümü ile daha ciddi bir şekilde hissedilir olmuştur. Bunun birçok anlamı olmakla birlikte emekçiler açısından en dikkate değer olanı, süresiz iş

¹⁹⁹ Castel, **age**, 305.

sözleşmesi hegemonyasının sona ermiş olmasıdır; çünkü bunun anlamı “belirli süreli çalışma sözleşmeleri, geçici işler, yarı zamanlı işler, desteklenen istihdam yani işsizliğe karşı mücadele çerçevesinde kamusal iktidarın desteklediği farklı istihdam biçimlerinin”²⁰⁰ yaygın hale gelmesidir. Bunun yanı sıra üretim süreçlerinde ve çalışma düzeninde yaşanan esnekleşme ani bir şekilde değişen piyasa koşullarına hızlı cevap vermeyi gerekli kılıyordu. Bu emekçiler için piyasanın değişen koşulları doğrultusunda ortaya çıkan işveren isteklerinin bir an önce karşılanması ve bu hızlı dönüşüme bağlı olarak yaşanacak krizlerin en kısa zamanda çözüme kavuşturulması anlamları taşımaktadır.

İşletmelerin çalışanların konumu ile ilgili uygulamakta oldukları esneklik yöntemlerinin gerçekleştirildiği iki alan bulunmaktadır. İlk alanda işletmenin sabit çekirdeğini oluşturan personeller yer alırken diğer alanda daha az vasıflı ve her an değişen işgücü yer almaktadır. Düzenli olarak işletmenin içinde yer alan çalışanlardan sık sık görev ve yetki değişimine hazır olmaları ve ihtiyaçlara cevap verebilecek şekilde yeni iş planlarını öğrenmeye açık olmaları beklenmektedir. İkinci kısımda yer alan çalışanlar ise daha az vasıflı ve yeri kolayca doldurulabilen, genellikle geçici sürelerle istihdam edilen çalışanları kapsamaktadır.²⁰¹ Kısacası çalışanların gerekli koşullara uyum sağlayamama durumlarında kolayca işten çıkarılma sonucu ile yüz yüze olduklarını ve her koşula ayak uydurmak zorunda hissederken diğer taraftan da iş güvencelerinin olmaması karşısında epey zorluklar yaşamakta olduklarını tahmin etmek zor değildir. Bunun dışında işletme için gerekli olan hizmetlerin sağlandığı taşeron işgücü, zaman içinde ortaya çıkan ihtiyaçların karşılanması için o iş tamamlanana kadar istihdam edilen çalışanları ifade etmektedir. Tüm bu uygulamaların, bir kurumda sabit çekirdeği oluşturan çalışanların ve geçici, sözleşmeli ya da taşeron çalışanların bir arada olmalarının çalışanlar arasındaki ayrımın ciddi boyutlara ulaşmasına yol açacağını tahmin etmek zor değildir.

Kısaca tekrar etmek gerekirse, işverenin hızlı bir şekilde değişen piyasa koşullarına karşı uygulamakta olduğu iki yöntem; taşeronluğa başvurmak ve kendi emekçilerini her türlü beklenmedik olay ve kriz karşısında hazırlıklı olmaya zorlamaktır. Taşeronlaşma, piyasa dalgalanmalarıyla başa çıkmaktan endişe duyan işverenin taşeron firmalardan emek gücü kiralayarak riskleri üstlenmekten azade olması ve bunu başka bir işletmeye devretmiş olmasıdır. Emekçiler için bu durum ciddi işsizlik riskleri

²⁰⁰ age, 364.

²⁰¹ Gorz, *İktisadi Aklın Eleştirisi*, 88-89.

ve sürekli iş değiştirme zorunluluğu getirirken ikinci uygulamanın emekçiler üzerinde kurmuş olduğu baskı ise işverenin yeni normlara hızlıca uyum sağlayamayanları işten kolaylıkla çıkarabilecek olmasıdır. Dolayısıyla iki seçenek de çalışanın değişen koşullara hızlıca uyum sağlanmasını ve her an işsiz kalma riskini göz önünde bulundurulmasını zorunlu kılmaktadır.

Türkiye’de taşeronlaşma anlayışının nasıl deneyimlendiğine Tuzla’da bulunan tersanelerde yapılan araştırma ile gözlemlemiş olan Nevra Akdemir, Türkiye’de esnek üretim anlayışının yaygınlaşması ve ucuz emek gücü için teşvik edilen taşeronlaşma anlayışının işçiler arasındaki rekabeti ciddi oranda artırdığını, şirketlerin işçilerle ilgili sorumluluk alma durumundan kendilerini kurtardıklarını ve parça-başı iş anlayışı sayesinde taşeron araçlarla çalışma fırsatı yakaladıklarından emeğin denetimi konusunda büyük bir avantaj sağlamış olduklarını ifade etmiştir.²⁰² Bu durumun sadece Türkiye için geçerli olmadığını, dünyanın neresinde uygulanırsa uygulansın, ülkenin ekonomik ve siyasi koşullarına göre olacak şekilde benzer mantıkla yürütülmekte olduğunu söylemek mümkündür.

Esnek üretimin beraberinde getirmiş olduğu rekabet ortamı sadece farklı statülerde çalışan insanları etkilememekte tüm çalışanlar arasında ciddi bir rekabetin söz konusu olmasına sebep olmaktadır. Sürekli kendini yenileyemeyen, gelişmeleri daha hızlı bir şekilde takip edemeyen, yaşça büyük olup eski tecrübelerini geride bırakmakta zorlanan çalışanların kaygı ve stres ile başa çıkmak zorunda kaldıklarını söylemek mümkündür. Zanaatkârlığın ve tecrübenin değersiz hatta anlamsız olarak algılandığı, işin en ufak parçalarına ayrıldığı esnek çalışma anlayışında herhangi bir beceri gerektirmeyen işleri yapacak çalışanların yerinin doldurulması da kolay olacaktır. Bu nedenle rekabet çok daha sert ve acımasız bir şekilde sürdürülmektedir. Richard Sennett *Beraber* isimli eserinde zanaatkârı, “bir işi iyi yapmak için çaba gösteren ve göstermiş olduğu çabadan da hoşnut olan kişi olarak tarif etmiştir.”²⁰³ Esnek üretim ve esnek istihdam koşullarında var olan pratikler ise insanların yaptıkları işten keyif almalarına, onu hayatları için bir anlam haline getirmelerine engel teşkil etmektedir. Tüm bu olumsuzlukların yanı sıra pazarın uluslararasılaşması ulusal emekçinin değerinin düşmesine yol açmıştır. Daha önce söz edilmiş olan taşeronlaşma

²⁰² Nevra Akdemir, “Emek Süreçlerinde Taşeronluk ve Tuzla Tersaneler Bölgesi Örneği”, **Türkiye’de Kapitalizmin Güncel Sorunları**, haz. Fuat Ercan, Tolga Tören, Seçil Paçacı, Özlem Taştan, Mim Sertaç Tümtaş, Özlem Tezcek, (Ankara: Dipnot Yayınları, 2007): 44.

²⁰³ Richard Sennett, **Beraber**, çev. İkbay Özküralpli, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2012), 209.

uluslararası alanda da etkili olmaya başlamış ve işletmelerin emek maliyeti daha düşük olan ülkelere taşeron iş verme durumu her geçen gün artmıştır.²⁰⁴ Şirketlerin farklı ülkelerde üretim birimleri, fabrikalar kurma eğiliminde olmaları sadece ucuz iş gücü sağlama amacına hizmet etmemekte aynı zamanda çalışanların hukuki olarak dezavantajlı olduğu, çalışanların haklarını savunabilecekleri alanların az olduğu ülkelerin seçilmekte olduğu görülmektedir.²⁰⁵ Tüm bu yaşananlar, ücretli işçi sınıfının içinde bulunduğu durumu ciddi anlamda değiştirmiş, iş bulma ihtimallerinde düşüşler yaşanmasına sebep olmuş ve işçiler arasındaki var olan rekabetin daha da şiddetlenmesine yol açmıştır. Esnekliğin beraberinde getirmiş olduğu güvencesizlik ve kısa vadeli işlerin yaygınlaşması ile ücretli çalışanların çalışma şartlarının zorlaşmasına ek olarak belirsiz bir gelecekle başa çıkmak zorunda kaldıklarını söylemek yanlış olmayacaktır.

İstihdamın her geçen gün geçici bir hale evrilmesi işsizliğin artmasına sebep olmakla birlikte toplumsal yapıda da değişimlere yol açmıştır; çünkü kimliğin yapılan iş tarafından belirlendiği günün şartlarında kabul gören bir işe sahip olmamak toplumsal yapıdan dışlanmayı da beraberinde getirmektedir.²⁰⁶ Ücretli çalışanlar her işsiz kaldıklarında endişe duyacaklar ve içinde yaşamakta oldukları toplumdan dışlanma, yetersiz olarak algılanma gibi duygular hissedeceklerdir. Daha önce sözü edilmiş olan gezgin serserilik anlayışı da benzer süreçler neticesinde ortaya çıkmıştı. Robert Castel'in toplumdan dışlanmanın değişen zaman ve koşullara göre şekillendiğini ve ne zaman kimlerin bu durumla karşı karşıya geleceğinin belirsiz olduğunu ifade ettiği sözleri konunun daha anlaşılır olması bakımından önemlidir:

“Kimse toplumun dışında değildir, ama toplumun merkeziyle ilişkileri az çok gergin olan konumlar bütünü vardır: Uzun süre işsizliğe düşmüş eski çalışanlar, iş bulamayan gençler, düzgün eğitim alamamış, düzgün bir evi olmayan, sağlık sorunları çözülmemiş, saygı göstermeyen topluluklar... Bu durumlar ile örneğin, hâlâ çalışan ama bir sonraki ay işten atılabilecek, daha iyi koşullarda ikamet eden ama senetlerini ödemezlerse evlerinden kapı dışarı edilebilecek, bilinçli olarak öğrenim gören ama bitirememe riski olduğunu bilen korunmasız kesimlerin biraz daha az şanssız durumları arasında hiçbir ayrım çizgisi yoktur.”²⁰⁷

Esasen gezgin serseriliğin olumsuzlanması, toplum için zararlı görülmesi sanayileşme ile birlikte ortaya çıkan algı ile ilişkiliydi. Sanayileşme ile birlikte insanların yoksulluktan ve adaletsizlikten kurtulma hayalinin yanı sıra insanın çalışmasının kendi

²⁰⁴ Castel, *age*, 371.

²⁰⁵ Vincent de Gaulejac, *İşletme Hastalığına Tutulmuş Toplum*, çev. Özge Erbek, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2013), 43.

²⁰⁶ Castel, *age*, 375.

²⁰⁷ *age*, 401.

kaderini belirlemesine fırsat sunacağı, yeteneklerini kullanarak özgürlüğünü de kazanabileceği umudunu barındırıyordu.²⁰⁸

Çalışma ile ilgili anlayışın geçirmiş olduğu dönüşüm ve ücretli çalışmanın almış olduğu son hal düşünüldüğünde geçen onca yüzyıla rağmen benzer sorunların yaşanmış olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Herkesin bir işi olması gerektiği anlayışının kabullendirilmek için çaba gösterildiği, çalışmanın bir kimlik sahibi olma anlamına dönüştürüldüğü, ihtiyaçların yaratıldığı görülmektedir. Tüm bu uğraşlar sonucunda bugün gelinen noktada ise insanların güvencesiz, geleceği göremez halde ve kaygı içinde yaşamlarını sürdürmekte oldukları bilinmektedir.²⁰⁹ Bunların yanı sıra birey olarak var olmanın önemli bir hale geldiği bu yıllarda birlikte yaşamının getirmiş olduğu yardımlaşma ve paylaşma gibi değerlerin yok sayıldığını söylemek mümkündür. Birey olarak var olmanın özgürleştirici, olumlu yanlarının sorunlu olarak görülmediğinin, bu bireycilik anlayışına değişen koşullara uyum sağlamakta güçlük çeken insanları kolaylıkla dışlayabilmesi ve toplumu sadece kendi çıkarını düşünen insanlar topluluğuna dönüştürüyor olması açısından eleştirel yaklaşılmakta olduğunun altının çizilmesi faydalı olacaktır.

Tüm bunlarla beraber işin en ufak parçalarına ayrılarak yetenek ve deneyimin değersiz hale getirilmesi prekaryalaşmayı da beraberinde getirecektir.²¹⁰ Daha önce de ayrıntılı bir şekilde değinilmiş olduğu üzere çalışanların vasıfsızlaştırılması işin örgütlenmesinde ilk kural haline gelmiştir. Bu nedenle kolayca yerinden edilebilen ve yeri doldurulabilen çalışanlar sürekli işsiz kalma tehdidiyle karşı karşıya kalmaktadırlar. Bu durum çalışma hayatında insanların yalnızlaşmasına ve etraflarında güvenecek kimse bulamamalarına da sebep olmaktadır. Yeteneklerinin elinden alınmasıyla kendilerine olan güvenlerini de yitiren insanlar beraber çalıştıkları ya da çalışacakları insanlara da güvenemez hale gelmişlerdir.

Çalışmada bireyselleşmenin yanı sıra yapılan işlerin ve yapılma şekillerinin de dönüştüğü gözlemlenmektedir. Hizmet sektörünün hızlıca egemen hale gelmesi ortaya bir ürün çıkarmaktan çok çalışanların sürekli iletişim halinde oldukları hizmetlerin yaratılmasına yol açmış ve bu alanlarda çalışanların kendilerini sürekli geliştirmelerini gerekli kılmıştır.²¹¹ Bir taraftan insanların sürekli iletişim halinde olmalarına sebep

²⁰⁸ Gorz, **İktisadi Aklın Eleştirisi**, 22.

²⁰⁹ Castel, **age**, 417.

²¹⁰ **age**, 423.

²¹¹ Meda, **age**, 167.

olacak uygulamalar ve çalışma alışkanlıkları desteklenirken diğer taraftan ise bir arada çalışan insanların iletişim halinde olmaları engellenmeye çalışılmakta, yüzeysel, sadece işin gerçekleştirilmesine odaklı bir yaklaşım sergilemeleri beklenmektedir. Günün büyük bölümünü çalışarak geçiren insanın çalıştığı yerde bir amaca yönelik kurduğu ilişki biçimlerini çalışma dışında vakit geçirdiği insanlarla da devam ettirmesi tehlikesini barındırdığı açıktır. Sennett'in eserlerinde değinilen konulardan biri de yeni üretim anlayışı ile yeni ilişki biçimlerinin ortaya çıkması ve bu ilişkilerin tüm toplumsal yapıyı etkilemekte olmasıdır.

Yüzeysel ilişkilerin yaygın hale gelmesinde işin yeni örgütlenme biçiminin etkisi olduğu bilinmektedir. Kısa vadeli, sürekli değişen işlerde ve görevlerle çalışmaya mecbur bırakılan insan çalıştığı kuruma bağlılık geliştiremeyecek ve aynı şekilde insanlardan da mümkün olduğunca uzak durmanın yollarını arayacaktır. Bununla birlikte aynı kurumda çalışan insanlar birbirlerini yeterince tanıma fırsatı bulamadıklarından çalışma esnasında yaşanan krizlerde de birlikte çözüm bulmayı değil, sorunlarla kendileri baş etme yolunu seçeceklerdir. Bu da insanların işleri ile ilgili yaşadıkları güvensizlik ve kaygı duygularının daha yoğun bir şekilde hissedilmesine sebep olacaktır.²¹²

İnsanların ancak yüzeysel ilişkiler kurarak çalışma hayatında ayakta kalabilmeleri bu anlayışın tüm hayatlarına yansımaya sebep olacak ve bu durum toplumsal ilişkilerin de yüzeyselleşmesini beraberinde getirecek; yaşananların toplumsal boyutu ise yaşamın homojenleştirilmesi, tüm insanların zevklerinin ve yaşam şekillerinin birbirine benzetilmesi olacaktır. Böylece insanlar arasında var olan kültürel ve toplumsal farklar da görmezden gelinerek kısa vadeli zamana uygun olarak sürdürülen yüzeysel ilişkilerin devam ettirilmesinin daha kolay olması sağlanacaktır.²¹³

Üretim ve çalışma alışkanlıklarında meydana gelen değişiklikler tüm toplumsal yapıyı da dönüştürmektedir. Yapılan işin bir kimlik olarak insanların hayatını etkilemesinin dışında her şey çalışma hayatına göre düzenlenmekte, çocukların, gençlerin eğitimi de buna göre şekillenmektedir. Var olan çalışma ritüelleri ve çalışma esnasında kurulan ilişkiler diğer tüm ilişkileri de etkilemekte ve dönüştürmektedir. Richard Sennett'in incelenen eserlerinde de görüleceği gibi uzun vadeli hiçbir davranış ve anlayışın var olamadığı, çalışma hayatı ile özel hayatın birbirinden ayrı bir şekilde yönlendirilemeyeceği görülecektir.

²¹² Sennett, **Beraber**, 208.

²¹³ **age**, 19.

Sennett'in yapmış olduğu gözlemlere ve görüşmecilerin deneyimlerine dayandırmış olduğu eserlerinin ayrıntılı bir şekilde inceleneceği devam eden bölümde, ilk bölümde tarihsel olarak dönemselleştirilen üretim biçimlerinin ve çalışma alışkanlıklarının insan hayatı ve toplumsal yapı üzerindeki etkilerinin ve buna bağlı olarak nasıl bir toplumsal yapının ortaya çıkmış olduğunun anlaşılması için çalışılmıştır.

3. BÖLÜM: RICHARD SENNETT VE KAPİTALİST KÜLTÜRÜN DÖNÜŞÜMÜ

1943 yılında Chicago’da doğan ve 1964 yılında Chicago Üniversitesi’nden mezun olan Richard Sennett, New York Üniversitesi’nde sosyoloji profesörü olarak görev yapmıştır. Eserleri birçok dile çevirilmiş olan Sennett’in eserlerini şu şekilde sıralamak mümkündür: *Authority* (1980), [*Otorite*, çev. K. Durand, Ayrıntı Yayınları, 1992], *The Conscience of the Eye: The Design and Social Life of Cities* (1990) [*Gözün Vicdanı: Kentin Tasarımı ve Toplumsal Yaşam*, çev. Süha Sertabiboğlu-Can Kurultay, Ayrıntı Yayınları, 1999], *The Fall of Public Man* (1992) [*Kamusal İnsanın Çöküşü*, çev. Serpil Durak-Abdullah Yılmaz, Ayrıntı Yayınları, 2002], *Flesh and Stone: The Body and the City in Western Civilization* (1994) [*Ten ve Taş: Batı Uygarlığında Beden ve Şehir*, çev. Tuncay Birkan, Metis Yayınları, 2002], *The Corrosion of Character-The Personal Consequences of Work in The New Capitalism* (1998) [*Karakter Aşınması: Yeni Kapitalizmde İşin Kişilik Üzerindeki Etkileri*, çev. Barış Yıldırım, Ayrıntı Yayınları, 2002], *Respect in a World of Inequality* [*Saygı Eşit Olmayan Bir Dünyada*, çev. Ümmühan Bardak, Ayrıntı Yayınları, 2005], *The Culture of the New Capitalism* (2006) [*Yeni Kapitalizmin Kültürü* çev. Aylin Onacak, Ayrıntı Yayınları, 2009] ve *The Craftsman* (2008) [*Zanaatkâr*, çev. Melih Pekdemir, Ayrıntı Yayınları, 2009]. Bu eserlerin dışında hazırladığı ya da editörlüklerini yapmış olduğu farklı eserleri de bulunmaktadır. Bu çalışmada, esnek üretimle birlikte çalışma alışkanlıklarında ve toplumsal süreçlerde ortaya çıkan dönüşümlerin anlaşılması için çok değerli olan *Zanaatkâr*, *Yeni Kapitalizmin Kültürü* ve *Karakter Aşınması* isimli üç eseri incelenecek olup, yaşanan dönüşümün Sennett tarafından nasıl anlamlandırıldığı ve ele alındığı tartışılmaktadır.

3.1. Zanaatkâr

Zanaatkâr isimli eserinde Sennett öncelikle zanaatkârın tanımını yapmakta, emeklerini başka bir şey uğruna araç haline getirmediklerini, o işi iyi bir şekilde

yapmak için çaba göstermekle birlikte kendileri için yaptıklarını, bunun da onların zanaatkâr olduklarını söylemek için yeterli olduğunu ifade etmiştir.²¹⁴

Ona göre, zanaatkârın yaptığı işte ustalaşabilmesi edindiği tecrübelerle bağlıdır; zanaatkâr zaman geçtikçe, daha fazla deneyim sahibi oldukça yaptığı işin, ortaya çıkardığı ürünün daha iyi olduğunu görebilir ve işi tamamlamakla birlikte ondan keyif de alır.²¹⁵ Zanaatkârlığın zaman içinde nasıl tecrübe edildiğine ve nasıl bir dönüşüme maruz kaldığına ayrıntılı bir şekilde değindiği bu eserde Sennett, zanaatkârlığın, esnek üretim ve esnek çalışma ile nasıl ters yüz edildiğini gözler önüne serecek ve bunun üretim yapan insanlar açısından ne anlama geldiğini ortaya çıkarmış olacaktır. Zanaatkâr için emek, ortaya çıkardığı ürünün nasıl ve ne için yapıldığı arasındaki ilişkiyi ciddi ve anlamlı bir şekilde kurabilmesi ile anlamlı hale gelmektedir. Bu anlamın ortaya çıkması için kullanılan değerlerden biri de kalite anlayışı ile ilgilidir; ürünün kalitesi ile ilgili kararları da kendileri veren zanaatkârlar, ortaya çıkardıkları ürünün kendilerini memnun etmeyen bir tarafı olduğunda onu düzeltme şansına da sahiptirler. Esasen tüm bunlara imkân sağlayan da zanaatkârlığın birliktelik, birlikte yapma ve süreci birlikte yürütme imkânı yaratmasından kaynaklanmakta, belirlenen normlar doğrultusunda sürdürülen işleyiş biçimi onları beklemedikleri olaylarla karşılaşma endişesinden kurtarmaktadır. Bunlardan daha da önemlisi, bu anlayışla ortaya çıkarılan ürünler, zanaatkârların uğraşmakta oldukları zanaatlarla bağ kurabilmeleri ve anlamlı bir şey yapmakta olduklarını hissedebilmelerine olanak sağlamaktadır.²¹⁶

Sennett'in yapmış olduğu araştırmalar göstermektedir ki, 1990'lı yıllar itibarıyla egemen hale gelen üretim ve çalışma anlayışları insanları memnun etmekten iyice uzaklaşmıştır. Bugünün şartlarında insanların çalışma koşulları ile onların dedeleri ya da babalarının çalışma koşulları karşılaştırıldığında bugün insanların daha esnek ve kısa dönem zaman algısıyla çalışmakta olduklarına değinen Sennett, bu durumun olumsuz sonuçlarının olduğunu sıklıkla ifade etmiştir. Önceden genç yaşta çalışmaya başlayan işçiler emekliliklerine kadar geçecek süreyi planlayabiliyor ve ona göre hayatlarını düzene koyabiliyorlardı. Genç yaşta çalışmaya başladıkları ve çok

²¹⁴ Richard Sennett, *Zanaatkâr*, çev. Melih Pekdemir, 2. bs. (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2013), 32.

²¹⁵ *age*, 33.

²¹⁶ Gaulejac, *age*, 133-134.

çalışmak durumunda kaldıkları doğrudur; fakat daha istikrarlı bir yapı söz konusuydu ve her gün işten ayrılma endişesi ile baş etmek zorunda değillerdi.²¹⁷

Önceki bölümlerde de söz edilmiş olduğu üzere esnek üretimle birlikte egemen hale gelen çalışma anlayışı, kısa vadeye odaklanmıştır ve esnek çalışma işlerin parçalı bir şekilde gerçekleştirilmesini gerekli kılmaktadır. Sennett'in da yapmış olduğu araştırmada ortaya çıkarmış olduğu gibi bu durum var olan iş birliği ve beraberlik duygusunun oluşmasına engel olmaktadır; çünkü Sennett'e göre, bu durumun beraberinde getirmiş olduğu ilk yansıma rekabet duygusunun ön plana çıkarılması ve insanların çoğu zaman bencilce davranmaya mecbur bırakılmalarıdır.²¹⁸ Şunun belirtilmesinde fayda var ki, Sennett'in *Beraber* isimli eserinde değinmiş olduğu üzere, iş birliği ve rekabet duygularının bir arada var olmalarının illaki bir olumsuzluğa yol açacağı düşüncesi her zaman için doğru olmayabilir; hatta Sennett iş birliğinin beraberinde rekabeti de mümkün kıldığını ifade etmiştir.²¹⁹ Yalnız aradaki farkın göz önünde bulundurulmasında fayda var ki, *Beraber* isimli eserde söz edilen rekabet bugünkü anlamı ile kullanılanlardan biraz daha farklıdır; bugünün koşullarındaki rekabet anlayışının daha fazla bireyselleşme ve sadece kendi çıkarını düşünme gibi sonuçlara yol açtığı bilinmektedir. Bu çalışma açısından iş birliğinin önemine ve çalışma hayatında eskisi kadar uygulanamıyor olmasına yönelik yapılan vurgu, günün işgücü anlayışının kısa vadeye odaklanan bir hal almış, insanların birlikte ve çalışmaya başladıkları kurumlarda yeterince uzun kalamamalarından dolayı iş birliği için gerekli şartların sağlanmasının zorlaşmış olmasıdır.

Sennett'in yaptığı çalışmalar ve karşılaştırmalar ile dikkat çekmek istediği konulardan biri de yeni çalışma anlayışında deneyimlere eskisi kadar değer verilmediği, tam aksine belli bir konuda deneyim sahibi olmanın olumsuz olarak algılandığıdır. Belli bir konuda uzmanlaşmak yetenekten ziyade uzun zaman alacak tekrarlarla mümkün olabileceğinden ve belli bir konuda deneyim sahibi olan, uzmanlaşan insanların sürekli değişen koşullara uyum sağlama konusunda sorun yaşayacakları düşünüldüğünden değişime daha hızlı uyum sağlayacağına inanılan insanların tercih edilir olduğu görülmektedir. Dolayısıyla önceki paragrafta sözü edilen anlamda iş birliği anlayışının mümkün olamayacağını; çünkü iş birliğinin

²¹⁷ Sennett, *Zanaatkâr*, 50-51.

²¹⁸ *age*, 51.

²¹⁹ Sennett, *Beraber*, 91.

ancak zaman içinde, insanların birbirlerini tanımaları ve güvenmeleri ile mümkün olabileceğini söylemek mümkündür.

Bu nedenle şirketler tarafından zanaat sahibi, tecrübeli insanlar yerine herhangi bir şekilde belli bir iş alanında yoğunlaşmamış, her an değişime ve yeni bir iş alanında veya farklı bir kurumda çalışmaya hazır genç insanların tercih edilir hale geldiği görülmektedir. Bunun yanı sıra şirketler emek harcamak, çalışanlarının eğitim ve gelişim süreçleriyle de ilgilenmek istememektedirler; çünkü kısa vadeye odaklanmak onlar için daha avantajlı görünmektedir. Sürekli değişime hazır insanlarla çalışmanın kendileri açısından daha kârlı ve daha az riskli olduğunu düşünmektedirler.²²⁰ Kurumlarının elde edeceği kâra odaklanmış olan işverenlerin bu kısa vade anlayışının çalışanlar için nasıl sonuçlara yol açtığını düşünmekten kaçındıkları çok açıktır.

Sennett, işverenlerin kısa vadeye odaklanmış anlayışı tercih etmelerinin ve daha avantajlı olarak görmelerinin ilginç olduğuna vurgu yapmıştır; çünkü çalışanları için emek harcamaktan kaçınan şirketler bir sorunla karşılaştığında aynı şekilde çalışanlarından da çaba göstermelerini bekleyemezler, bekleseler de bu istekleri karşılanmayacaktır. Bunun sebebi ise çok açıktır, kısa vadeye odaklanmış çalışma alışkanlıkları tam da bunu gerektirir; insanlar çalıştıkları kuruma bağlılık hissedemedikleri için bir sorunla karşılaştıklarında tercih edecekleri yol, şirketin yararı için emek harcamak yerine kendi çıkarlarını düşünerek daha iyi koşulları sağlayacak yeni bir iş bulmak olacaktır.²²¹

Fabrikada üretimin yaygın hale gelmesiyle gözden düşen zanaatkârlık fabrikadaki üretime göre daha çok zaman ve emek gerektirdiği için yeni üretim süreçleri içinde devam ettirilemez bir hale gelmişti. Ortaya çıkan ürünün ne kadar kıymetli ve eşsiz olduğuyla değil de ürünün miktarı, ne kadar zamanda üretildiği ve ne kadar kâr getirdiğiyle ilgilenen anlayışın yerleşmesine sebep olduğu önceki bölümlerde ortaya çıkarılmaya çalışılmıştı. Deneyimin değersiz olarak görülmesinin de benzer bir anlayıştan kaynaklandığını söylemenin yanlış olmayacağı düşünülmektedir; çünkü aynı şekilde işin yapılışına ve değerine önem verilmediği görülmektedir.

Piyasa düzeninin egemen hale gelmesiyle üretimin, toplumun amacı olarak kabul edilmeye başlandığı, ortaya çıkan ürünün anlam olarak zanaatkârın üretmekte olduklarından çok farklı olduğu, ürünün parasal değerinin ve onun satılıp

²²⁰ Sennett, *Zanaatkâr*, 52.

²²¹ *age*, 53.

satılamayacağını önemli hale geldiği; dolayısıyla ürünün faydası ile ilgili endişelerin anlamını yitirmiş olduğu görülmektedir.²²²

Bu durumun birçok sonucu olabileceği gibi Sennett'in dikkatini çeken sonuçlarından biri insanların yaptıkları işler neticesinde ödüllendirilme ihtimallerinin olmadığını düşünmeleridir. Sennett, bugünün çalışanlarının zanaatkârların emeklerinin karşılığında yaşadıkları zevkten mahrum kalmalarının yanında yaptıklarının artık takdir edilmiyor olmasının onların yaptıkları işlerden iyice uzaklaşmalarına sebep olduğuna vurgu yapmıştır.²²³

Buraya kadar verilen örnekler ışığında bugünün çalışma alışkanlıklarının insanları huzursuz ettiğini söylemek mümkündür. Zanaatkâra verilen değerin giderek azalması, rekabetin ciddi şekilde artması ve buna bağlı olarak iş birliğinin azalması, çalışanların sürekli görev değişimine ve iş değiştirmeye mecbur bırakılmaları yaptıkları işi kendilerince anlamlı bir yere koyamamalarına yol açmaktadır.

Mimari çizimlerde kullanılan yeni teknikler zanaatkârlık anlayışının nasıl bir dönüşüme uğradığının ve yeni çalışma pratiklerinin anlaşılabilmesi için önemli görülmektedir. Sennett'in gözlemlediği mimari çalışmalar ve özellikle çizimlerin bilgisayar ortamında oluşturulması ile ortaya çıkan sonuçlar bunun çok güzel bir örneği olarak görülebilir. Çizimlerde kullanılan bilgisayar programları yapıların pek çok bakış açısından incelenmesine ve ayrıntılandırılmasına olanak sağlamaktadır. Elle yapılan çizimlerin çok zahmetli olmasına rağmen çizimini bilgisayar ortamında oluşturan kişi, ölçek ve ortaya çıkacak yapıyı oluşturan maddelerin yapısı ve şekli ile ilgili tüm bilgilerden uzaklaşmış olacaktır. Sennett, bu durumun işlerin kafa ve kol emeği olarak iyice birbirinden uzaklaşmasına sebep olacağını ve ortaya çıkacak yapının daha yapıma başlanmadan düşünce olarak tamamlanması ile sonuçlanacağını ifade etmiştir. Ona göre, düşünce olarak onu tamamlayan yani mimari olarak çizimi yapan kişiler ile yapım sürecini tamamlayan kişiler birbirlerinden tamamen farklı olacak ve insanlar arasındaki statü farkı gün geçtikçe artarken diğer taraftan da çizim esnasında yapılmış hataların görülmemesi gibi bir tehlike ortaya çıkacaktır. Kol emeği ile yapıyı ortaya çıkaran kişinin kafa emeği ile ortaya çıkan çizim sürecine dahil olamadığından bu konuda deneyim sahibi de olamayacağını; dolayısıyla

²²² Jacques T. Godbout, **Armağan Dünyası**, çev. Dilek Hattatoğlu, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2003), 227.

²²³ Sennett, **Zanaatkâr**, 53-54.

hataları anlama imkânı da bulamayacağını ve hataların ancak yapı tamamlandıktan sonra fark edilebilmesi durumunun söz konusu olacağını ifade etmiştir.²²⁴ Bu durum insanlar arasındaki statü farkının belirginleşmesine yol açarken, diğer taraftan yapılan işlerin en ufak parçalara ayrılması sebebiyle, insanlar işlerini bir bütün olarak anlamlandıramaz ve işin tamamlanmasına yönelik hangi adımı neden yaptıklarını anlayamaz hale gelmektedirler.

Sennett, işin yapılma şeklinin, neden yapıldığının, iyi bir işin hangi kriterlerle anlamlandırıldığının zaman içinde dönüşüm geçirdiğini düşünmektedir. Ona göre, bu dönüşüm bir işin nasıl yapılması gerektiğine mi o işin ne işe yaracağına mı odaklanıldığına göre değişmektedir; böylece doğruluk ile işlevsellik arasında olmaması beklenen bir çatışmanın varlığı söz konusu olmaktadır. İşlevselliğe önem veren biri onun kısa zamanda bitirilmesine ve ürünün ya da hizmetin en kısa zamanda kullanılmaya başlanmasına odaklanıp ortaya çıkan ürünün mükemmel ve kusursuz olup olmaması ile ilgilenmezken diğer taraftan işini doğru bir şekilde tamamlamaya odaklanmış zanaatkâr tahmin edilebileceği gibi ortaya çıkan ürünün kusursuz olmasına çaba göstermek isteyecektir.²²⁵ Dolayısıyla zanaatkârlık anlayışı, kısa vadeye odaklanmış anlayışa uymadığından değersiz görülmektedir; çünkü kısa zamana odaklanmış işverenlerin memnun olmasının bu anlayış ile mümkün olmadığı görülmektedir.

Bu bölümde de söz edilmiş olduğu üzere, zanaatkârlığın yerinden edilmesi ile farklı yaklaşımların ortaya çıktığı bilinmektedir. Bir işi doğru yapmak ile onu bitirmiş olmak arasındaki çatışma var olan çalışma alışkanlıklarının dönüşümü ile ortaya çıkmıştır. Sennett ortaya çıkan bu çatışmayı ayrıntılı bir şekilde gözler önüne serebilmek için sağlık sektöründe bu dönüşümün nasıl gerçekleştiğini gözlemlemiş ve gözlemlerini aktarmıştır.

Sennett, Henry Ford'un yaygınlaşmasına fırsat yarattığı fordist modelin, herkesin belli bir görevi yerine getirdiği, bu görevlerin ciddi bir gözlem neticesinde belirlenen bir tamamlanma süresinde gerçekleştirildiği ve buna bağlı olarak da ürünlerin niceliğine odaklanan bir sistem olduğunu ifade etmiştir. Bu sistemin sağlık hizmetlerine uygulanması ise doktor ve hemşirelerin hangi hasta ile ne kadar süre ilgileneceklerinin önceden belirlenmiş olması ile birlikte parça başı iş uygulamasının

²²⁴ age, 59-60.

²²⁵ age, 65.

uygulanması, tedavilerin her doktorun kendi uzmanlaştığı alanla ilgili müdahalesini içermesi ve böylece tedavinin parçalı bir şekilde ilerlemesi anlamlarına gelmektedir.²²⁶ Bu sistemin daha kaliteli bir sağlık hizmet ortaya çıkardığını savunacak olan insanların varlığından söz eden Sennett diğer taraftan bu süreçte bazı olumsuz noktaların gözden kaçırılabilmesine işaret etmek istemiştir.

Fordist sistem sağlık hizmetlerine uygulandığında, doktorların belirlenmiş sürelerde kaç hastalığın tedavisini başarı ile sonuçlandırmaları gerektiği önceden hesaplanmış olur. Bunun sonucunda belli bir hastalığın –sözgelimi Sennett’in verdiği örnekte olduğu gibi bir karaciğer hastalığının- tedavi sürecinin sadece o bölgenin tedavi edilmesiyle mümkün olamadığı durumlar söz konusu olabilmesine rağmen, doktorlar belirlenen sayıda hastanın iyi olmasına odaklanmak zorunda bırakıldıklarından farklı bölgelerde meydana gelen sorunların da etken olabileceğini görmezden gelmekte ve tedaviyi bir an önce sonlandırabilmek için hastaları hızlıca farklı branşlara yönlendirebilmektedirler. Sennett, bu sayede doktorların belirlenen sayıyı tamamlamış olmaları ile birlikte tedavinin başarılı olup olmadığını söylemenin çok da kolay olmadığını ifade etmiştir.²²⁷ Bu şekilde kurgulanan tedavi yöntemi bedenin gerçekliğinin de görmezden gelinmesine yol açmaktadır; çünkü bedenin bir yerinde meydana gelen rahatsızlık sadece o bölge içinde oluşan sorunlardan kaynaklanmayabilir, birçok farklı etken ve birbirini tetikleyen süreçler yaşanabilir; fakat bu şekilde uygulanan tedavi ile bunun ortaya çıkarılması ve çözüme ulaştırılması her zaman için mümkün görünmemektedir.

Tedavinin nasıl yapıldığı ile ilgilenmektense onun tamamlanıp tamamlanmadığı ile ilgilenen anlayışın hizmeti alan hastayı mutlu edemeyeceği gibi hizmeti veren doktoru da memnun edemeyeceği açıktır. Belli bir süre ile kısıtlanmış ve o sürede tedaviyi tamamlaması beklenen doktorun farklı tecrübeler edinmesi, tedavi süreci için meraklanması ve yeni sonuçlar ortaya çıkarması mümkün olmayacaktır.

Sennett’in aktarmış olduğu üzere, sadece doktorlar açısından değil, hemşireler açısından da durum farklı değildir. Fordist model uygulanmaya başlanmadan önce hemşirelerin hastalarıyla kurmuş oldukları ilişkinin çok farklı olduğuna değinen Sennett; hemşirelerin hastaların ağrı, sızılarıyla ilgili şikayetlerini dinlemenin yanı sıra özel hayatlarıyla, aileleri ile ilgili sorunlarını da dinlediklerinden bahsetmiştir.²²⁸

²²⁶ age, 67-68.

²²⁷ age, 70.

²²⁸ age, 69.

Dolayısıyla insanların yaşadıkları süreci bir bütün olarak görüp, oralardan farklı bilgiler edinerek var olması mümkün olabilecek başka sorunlardan da daha kolay bir şekilde haberdar olabilme fırsatını yakalayabilmekteydiler.

Thebaud-Mony'nin bakıma muhtaç yaşlı hastalara hizmet veren bir bakımevinde hemşire olarak çalışan, hemşireliğin sadece ölmekte olan insanın yanında olmak ve gerekli teknik müdahaleleri yapmaktan ibaret olmadığını, işinin insani ve duygusal boyutunun göz önünde bulundurulması gerektiğini düşünen Denise isimli kadın ile yaptığı görüşmeler, onun da Sennett ile benzer endişeler taşıdığını göstermektedir. Endişe verici olan durum, hemşirenin hangi hasta ile kaç dakika ilgileceğinin, görev sürecince gerçekleştirilmesi gereken işlemlerin önceden belirlenmiş olması ve bu nedenle de hastaların fiziksel olarak ihtiyaç duyduklarını sağlamak dışında bir iletişime imkân tanınmamasıdır. Denise'in işe başladıktan sonra yönetimden almış olduğu ilk uyarı, hastalarından kan alırken ya da herhangi bir müdahale sırasında onlarla konuşmaması gerektiği aksi halde işlerinin aksayabileceğiydi.²²⁹ Denise'in bir taraftan ciddi iş yükü ile mücadele ederken diğer taraftan hastalarla yeterince ilgilenemediğini, onların ihtiyaçlarını karşılayamadığını hissettiği için ciddi üzüntü duymakta olduğu ifade edilmiştir.²³⁰ Denise'in yapmakta olduğu işi kendine anlamlı gelecek şekilde gerçekleştiremediği anlaşılmaktadır; bunun yanı sıra esnek üretim koşullarında çalışmanın insanların sırtlarına yüklediği iş yükü ile birlikte düşünüldüğünde yaşanan bu tatminsizliğin, sürecin daha da katlanılmaz olmasına yol açacağını söylemek yanlış olmayacaktır.

Eski zanaatkârlık anlayışı ile bugünün çalışma anlayışını karşılaştırarak bir sonuca ulaşan Sennett, yeni zanaatkârlık biçiminin üç temel sorunu olduğunu ifade etmiş ve onları kısaca şu şekilde sıralamıştır: Birincisi rekabetin iş birliği ile kıyaslandığında daha kaliteli ve verimli bir çalışmaya yol açacağı fikrinin yanlış olduğudur. İnsanların daha gerilimli koşullarda çalışmalarına sebep olan rekabetin hiçbir zaman iş birliğinin yerini tutamayacağını savunmuştur. İkincisi, kafa ve kol emeğinin birbirinden ayrılması ile ortaya çıkan sorundur ve bu sorun, modern teknolojinin insanları deneyime dayanan ve somut çalışma pratiklerinden uzaklaştırmasından kaynaklanmaktadır. Üçüncüsü ise bir işi doğru yapma ile kısa sürede yapma arasında

²²⁹ Thebaud-Mony, **Çalışmak Sağlığa Zararlıdır**, çev. Ayşe Güren, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2012), 133.

²³⁰ **age**, 138.

bir çatışma yaratılmış olmasıdır. Niceliğe önem veren ve tüm üretim ve hizmet anlayışlarını buna göre düzenleyen anlayış insanların yaptıkları işten herhangi bir şekilde karşılık alamamalarına ve o işin kendisinin bir amaç olmaktan çıkmasına sebep olmaktadır.²³¹ Zanaatkârlık anlayışının çok değerli olduğunu düşünen ve bunu her fırsatta dile getiren Sennett, ayrıntılı bir şekilde bunun sebeplerini açıkladığı eserinde, sanayi üretiminden önce atölyelerde yapılan üretimin insanlar açısından ne anlam ifade ettiğinin ortaya çıkarılabilmesi için burada gerçekleştirilen üretimi ayrıntılı bir şekilde değerlendirmiştir.

3.1.1. Zanaatkârın Yuvası

Sennett, bugüne nasıl gelindiğini anlamak için önemli olduğunu düşündüğü makineli üretimden önce var olan zanaatkârlık anlayışına ve zanaatkârın evi olarak tarif ettiği atölyelerin nasıl bir düzen sağladığına yakından bakmıştır.

Atölyeler lonca sistemine bağlı olarak faaliyetlerini sürdürüyorlardı ve atölyenin bir aile olarak algılanmasının yanı sıra esasen onu değerli kılan sağlamakta olduğu itibardı.²³² Atölyede yapılan işi yapmayı bilen zanaatçı, o işin nasıl yapıldığını uzun zaman tecrübe etmiş kalfalar ve öğrenmek üzere atölyede görev alan çıraklar şeklinde bir hiyerarşik yapılanma söz konusuydu. Sennett'e göre, bu durum kendiliğinden bir otoritenin varlığını ortaya çıkarmaktadır.²³³ Sennett bu otorite ile insanların nasıl yüzleştikleri ve bunun ne gibi sonuçları olduğunu gösterebilmek için atölyedeki işleyişin belli dönemlerde nasıl ortaya çıktığına ve sürdürüldüğüne dair ipuçları ve bilgiler paylaşmıştır.

Zanaatkârın otoritesini belirleyen kriterler onun sahip olduğu beceriler doğrultusunda belirleniyordu ve beceri ile birlikte zanaatkârın sahip olduğu etik değerler de bu otoritenin güçlenmesinde büyük rol oynuyordu.²³⁴ Atölye aile ile emeğin bir arada var olduğu bir mekân olarak bilinirdi ve orta çağ loncalarındaki otoriteyi ve hiyerarşiyi belirleyen de bu aile bağlarıydı. Atölyede çalışan insanların bir aile olarak görülmesi için aralarında illa kan bağı olması gerekmiyordu; sözgelimi atölyedeki zanaatkâr baba rolünde iken kalfa ve çıraklar onun oğulları olarak görülüyordu. Bu durum sadece çırak ya da kalfanın değil baba rolünde olan zanaatkârın da belli

²³¹ Sennett, **Zanaatkâr**, 73-74.

²³² **age**, 76.

²³³ **age**, 77.

²³⁴ **age**, 85.

sorumluluklar alması, belli görevleri yerine getirmesi gerekliliğini ortaya çıkarıyordu ve çırakların sömürüye açık ucuz iş gücü olarak kullanılmalarına sebep olacak durumların ortaya çıkmasına engel oluyordu.²³⁵

Kısaca tekrarlamak gerekirse, Sennett atölyede gerçekleştirilen üretimin bir şeyi birlikte yapma deneyimine imkân yarattığına, tüm süreci birlikte yönetebiliyor olmalarının insanlara bir amaç sağladığına ve onları birbirine bağladığına inanmaktadır. Bugünün çalışma koşulları ile karşılaştırıldığında o işi yapmaktan değil o işin nasıl yapılması gerektiğinin başkaları tarafından belirlenmiş olmasından dolayı mutsuz olan doktor ve hemşireler örneğinin de göstermiş olduğu üzere, atölyedeki insanların birbirleri ile kurdukları ve buna bağlı olarak yaptıkları iş ile kurdukları ilişkinin çok farklı olduğu görülmektedir.²³⁶ Bugün rekabet ön plana çıkartılıp, çalışma düzeni de bu rekabet üzerinden anlamlandırılırken zanaatkârlık anlayışında ise iş birliği, yüz yüze iletişim ve işi beraber yapma ön plana çıkarılmaktaydı.

Tüm bunların yanı sıra Sennett'in göz ardı edilmemesi gerektiğini düşündüğü konu, atölyelerde var olan hiyerarşik yapılanmanın, ritüele verilen önemin ve her adımın belli bir kural çerçevesinde gerçekleştirme zorunluluğunun yani yönetim ve geleneklerin zanaatkârı köleleştirebileceğidir. Belli kuralların olmasının insanların daha işe başlamadan yaşayacakları ile ilgili bilgi sahibi olabilmelerine, gelecek ile ilgili planlar yapabilmelerine olanak sağlaması ile birlikte kurallar ve ritüellerin fazlalığının onları sıkabilme ihtimalini göz ardı etmediğini vurgulamayı ihmal etmeyen Sennett, aynı zamanda bunun gerekli olduğuna, bir şeyi öğrenmenin ve onu daha iyi yapabilmenin tekrara ve tecrübeye dayandığına işaret etmiştir.²³⁷ Sennett'in vurgulamak istediği, bugünkü çalışma pratikleri göz önünde bulundurulduğunda iş birliği yapma, yapılan işi anlamlı hale getirme gibi arzuların çalışma hayatında yer bulamadığı ve bunun insanlar açısından sorunlu bir durum olduğudur.

Ayrıntılı bir şekilde atölyeyi ve buradaki ilişki biçimlerini açıklayan Sennett, makinelerin ortaya çıkması ve üretimin fabrikalara taşınması ile zanaatkârların yaşadıkları zorluklara ve üretim alanında yaşanan dönüşümlere yakından bakmayı planlamıştır ve atölyelerde yapılan üretim ile fabrikalarda yapılan üretim arasında nasıl farklılıklar ortaya çıkmakta olduğunu gözler önüne sermiştir.

²³⁵ S. R. Epstein, "Guilds, Apprenticeship and Technological Change", **Journal of Economic History**, 58 (1998), 691'den aktaran Sennett, Zanaatkâr, 87-88.

²³⁶ Sennett, **Zanaatkâr**, 101.

²³⁷ **age**, 110.

3.1.2. Atölyeden Fabrikaya Geçiş

Rönesans döneminde Avrupa’da meydana gelen değişimler, ticaretin yaygınlaşmaya başlaması ve zanaatkâr sayısında meydana gelen artış tüketim nesnelerinde de ciddi artışların ortaya çıkmasına sebep olmuştur.²³⁸ Bilindiği üzere, 18. yüzyılda makineli üretime geçilmesi ile tüketim ürünlerinde çok daha büyük artışlar ortaya çıktı, bu durum her geçen gün etkisini artırmaya devam etti ve daha hızlı ve daha fazla sayıda üretim nesnesine erişmeyi sağlayan makineler zanaatkârlığın zaman içinde daha az tercih edilir bir hale gelmesine yol açtı.²³⁹

Özellikle 19. yüzyıl ilk yarısına gelindiğinde modern ekonomik sistemin gelişimini tamamlamasıyla zanaatkârlık gözden düşmüştü; fabrikalarda kalifiye işçilerin yerine kalifiye olmayan işçilerin çalıştırılması daha tercih edilir bir durum haline gelmişti. Dolayısıyla yıllarca çalışarak, tekrar tekrar aynı şeyi yaparak kendilerini geliştiren zanaatkârlar, işsiz kalmak ya da kalifiye olmayan işçiler olarak çalışmak durumunda bırakılmışlardı.²⁴⁰ Üretimin fabrikalara taşınması ile vasıfsız olmak tecrübeli olmaya tercih edilir hale gelmişti; hatırlanacağı gibi, esnek üretimin yaygınlaşması ile yetenekli olma kriterleri değişmiş, yeni bir üretim ve çalışma anlayışı hakim hale gelmişti; aynı şekilde üretimin fabrikalara taşınması yeni bir anlayışın ortaya çıkması anlamına gelmekteydi.

Kısaca ifade etmek gerekirse, Sennett’e göre zanaat işçilerinin yaşamakta oldukları zorluklar üç temel sebebe dayanmaktaydı: sahip oldukları yetenekleri görmezden gelmeyi tercih eden işverenler, kendileri yerine daha çok tercih edilir olan kalifiye olmayan işçilerle girmek zorunda kaldıkları rekabet ve onların çok zahmet ve zaman isteyen emekleri yerine çok kısa zamanda çok daha fazla ürün ortaya çıkarabilen makinelerin gün geçtikçe daha etkin bir şekilde kullanılmaya başlanması.²⁴¹

Tüm bunların yanı sıra sanayi çağıyla birlikte tüketim ürünlerine olan yaklaşım bambaşka bir anlama gelmeye başlamıştı. Kısa zamanda çok fazla ürün ortaya çıkarabilen bu makineler nitelik ve nicelik arasındaki algının değişmesine sebep olmuştu. Herhangi bir özgünlüğü ve ayırt edici özelliği olmayan ürünlerin çok ciddi oranlarda artışı ve tüketimi bir endişeyi de beraberinde getirecekti. Bozulup, eskimesi beklenmeden çöpe dönüşen tüketim ürünleri korkunç oranlarda artmış ve bu durum

²³⁸ Jerry Brotton, Lisa Jardine, **Global Interests: Renaissance Art between East and West** (Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 2000) aktaran, Sennett, Zanaatkâr, 112.

²³⁹ Sennett, **Zanaatkâr**, 114.

²⁴⁰ **age**, 143-144.

²⁴¹ **age**, 144.

bugüne değin devam eden ve büyüyen bir sorun olarak varlığını sürdürmüştür. Tüm bunlarla Sennett'in işaret etmek istediğı, yeni üretim biçimine uygun olarak yeni tüketim alışkanlıklarının ortaya çıkmış olduğı ve insanların yani tüketicilerin işlerine yaracağı kadarını satın almaktan uzaklaşarak 'satın aldıkları eşyalardaki potansiyel gücü satın almaları' durumunun söz konusu olduğı ve en son çıkan ürüne sahip olmanın onun ne kadar kullanışlı olduğundan daha önemli hale gelmiş olmasıdır.²⁴² Eskimeden ya da bozulmadan atılan eşyalar, onlara sahip olurken yaşanan bu duyarsızlaşma, nesneler ile insanlar arasındaki ilişkiyi gerçeklerden koparabilmektedir. Elbette söylenmek istenen makinelerin insanlar ve toplumlar için kötü ve yok edilmesi gereken icatlar olduğı değildir; burada esas olarak amaçlanan makinelerin ve daha hızlı üretimin ortaya çıkması ile insanların daha fazla kazanma hırslarına yenik düşmeleri ve daha çok tüketmek için hep daha fazla kazanmak zorunda hissetmeleri; sonunda da ne ortaya çıkardıkları ürünlerden ne de tükettiklerinden bir türlü istedikleri kadar keyif alamamalarıdır.

Tüm bunlar şuna işaret etmektedir ki makinelerin kullanılmaya başlanması, aynı üründen çok fazla sayıda üretilmesi zanaatın sağladığı bu anlamlarının ortadan kalkmasına sebep olmuştur. Yeni üretim biçimlerinde ortaya çıkan ürünler ne eskisi kadar değerli ne de onu üreten işçiler bu denli heyecanlıdır. Birbirinin aynı olan bu ürünlerin ise hiçbir ayırt edici özelliğı olmamasının yanı sıra onun kim tarafından ortaya çıkarıldığının, ne koşullarda üretildiğinin hiçbir anlamı kalmamıştır.

Bugün insanlar için hiçbir anlam ifade etmemekle birlikte Sennett, zanaatkârlığın anlamlı bir düşünme biçimi olduğunu belirtmekte ve daha iyi anlaşılabilmesi için çaba gösterilmesi gerektiğini düşünmektedir ve bu nedenle maddelere olan merakın nasıl keşfedildiğı ve buna bağlı olarak da fiziksel yeteneklerin nasıl geliştirdiğinin anlaşılması için çalışmıştır. Sennett, tekrar ve tecrübeye dayanan bir şeyi daha iyi yapabilmenin el, kol ve göz arasında tekrarlar sonucu ortaya çıkacak uyum ile mümkün olabileceğinden, tekrarların insanların yeteneklerini geliştirmelerinde fayda sağladığından söz etmiştir. Bu çalışma açısından bu konunun önemi ise zanaatkâr ile esnek üretim koşullarında çalışmak zorunda kalan insanların yaşadıkları arasındaki farkların ortaya çıkarılmasının önemli olmasıdır.

Bir işi daha iyi yapabilmek, mükemmel bir sonuç almak isteyen zanaatkârın bunu yapabilmesine imkân sağlayan, sırayla gerçekleştirilmesi gereken tüm adımları çok

²⁴² age, 147-148.

iyi bir şekilde yönetebiliyor olmasıdır. Bu şu anlama gelmektedir; gerçekleştirecek olduğu bir sonraki adımı gerçekleştirmeden dahi nasıl bir sonucun ortaya çıkacağını kestirebiliyor yani her zaman bir sonraki adımda nasıl bir sonuç ortaya çıkacağını öngörebiliyor olması gerekmektedir. Sürekli aynı şekilde devam eden, tekrar eden hareketlerin insanı sıkacağı düşünülebilir; fakat Sennett bunun sanayi emeğinde olduğu gibi insana sıkıntı veren bir durum olmadığını, aksine her adımı tahmin edebilen ve süreci yöneten insanın bundan keyif alacağını dile getirmiştir. İşini beceriyle icra eden zanaatkârın eli ve gözü bir ritme sahiptir artık ve bu ritim onun her seferinde daha fazla deneyim sahibi olmasına imkân sağlamaktadır.²⁴³ Deneyim sahibi oldukça da gerçekleştirilmesi gereken adımların daha doğru bir şekilde yapılabilmesi mümkün olabilmektedir; dolayısıyla sanayi emeğinde sıkıcı hale gelebilen tekrar deneyiminin zanaatkârlıkta aynı şekilde tecrübe edilmediğini söylemek yanlış olmayacaktır.

Kendi kişisel müzik aleti çalma deneyiminden yola çıkan Sennett, pratik yapmanın sağlamış olduğu ritim, aynı şeyi tekrarlama ve tüm bunların sonucunda beklentinin karşılanması insanı her zaman için mutlu edeceğini ifade etmiştir.²⁴⁴ Ellerin eğitilip, gözler ile bir ritim çerçevesinde çalışabilmesi için yapılması gereken tek şeyin tekrar olduğundan bahseden Sennett, bunun aynı zamanda devam eden süreçleri öngörebilme yeteneğini artırdığını ifade etmiştir.²⁴⁵

Kısaca ifade etmek gerekirse, zanaatın ortaya çıkabilmesi için insanın nasıl bir süreçten geçmesi gerektiğine değinen Sennett, bunlara ek olarak bu sürecin tamamlayıcısı olan, bir insanı zanaatkâr yapan iki gereklilikten söz açmış; bu iki gerekliliği insanın iyi bir iş ortaya çıkarabilmesi için sahip olacağı arzu ve bu arzuyu gerçekleştirmesi için gerekli olan yeterlilikler olarak belirlemiş, bunları ayrıntılı bir şekilde incelemiştir.

3.1.3. Zanaatkârın Yeteneği

Sennett'e göre, iyi bir zanaatkârın bir işi iyi yapmasına yardımcı olacak duygular motivasyon ve tutkudur ve bunlarla birlikte toplumsal koşulların bu anlayışın ortaya çıkmasında ve sürdürülmesinde etkili olduğuna inanmaktadır.²⁴⁶

²⁴³ age, 230.

²⁴⁴ age, 232.

²⁴⁵ age, 233.

²⁴⁶ age, 315-316.

Sennett, modern toplumların yeteneğin anlamı ile ilgili yeni bakış açıları getirdiğine, yeteneğin değerlendirilmesinin çok farklı kriterlere bağlandığına ve hatta yeteneğin nasıl değerlendirileceği ve fark edilen yeteneklerin nasıl konumlandırılacağı ile ilgili bürokratik ve belirlenmiş kurallar olduğuna değinmiştir. Bir kişinin kazanırken diğerlerinin kaybetmiş olduğu müzik yarışmalardan örnek vererek durumu açıklayan Sennett, müzik yeteneğinin düzenlenen yarışmalar, o yarışmalara hazırlayan eğitim kurumları ve konservatuvarlar tarafından şekillendiğini, dolayısıyla başarı ve başarısızlığın buna bağlı olarak da yeteneğin belli kurallar çerçevesinde belirlenmekte olduğunu ifade etmiştir.²⁴⁷ Dolayısıyla modern toplumlarda yetenek sergilenen bir olgu haline gelmiş, başarısız olmanın nedenleri açıklanabilir olmuştur; bir sınavdan neden başarısız olunduğu, bir çalışanın neden işten çıkarıldığı gibi soruların cevapları belli kriterler doğrultusunda verilebilir hale getirilmiştir.²⁴⁸ Esasen bu şu anlama da gelmektedir, yeteneği değerlendirmek için ortaya çıkarılan kriterler aynı zamanda başarısızlıkların da belli kriterlere bağlanmasına yol açmakta ve bazı insanların başarısız ya da yeteksiz olarak nitelendirilmelerine ve dolayısıyla yaşadıkları olumsuzlukların sorumluluğunu almak zorunda hissetmelerine sebep olmaktadır. İlerleyen bölümlerde de ayrıntılı bir şekilde ortaya çıkarılmaya çalışılacağı gibi, esnek üretimle birlikte insanların yaşadıkları başarısızlık hissi ve bunun beraberinde getirdiği tüm olumsuz duygularla baş etme konusunda tamamen yalnız bırakıldıkları ve yaşadıkları her başarısızlık olarak nitelendirilen durumun kendi suçları olduğunu düşünmeye zorlandıkları görülmektedir. Böylece ne işverenler ne de hükümetler işsiz kalan ya da ihtiyacını karşılayacak kadar kazanamayan insanların sorumluluklarını almak zorunda kalacaklardır.

Bu nedenlerden dolayı Sennett, insanların sahip oldukları başarıma, bir işi iyi yapma arzularının yani bir zanaatkârın sahip olması gereken arzuların, bugünün esnetilmiş ve hızlandırılmış koşullarında tatmin edilmesinin zor bir hale geldiğini ifade etmiştir. Bunun yanı sıra zanaatçı anlayışının değişmesinin olumsuz yanlarından birinin de sahip olunması beklenen bu arzuların hırsa dönüşmesi ve bir takıntı haline getirilmesi olduğunu ifade etmiştir.²⁴⁹ Günün çalışma koşulları ve alışkanlıkları düşünüldüğünde bu konunun ciddi bir meseleye dönüşmüş olduğu aşıkardır. Her üretim sürecinin belli

²⁴⁷ Richard Sennett, **Saygı: Eşit olmayan Bir Dünyada**, çev. Ümmühan Bardak, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2005), 82.

²⁴⁸ **age**, 84.

²⁴⁹ Sennett, **Zanaatkâr**, 318.

zaman aralıklarıyla kısıtlandığı ve sürekli değişen koşullarda çalışmaları beklenen insanların bir işi daha iyi yapmak için yeterli zamana sahip olmadıkları bilinmektedir; diğer tüm olumsuz koşullarla birlikte bir şeyi daha iyi şekilde yapmak için yeterli zamana sahip olmayan insandan her an yer değiştirmeye alışık olması beklenmektedir. Bu durum ister istemez rekabet ortamı yaratmakta ve birlikte çalışan insanların davranışlarına da yansımaktadır. Dolayısıyla Sennett'in sözünü ettiği gibi, insanların yaptıkları işleri iyi yapma arzularının süreci yönetebilmeleri için gerekli olmakla birlikte, bugün bu arzunun rekabete dönüştürülmüş olduğu görülmektedir. Bu nedenle yaşanan tüm bu sürecin insanları yıpratmakta ve hayatlarını daha zor bir hale getirmekte olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Sennett iyi bir zanaatkârın sahip olması gereken özelliklerin neler olması gerektiğini daha açık bir şekilde ortaya koyabilmek için eserinde 1920'lerin sonlarında Viyana'da iki evin yapımı ile ilgili yaşanan sürece yer vermiştir. İnşa edilmekte olan evinin hatasız olması için ciddi bir emek harcamış olan Wittgenstein, evin orantısal olarak mükemmel olması için çalışmıştır. Karşılaştırılacak olan diğer evin sahibi bir mimar olan Adolf Loos'un evi de aynı şekilde mükemmel bir şekilde inşa edilmeye çalışılmış; fakat bu iki ev sahibinin farklı mükemmellik algılarına sahip oldukları fark edilmiştir. İki evin yapımı tamamlandığında mimar Loos'un evinin daha canlı, katı kurallar ışığında inşa edilmemiş, kullanılan malzemenin dahi ışığın geliş yönüne göre ayarlandığı bu nedenle de daha çekici hale geldiği düşünülmüştür. Evin girişinde ve odalar arasındaki geçiş açısından yapılan tüm karşılaştırmalar Wittgenstein'in evinde ciddi oransal mükemmellikler olduğunu gösterirken, Loos'un bunları belli bir ritim ve uyum çerçevesinde gerçekleştirmiş olduğu görülmüştür.²⁵⁰

Bu iki evin yapımı ile ilgili ayrıntıları değerlendiren Sennett, buradan yola çıkarak iyi bir zanaatkârın sahip olduğu ya da olması beklenen niteliklere odaklanmıştır. Bunu birkaç madde ile açıklamış, mükemmel olma takıntısının bir işi iyi yapmak için yeterli olmadığını hatta çoğu zaman bunun olumsuz sonuçlar doğurabileceğini, esas olanın işin yapımı esnasındaki sürecin iyi izlenmesi ve böylece sorunlarla ve geçişlerle daha iyi bir bütünlük oluşturulmasının anlamlı olacağını bu evlerin yapımında yaşanan olaylar çerçevesinde açıklamıştır.

Sennett'in bu karşılaştırma sonucunda varmış olduğu çıkarımlar bu konunun daha iyi anlaşılması açısından önemli görünmektedir. İlk olarak Sennett, evin yapımına

²⁵⁰ age, 338.

başlanmadan önce hazırlanmış taslağın kullanımının önemine vurgu yapmıştır. Yapım aşamasına geçilmeden önce bir taslağa sahip olmanın önemli olduğunu ifade etmekle birlikte, Wittgenstein'in henüz yapım aşamasına geçilmeden sonucun nasıl olması ile ilgili vermiş olduğu kararların, yapım sürecinde meydana gelen tıkanmaların aşılmasının önüne geçtiğini belirtmiştir. Loos ise taslağa bağlı olarak süreci başlatmış; fakat bununla birlikte yapı ilerledikçe var olan ihtiyaçlara göre inşa sürecini şekillendirmiştir.²⁵¹ Bu olay Sennett'in önceki bölümlerde sözünü ettiği, mimarların tüm çizim aşamasını bilgisayar ortamında tamamladığı ve tamamen bu plana sadık kalınarak inşa edilen binalarla ilgili inşa sürecine ve buna bağlı olarak yaşanan sıkıntılarla benzerlik göstermektedir. Daha yapım aşamasına gelinmeden tamamlanan taslağın yapım sürecinde fark edilen eksikliklerin telafi edilmesine fırsat vermemesinin aksine Loos, tüm süreci kontrol altına alabilmiş ve taslağın sahip olduğu eksiklikleri düzeltme fırsatı bulmuş, uyum ve ahenk açısından daha yaratıcı çözümler üretebilmiş ve her tıkanmayı bir fırsata dönüştürebilmiştir. Dolayısıyla Sennett'e göre, iyi bir zanaatkârdan sahip olması beklenen niteliklerden ilki, plan ya da taslağın önemli olduğunun bilmesi ile beraber, yapım süreci aşamasında ortaya çıkması beklenen durumlara karşı açık olması ve taslağın esasen yapım sürecinin bitmesi ile tamamlanan bir süreç olduğunu göz önünde bulundurmasıdır. Burada zanaatkârın daha önce Sennett tarafından ifade edilmiş olan, tekrarların sağlamış olduğu sonraki adımı öngörebilme yeteneği de etkin bir rol oynayacaktır.

Diğer önemli nokta, zanaatkârın mükemmeliyetçi olmasının onun için bir dezavantaja dönüşmesine engel olacak şekilde çalışması gerektiğidir. Wittgenstein'in ev yapım aşamasındaki oran takıntısını örnek vererek bu durumu açıklayan Sennett, Wittgenstein'in odalar arasındaki oranın mükemmelliğini takıntı haline getirmesinin odalar arasındaki ilişki ve geçişleri olumsuz etkilediğini fark etmiş ve bunun ancak bitmemişlik hissinin kabullenilip, değişime açık olunarak çözülebilecek bir sorun olduğunu ifade etmiştir. Bununla birlikte Sennett, bu mükemmeliyetçi olma takıntısının ortaya çıkacak nesnenin kullanışlı ve faydalı olmasından ziyade onun görüntü güzelliğine odaklanılmasına ve sahip olunan yeteneğin bu şekilde gözler önüne serilmek istenmesine yol açabileceğini dile getirmiş; fakat iyi bir zanaatkârın ise sırf bir şeyin güzel olması için onu abartılı hale getirmeyeceğini, gösterişli

²⁵¹ age, 341.

ayrıntılardan kaçınacağını, o nesneyi kendinden iyi, güzel yapmak için çaba göstereceğini ifade etmiştir.²⁵²

Sennett, bir evin inşa süreci ile bir kurum oluşturma arasında bir ilişki kurarak bir zanaatkârdan beklenen yaklaşımın nasıl olması gerektiğini kısaca özetlemiştir. İş birliği ile ilgili yaşanabilecek muhtemel sorunlarla, evlerin yapımı esnasında odaların inşası esnasında yaşananları karşılaştırmış ve bu sorunları Wittgenstein'in evinde olduğu gibi sıkıcı yollarla çözmek yerine, Loos'un odalarının yapımında olduğu gibi, zamana yayarak, daha fazla vakit geçirerek, daha iyi bir karar verebilmek için belki de beklenmesi gereken zamanı bekleyerek ve o güne kadar yaşananların izlerini de ortadan kaldırmaya çalışmadan çözmeye çalışmanın daha değerli olduğunu belirtmiştir.²⁵³

Sennett'in yer verdiği bir kurum oluşturma ile ilgili bu tarif kısa vadeye odaklanmış bugünün dünyası için pek de uygulanabilir görünmemektedir; onun tarif ettiği kurum hem yapısı hem işleyiş süreci bakımından uzun vade gerektiren bir anlayış gerektirmektedir. Loos'un evinin yapım aşamasında olduğu gibi Sennett, bir kurumun hikâyeye sahip olması gerektiğine inanmaktadır.²⁵⁴ Daha sonra incelenecek olan eserlerinde daha ayrıntılı bir şekilde söz edeceği gibi, bu eserinde de uzun vadeye odaklanmış anlatıların insanların yaşadıkları durumları daha iyi algılayabilmelerine, plan yapabilmelerine ve dolayısıyla içinde bulundukları kuruma ve beraber çalıştıkları insanlara güven duymalarına olanak sağlayabileceğinden bahsetmiştir. Wittgenstein ise tam bugünün koşullarına uygun bir şekilde hareket etmiş ve sonuca yani ortaya çıkan yapının taslağa uyup uymamasına odaklanmış ve ev tamamlanana kadar geçen sürede yaşananları önemsememiştir. Bugünün çalışma alışkanlıklarında olduğu gibi, belli zaman aralığında hangi üründen ne kadar üretildiği ya da hangi hizmetin sağlandığı ile ilgilenen kurumların sonuç odaklı anlayışlarında olduğu gibi, Wittgenstein süreç esnasında yaşananları değerlendirme ve yönlendirme fırsatı bulamadığından ev yapımı ile ilgili sahip olduğu bir anlatımı da yoktu. Bugünün çalışma pratiklerinde bu durumun karşılığı, çalışanları işten çıkarmanın ya da görev değişikliği yapmanın çok kolay bir hale getirildiğinden sadece sonucu önemseyen işverenlerin sonuç istedikleri gibi olmadığında çalışanlarından kolaylıkla vazgeçebilmeleridir. Üretim ya da planlama sürecine dahil olamayan, bununla

²⁵² age, 342.

²⁵³ age, 342.

²⁵⁴ age, 343.

birlikte herhangi bir şekilde iş verene güvenemeyen çalışanlar kendileri için bir anlatı geliştiremeyecekleri gibi yaptıkları iş ve çalıştıkları kurum ile ilgili bir bağlılık da hissedemeyeceklerdir. Daha önce de söz edilmiş olduğu gibi, esnek üretimle birlikte geçici, sözleşmeli ve taşeron çalışanların tercih edilir olduğu, sürekli değişen koşullarda çalışanları için emek ve para harcamak istemeyen işverenlerin değişen koşullara göre farklı insanlarla çalıştıkları bilinmektedir. Bu durum insanların yaptıkları işlerle ilgili bir anlatı geliştirmelerine engel olurken; diğer taraftan da bağlılık ve güven duygularının hissedilmesini imkansız hale getirmektedir.

Sennett'in yer vermiş olduğu insanın bağışıklık sistemini etkileyen HIV virüsünün kimin tarafından keşfedildiği ile ilgili tartışma bu durumun yaşanan bir örneğidir. Bu virüsle ilgili çalışmalar yapan iki laboratuvar arasında başlayan tartışma, virüsü bulan laboratuvarın hangisi olacağı konusunda sürdürülmekteydi; bu olayın bu denli tartışma yaratmasının sebebi ise durumun orada çalışanlara bir prestij sağlayacak olması ve bu nedenle de bir rekabete dönüşmüş olmasıydı. Sennett'in bu durumla ilgili sorunlu bulduğu konu ise başarının zamanla ölçülmesinin o çalışmanın kalitesine zarar verecek olmasıdır. Bilim alanında çalışan insanların dahi bu rekabet ortamından etkilenmiş olmalarını görmek Sennett'i rahatsız etmekte ve bu durumun insanların yaptıkları işlerle ilgili amaçlarını yitirdiklerinin kanıtı olarak görülebileceğini düşünmektedir. Bu yaklaşımın bir zanaatkâr yaklaşımından çok farklı olduğunu ifade eden Sennett, bir şeyi ortaya çıkarmak için tanınan zamanın fazla olmasının derinlemesine düşünme ve yoğunlaşma fırsatı sağlayacağını ve bunun kalite açısından daha önemli olduğunu belirtmiştir.²⁵⁵ Daha hızlı bir şekilde neticelendirilen işin daha değerli olduğunu iddia etmenin anlamlı olmadığını söylemek çok zor olmamakla birlikte, günün koşullarında bu durumun ciddi bir şekilde göz ardı edildiği görülmektedir.

Sennett'in bu çalışma açısından da büyük bir öneme sahip olan bir diğer vurgusu ise, zanaatkârın bir ürün ortaya çıkarırken karşılaştığı zorlukların ve tecrübelerin insanların birbirleriyle olan ilişkilerinde de göz ardı edilemeyecek kadar ciddi bir rol oynadığıdır. Karşılaşılan zorluklara rağmen çalışmayı sürdürme motivasyonunun ve ortaya çıkan belirsizliklerle baş etme yöntemlerinin, insanlar arasında yaşanan sorun ve belirsizliklerle de baş etmeyi öğrettiğine inanmaktadır. Sennett'e göre, bu

²⁵⁵ age, 327-328.

davranışları öğrenen ve onları içselleştiren insan zorluklardan kaçmak yerine, onlarla mücadelenin yollarını arayıp bulur ve bu durum onun istediği şeyden kolayca vazgeçmemesine olanak sağlar.²⁵⁶ Bu çalışma açısından ciddi önem taşıyan bu konuya Sennett'in *Karakter Aşınması* isimli eserinden hareketle daha ayrıntılı bir şekilde değinilecek olup, çalışma pratiklerinin insanların gündelik yaşamlarını da etkilediği, kısa vadeye odaklanmış çalışma hayatında mücadele eden insanların gündelik hayatlarında uzun vade gerektiren duygu ve davranışlardan uzaklaşmakta oldukları ortaya çıkarılacaktır.

Sennett'in zanaatkârlıkla ilgili değindiği son konu ise zanaatkârlığın tüm bu sözü edilenler dışında insana sağladığı gururdur. Sahip olunan bu gururun insana daha iyisini yapabilmek için dayanma gücü verdiğinden söz açan Sennett, daha azıyla yetinmeyen insanın zamanın, deneyimin ve tekrarın kıymetini daha iyi anlayacağını düşünmektedir. Ona göre, iyi bir zanaatkâr ve işini iyi bir şekilde yapmak isteyen insan sonuca bir an önce ulaşmak için çaba harcamak yerine gerekli olduğu kadar çalışıp işin bitme zamanının gelmesini bekler.²⁵⁷ Üretimin fabrikalara taşınması ile makine başında her gün aynı hareketleri yaparak çalışma gününü tamamlayan ve sonunda ortaya çıkan ürünle ilgili pek de bilgi sahibi olamayan insanın aksine bu tekrarlar sayesinde tecrübe kazanan zanaatkâr, tekrarların ne kadar kıymetli olduğunu bilir ve sonunda ortaya çıkarmış olduğu ürün karşısında gururlanır.

Bu nedenle esnek üretimle birlikte yaşanan anlam kaybının çok daha ciddi boyutlara ulaşmış olduğu, özellikle hizmet sektörünün piyasa koşullarını ciddi anlamda etkilemeye başlaması ile çalışma ile ilgili pratiklerin ve çalışma kültürünün yeni anlamlar kazandığı bilinmektedir. Bir şirkette departman sorumlusu olarak çalışan kişinin bu kültürü nasıl gördüğünü aktaran Gaulejac, yaşanan dönüşümü “Bugün bir gişe memuru, müşterinin beklentisini sezmek zorunda; bundan on beş yıl önce yönetmeliği ezbere bilmek zorundaydı.”²⁵⁸ ifadeleriyle ortaya koyduğunu ifade etmiştir. Esasen ortaya çıkan anlam kaybının nedenlerinden biri, her şeyin belirsiz olmasındandır; işin nasıl yapılması gerektiğini bilmek artık bir başarı olarak görülmemekte, süreç içinde karşılaşılabilecek zorluklara karşı geliştirilecek stratejiler başarı kriteri olarak belirlenmektedir. Bu da çalışanların karşılaştıkları her farklı

²⁵⁶ *age*, 377-378.

²⁵⁷ *age*, 385.

²⁵⁸ Gaulejac, *age*, 136.

durum karşısında ne yapacaklarına anında karar verebilme ve duruma uyum sağlama becerilerini geliştirmeleri gerekliliğini ortaya çıkarmaktadır.

Üretim süreçlerinin zamanın algılanış biçimine de yön vermekte olduğu bilinmektedir; sözgelimi tarım toplumlarında emek ve çalışma süreleri mevsime ve hava koşullarına göre belirlenirken, sanayi toplumu ile birlikte çalışma zamanının düzenlenmesi günün saatlerinin parçalara ayrılması, hangi saatlerin çalışmaya, hangi saatlerin dinlenmeye ayrılacağının belirlenmesi şeklinde ortaya çıkmıştır. Bugün esnek üretim anlayışının egemen hale gelmesi ile yeni bir zaman anlayışının ortaya çıktığı, rekabetin ciddi şekillerde artması ile günün belli saatlerinin sadece dinlenmeye ayrılmasının artık mümkün olamadığı görülmektedir.²⁵⁹ Dolayısıyla üretim şekillerinin hayatın her alanını dönüştürdüğü, insanların fizyolojik davranışlarının dahi üretim şekillerine hizmet edecek şekillerde düzenlenmekte olduğu bilinmektedir.

Bundan sonraki bölümde bu dönüşümün nasıl gerçekleştiği, çalışma pratiklerinin insanlar üzerinde ne gibi etkilerinin olduğu Sennett'in *Yeni Kapitalizmin Kültürü* isimli eseri çerçevesinde tartışılacaktır. Bu bölümde, zanaatkârlık anlayışının tamamen terk edilerek esnek çalışma anlayışının benimsenmiş olması ile sadece çalışma yaşamının değil toplumsal yaşayışın nasıl dönüştüğünün Sennett'in yapmış olduğu araştırmalar, görüşmeler ve gözlemler ışığında ortaya çıkarılması amaçlanmaktadır.

3.2. Yeni Kapitalizmin Kültürü

Sennett, *Yeni Kapitalizmin Kültürü* isimli eserinde ekonomik koşullar ve bununla beraber değişen toplumsal yapının ve sosyal davranışların nasıl dönüştüğünü ortaya çıkarmayı amaçlamış; bunu, tüm eser boyunca eski çalışma anlayışı ile esnek çalışma anlayışının karşılaştırmasını yaparak gerçekleştirmiştir. Eserin bu çalışma açısından önemli olmasının nedeni, kapitalist kültürün ve buna bağlı olarak dönüşen çalışma pratiklerinin insanları nasıl etkilediğinin anlaşılmasına olanak sağlıyor olmasıdır. Sennett'in bu eserdeki temel amacı dönüşen kurumların insanlara yüklemiş olduğu sorumlulukların, geçmişini ve deneyimlerinin terk etme beklentilerinin onları nasıl etkilediği ve tüm bunlara bağlı olarak kültürel ve toplumsal yapının nasıl dönüştüğünün gözler önüne serilmesidir.

²⁵⁹ Standing, *age*, 196.

Eserde Sennett'in en çok üzerinde durduğu konu, esnekleşme ile birlikte kurumların ve şirket yapılanmalarının bürokratik yapılarının yerinden edilmesinin ne gibi sonuçları olduğudur. "İçinde yaşadıkları kurumlar parçalanırken insanları hangi değerler ve pratikler bir arada tutabilir?"²⁶⁰ sorusunu soran Sennett, insanların bununla baş etmek için üç yol izlemekte olduklarından söz etmiştir. Bunlardan ilkinin sürekli görev ya da iş değiştirme temposuna alışarak hayatın belirli bir anlatı ve plan doğrultusunda sürdürülmesinin mümkün olamayacağının kabul edilerek yaşanması olduğunu ifade etmiştir. İkincisi, Sennett'in *Zanaatkâr* isimli eserinde de ayrıntılı bir şekilde tartışmış olduğu gibi, zanaatkârlığın yani bir şeyi iyi yapmanın değerli olmadığı anlayışına uyum sağlayarak sürekli değişen piyasa koşullarına göre yeni yetenekler geliştirme fikrine açık olmaktır. Son olarak üçüncüsü ise ikincisine benzer bir şekilde, geçmiş deneyimlerin geride bırakılması gerektiğinin, sürekli yeni şeyler elde etmek için çaba harcayan bir tüketiciye dönüşmüş olmanın kabullenilmesidir.²⁶¹ Vincent de Gaulejac da benzer bir şekilde, yeni kapitalist anlayışta aşırı rekabetin hâkim olduğu piyasada ayakta kalmanın en önemli şartlarının uyum sağlayabilme, esneklik ve karşılık verme kabiliyeti olarak ortaya çıktığını ifade etmiş ve süreci kısaca şu sözleri ile açıklamıştır:

"Performans ve kârlılık üretim sisteminin tamamını sürekli bir gerilim içine sokarak kısa vadede 'gerçek zamanda' ölçülür: sıfır gecikme, durmadan üretim, tam zamanında üretim, bir dakika yönetimi vs. Sabit araçlarla ya da daha az işgücüyle her zaman daha çok, her zaman daha iyi, her zaman daha çabuk iş yapmak söz konusudur."²⁶²

Sennett, *Yeni Kapitalizmin Kültürü* isimli eserinde yapmış olduğu araştırmalardan, çalışma hayatının içindeki insanlarla yapılan görüşmelerden edinilmiş gözlemleri bir araya getiriyor olmakla birlikte; çoğunlukla ileri teknoloji, küresel finans ve son dönemlerde yükselişe geçmiş olan hizmet şirketlerini kapsamaktadır. Sadece bu alanlarda çalışan insanlar üzerinden yapılan araştırmanın genel bir yargıya varmak için yeterli olup olmadığının tartışma konusu olabileceğine değinen Sennett, kapitalist çalışma ve tüketim anlayışlarının insanların tüm hayatlarını etkileyebilmekte olması nedeniyle küçük bir gruptan yola çıkılarak böylesine büyük sonuçlara ulaşmanın anlamsız olmayacağını ifade etmiştir.²⁶³

²⁶⁰ Richard Sennett, *Yeni Kapitalizmin Kültürü*, çev. Aylin Onacak, 2. bs. (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2011), 10.

²⁶¹ *age*, 10-11.

²⁶² Gaulejac, *age*, 37.

²⁶³ Sennett, *Yeni Kapitalizmin Kültürü*, 15-16.

Yeni kapitalist anlayışın insanı daha özgür kılacağına fikrine karşı eleştirel bir tavır takındığından söz eden Sennett, kurumların, becerilerin ve tüketim kalıplarının ciddi anlamda değiştiğini ifade etmiş ve bu durumun insanları özgürleştiren deneyimler olmaktan uzak olduğunu da eklemiştir.²⁶⁴ Bu durumu gözlemlemiş olduğu kişilerin hayatlarından ve deneyimlerinden yola çıkarak aktaran Sennett, ilk olarak yeni üretim anlayışıyla birlikte kurumsal yapılanmalarda ortaya çıkmış olan dönüşümlerin neler olduğu ve çalışanlar açısından bu durumun nasıl tecrübe edildiği üzerinde durmuştur.

3.2.1. Kurumların Dönüşen Yapısı

Kurumların nasıl dönüştüğünün anlaşılması için çalışmış olan Sennett, öncelikle çok uluslu şirketlerin ulus-devletlerin politikalarına göre hareket etme sorumluluğundan kurtulmuş olduklarını, ulus-devletlerin kendi çıkarlarını korumak için belirlemiş oldukları kuralların geçerliliğini yitirmiş ve küresel şirketler için uygulanmıyor olduğunu belirten Sennett, makul görülen bu anlayışı yeni kapitalizm olarak isimlendirmiştir.²⁶⁵

Gaulejac'a göre bu durum siyasi iktidar ile ekonomik iktidar arasındaki ilişkinin karmaşıklaşmasına neden olmaktadır. Bölgeye, yaşanan ülkenin ihtiyaçlarına göre hareket ettiğine, görece daha demokratik bir yapıya sahip olabileceğine inanılan siyasi iktidarın tam aksine değişen piyasa koşullarına göre sürekli bir dönüşüm ve isteklerini dayatma stratejisi uygulamakta olduğu görülmektedir. Bunun yol açtığı en büyük sorun ise üretimin sürdürülebilmesini sağlayan insanların ihtiyaç ve isteklerinin görmezden gelinerek ekonomik iktidarın kendi zamanını, normlarını, değerlerini, kültürünü yaratması ve insanların yaşamlarının her anının çalışma pratiklerine göre düzenlenmesidir.²⁶⁶

1990'lı yılların başında ve 2000'li yıllarda Silikon Vadisi'nde çalışan yazılımcılarla yapmış olduğu görüşmelerden yola çıkan Sennett, esnek çalışma koşullarının iyice etkisini hissettirmeye başlamasıyla çalışanların kurumlara ve kendi işlerine karşı hissettikleri duyguların değişmiş olduğunu ifade etmiştir. Sennett, insanların yaşadıkları hislerin yalnızlık, kendilerini çalıştıkları kuruma ait hissedememe, zamanın planlayamamanın sebep olduğu çaresizlik, eskiden onları sıkmasına rağmen

²⁶⁴ age, 16.

²⁶⁵ age, 19.

²⁶⁶ Gaulejac, age, 48.

şimdi kuralların yokluğunda nasıl ilerleyeceklerini tahmin edememenin verdiği güvensizlik, bir yaşam anlatısına sahip olamamanın hissettirdiği tatminsizlik olduğunu ve tüm bunlara bağlı olarak başarısızlık hissinin tüm çalışma hayatlarını etkilemekte olduğunu gözlemlediğini ifade etmiştir.²⁶⁷ Buna sebep olan durumlar üzerinde durmanın anlamlı olacağını düşünen Sennett, daha anlaşılır olabilmesi için eski çalışma düzeni ile yeni arasındaki farklılıklarının nasıl ortaya çıktığına dikkat çekmenin önemli olduğunu ifade etmiş ve bu farkların izlerini sürmüştür.

Sennett, 20. yüzyılda şirketlerin sahip olduğu anlayışın Weber'in modeline benzer olduğunu gözlemlemiş; fakat aradaki önemli farkın da göz ardı edilmemesi gerektiğini vurgulamıştır. Weber *demir kafeste* yaşadıklarını hisseden insanların aynı zamanda bu kafesi kendileri için bir yuvaya dönüştürebileceklerine ve bunu bir yaşam biçimi haline getirebileceklerine inanıyordu.²⁶⁸ Sennett'e göre bu düzende değerli olan -askeri sistemdekine benzer bir şekilde- yukarıdan aşağı doğru iletilen emir ya da görevlerin gerçekleştirecek kişilere yorumlama fırsatı yaratması, o işi gerçekleştirecek kişinin de sürece dahil olduğunu hissetmesi, işin neden yapılması gerektiğine dair bir fikre sahip olabilmek fırsatı elde ediyor olmasıdır. Sennett, bu durumu tercüme olarak isimlendirmiş ve bu tercümenin insanların ortaya çıkan işin kendilerince daha anlamlı bir hale getirebilmelerine fırsat tanınması açısından önemli olduğunu vurgulamıştır.²⁶⁹ Eserin ilerleyen bölümlerinde ve esnek çalışma ile ilgili pratiklerin nasıl ortaya çıktığı ile ilgili daha ayrıntılı bir tartışma yürütmüş olduğu *Karakter Aşınması* isimli eserinde de üzerinde durmuş olduğu gibi, yeni çalışma ritüellerinin tercümeyle olanak sağlamıyor olması insanları yaptıkları işi anlamlandırma konusunda bir boşluğa sürüklemektedir.

Tercüme ve belli kurallar çerçevesinde seyreden sürecin insanlar için bir yaşam anlatısına olanak sağladığını belirten Sennett, yapmış olduğu saha araştırmalarının sonucunda bu yargıya vardığını ifade etmiştir. İnsanların daha iyi imkanlarla çalışabilecekleri fırsatlarla karşılaştıklarında dahi karar verme aşamasında çalıştıkları kuruma olan bağlılıklarının etkili olduğundan; iyi bir şey yapıyor olmanın verdiği güven, işe yararlık, karşılıklı müzakere edebilme ve belirli bir şekilde ilerleyen

²⁶⁷ Sennett, *Yeni Kapitalizmin Kültürü*, 24.

²⁶⁸ *age*, 27.

²⁶⁹ *age*, 28.

basamakların insanlar için belli anlamlar ifade ettiğini ve bunlardan vazgeçmenin çok da kolay olmadığına inandığını eklemiştir.²⁷⁰

Son olarak Sennett, Weber'in tarif ettiği bürokratik modelin değerli görülen özelliğinin örgütlenmiş zaman olduğuna değinmiş; uzun vadeli zaman anlayışının insanın bir yaşam anlatısına duyduğu ihtiyaca karşılık geleceğini ve bunun da ancak uzun zaman aynı kurumda kalarak elde edilebileceğini ifade etmiştir. Weber'in sözünü ettiği insanın kendini bir demir kafeste yaşıyormuş gibi hissetmesinin de göz ardı edilemeyeceğini düşünen Sennett, diğer taraftan bu yaşayış şeklini insanlara birlikte yaşamayı öğrenme fırsatı sağlaması açısından değerli bulduğunu eklemiştir.²⁷¹ Sennett'e göre demir kafesin avantaj olarak görülmesindeki etkenlerden diğeri ise mevcut bürokratik yapının daha tahmin edilebilir ve yorumlanabilir olmasıdır. Diğer taraftan bürokrasinin yani zamanın getireceklerinin öngörülebilir olmasının dayanışma ve iş birliğine yol açacağı düşüncesinin her zaman için mümkün olmadığını bahseden Sennett bugüne değin yaşananların bu duruma örnek olabileceğini sözlerine eklemiştir.²⁷² Burada Sennett'in söz etmek istediği bürokrasinin her zaman için eşitlikçi ve işbirliğini savunan bir yapıya imkân sağlayamayacağı, insanlar için bir yaşam anlatısını mümkün kılmasına rağmen belli olumsuzluklara yol açtığına görmezden gelinemeyeceğidir.

Sennett, şirketlerde hâkim olan bürokratik yapının kırılmasını eserinin *Kafesten Kurtulunca* ismini verdiği başlığında 20. yüzyılda şirketlerde hakim olan yapısal durumun aynı yüzyılın sonuna yaklaşıldıkça ortaya çıkan ekonomik değişimlerin etkisiyle dönüşüm göstermiş olduğuna değinmiştir. 1970'li yıllarda sermayenin küresel ölçeklerde kullanılmaya başlanması ve 1980-1990'lı yıllara gelindiğinde sermaye sahiplerinin kendi ulus devletleri dışında iş yapabilmelerinin ve yeni fırsatlar elde edebilmelerinin önünün açıldığını ifade etmiştir.²⁷³

Neoliberal devlet anlayışının emek piyasası ile ilgili yaklaşımı, sermaye birikiminin aleyhine olacak her türlü uygulamanın ortadan kaldırılmasına yönelik hareket edilmesinin gerekli görülmesidir. Şirketlerin farklı ülkelerde rahatlıkla hareket edebilmelerinin önünü açan uygulamaların yanı sıra toplumsal dayanışmanın, sendikal birlikteliklerin de sermaye birikimi için tehdit olarak algılanmakta olduğu

²⁷⁰ age, 29.

²⁷¹ age, 29.

²⁷² age, 30.

²⁷³ age, 30.

ve bu duruma karşı geliştirilen tepkinin, emekçinin bireysel özgürlükler çerçevesinde hayatını sürdürebileceği esneklik anlayışı ile desteklenmesi olduğu bilinmektedir.²⁷⁴ Bu yapısal dönüşümlerin elbette çalışanlar açısından karşılığı olacağını, kurumsal yapılanmalarda ve işin yapılış şekillerinde dönüşümler yaşanmış olduğunu tahmin etmek zor değildir.

Sennett, meydana gelen değişimin üç temel basamağı olduğundan söz etmiş ve bunların neler olduğu ile birlikte bu dönüşüme nasıl sebep olduklarını da açıklamıştır. Öncelikli değişim, sermaye sahiplerinin küresel ölçekte yatırım yapmalarına imkân sağlayan yeni düzenin, şirketlerin yönetiminde yönetici iktidarından ziyade hissedar sahipleri iktidarının etkin bir rol oynamaya başlamış olmasıdır. Şirket birleştirme ve devralınması gibi örneklerin gün geçtikçe artmasıyla bankaların ve tüm ekonomik sistemin buna göre şekillenmesi söz konusu olmuş ve ulus devlet çıkarının korunmaya çalışılmasından ziyade yatırımcıların söz sahibi olması ve şirketler üzerinde yeni baskı biçimlerinin kurabilmesi olanaklı hale gelmiştir. Sennett'e göre bu durum yatırımcıların, şirketlerin uzun sürede oluşturmuş oldukları kültürel yapılara anlayış göstermekten ve onu korumaktan uzak, sadece kendi kârlarını düşünen yaklaşımlar takınmalarına yol açmıştır.²⁷⁵

Sennett'e göre ilki ile de bağlantılı olan ikinci değişim, şirketlerin bürokratik yapılarında meydana gelen yeni yapılanma çerçevesinde yatırımcıların uzun vadede ortaya çıkacak sonuçlara değil kısa vadede elde edebilecekleri kazançları önemsiyor hale gelmeleridir.²⁷⁶ Şirketlerin ve yöneticilerin daha fazla kâr elde etme çabalarının yeni bir durum olmamakla birlikte büyük sermaye sahiplerinin kısa vadede kâr elde etme çabalarının çalışanlar üzerinde daha ciddi baskılara yol açtığından söz etmiştir. Bunun yanı sıra bu anlayışın ortaya çıkardığı sonuçlardan bir diğeri, sermaye sahiplerinin -önceki neslin aksine- istikrarlılığı olumsuz ve yeniliklere, yeni fırsatlara uyum sağlanamamasının işareti olarak algılamaları ve bunu bir dezavantaj olarak nitelendirmeleridir.²⁷⁷

Sennett, üçüncü adımın ise iletişim ve imalat alanında teknolojik gelişmelerin çok hızlı bir şekilde gerçekleşmesi olduğunu ifade etmiştir. Önceden var olan hiyerarşik yapının daha kurallı bir şekilde gerçekleşen bir iletişim sistemine sahip olduğundan,

²⁷⁴ Harvey, **Neoliberalizmin Kısa Tarihi**, 83.

²⁷⁵ Sennett, **Yeni Kapitalizmin Kültürü**, 30-31.

²⁷⁶ **age**, 31.

²⁷⁷ **age**, 32.

iletişimin çok hızlı bir şekilde gerçekleştirilmeye başlanması ile işlerin yapılış şeklinin de değişmiş olduğundan söz etmiştir. Daha açık bir şekilde ifade etmek gerekirse, daha önce de söz edilmiş olduğu gibi, piramit şeklindeki yapılanmalarda sözlü olarak aktarılan ve yukarıdan aşağı doğru iletilen emirlerin onu ileten kişilerce yorumlanması, çalışanların birlikte karar verilme imkânı bulabilmesi değişime uğramış; iletişimin bu denli ilerleme kaydetmesiyle emirler doğrudan ve çok daha açık bir şekilde iletilir hale gelmiştir. Dolayısıyla emri alan, o işi gerçekleştirecek ekibin ya da kişinin o istek üzerinde yorumlama yapabilmesi ve onu kendince daha anlamlı bir hale getirmesi gibi bir durum söz konusu olamamaktadır.²⁷⁸ Sennett'in önceki bölümde *tercüme* olarak isimlendirdiği aşama iletişim ile ilgili yaşanan gelişmeler neticesinde ortadan kalkmış oldu; sözgelimi bir mail yoluyla emirlerin gönderilmesi çok daha kısa zaman almaktadır. İletişimin bu denli kolay hale gelmesi kısa vadede kâr elde etmek isteyen sermaye sahiplerinin, şirket yöneticileri ve çalışanları üzerinde daha büyük baskı kurmalarına yol açmakta; emirlerini anında iletebilen sermaye sahipleri cevabın ve isteğin yerine getirilme hızının da aynı şekilde olmasını beklemektedirler. Kısaca ifade etmek gerekirse, şirket yöneticileri ve çalışanlarının her an değişime ve yeni istekler doğrultusunda işlerin yeniden düzenlenmesine hazır olmaları beklenmektedir.

Sennett'in sözünü ettiği bu üç değişim yeni bir kurumsal yapılanmanın ortaya çıkmış olduğunu göstermektedir ve Sennett bu kurumsal yapının daha kolay bir şekilde anlaşılabilmesi için eski tarz şirket yapılanmaları ile esnek şirket yapılanmalarını karşılaştırmış ve esnek şirket yapılanmalarını modern bir makine olan mp3 çaların çalışma düzenine benzetmiştir. Eski tarzda örgütlenmiş olan şirketlerde üretimin gerçekleştirilmesi için gereken adımlar belli iken, esnek üretimle belli bir sıra izlemeye gerek kalmamış, belirli dönemler için uygun görülen adımlarla işin tamamlanması söz konusu olmuştur. Tıpkı bir mp3 çalarda tüm parçaların çalınması yerine belirli parçaların çalınmasına olanak sağlayacak bir düzenleme yapılabileceği gibi esnek üretimin egemen olduğu şirketlerde de üretimle sonuçlanacak süreçte sıranın ve yapılması gereken işlemlerinin değiştirilmesi mümkün hale gelmiştir.²⁷⁹ Sennett bu durumu "sabit işlevli değil, görev yönelimli emek"²⁸⁰ olarak nitelendirmiş ve bunun nasıl gerçekleştirildiğine ve ne gibi sonuçlar ortaya çıkardığına değinmiştir.

²⁷⁸ age, 33.

²⁷⁹ Sennett, *Yeni Kapitalizmin Kültürü*, 36.

²⁸⁰ age, 36.

Sennett'e göre, bu yeni çalışma pratiklerinin ortaya çıkarmış olduğu ilk sonuç kurumda var olan katmanların yok edilmesidir. Bu, sadece belirli işlevleri gerçekleştirmeye karar veren kurumların üretimin tamamlanması için gerekli olan diğer işlevleri başka birimlerde hatta başka ülkelerdeki üretim birimlerinde gerçekleştirmeleri anlamına gelmektedir. Sennett, daha önce de değinilmiş olan taşeronluk uygulamasının şirketlerin yapısında sürekli bir değişim ortaya çıkmasına sebep olduğunu; esnek üretimin belli sıra ve işlevlerin değiştirilebilmesine imkân tanınmasından dolayı şirketlerde belli görevlerin istenildiği zaman taşeronluk sisteminden faydalanılarak gereksiz hale getirilebildiğini ifade etmiştir. Sennett tarafından *emek gücünün geçicileşmesi* olarak nitelendirilen bu durum, işverenlerin kısa süreli sözleşmelerle çalışmayı ve şirketin değişen ihtiyaçlarına göre görev ve sorumlulukların kolayca değiştirilmesini olanaklı kılmaktadır. İşverenin kârına olacak kısa vadeli çalıştırma anlayışının çalışanların emeklilik ve sigorta gibi kendileri için çok önemli hakları elde edememelerine yol açığının göz ardı edilmemesi gerektiğini de eklemiştir.²⁸¹

Genellikle herhangi bir olumsuzlukla ilgili sorumluluk almak istemeyen işverenlerin iş kazası ihtimalinin yüksek olduğu, risk faktörü taşıyan işleri alt veren kurumlara devretmesi olarak ortaya çıkan taşeronlaşma anlayışı, çalışanlar açısından güvencesizleştirme ve iş yükünün fazlasıyla artırılması anlamına gelmektedir. Bu durumun fiziksel ve mental olarak insan sağlığını olumsuz anlamda etkilemekte olduğunu gözlemlemek zor olmamakla birlikte diğer taraftan ortaya çıkan durum, iş kazalarının ve insanların stres ve endişe yüzünden yaşamakta oldukları sağlık sorunlarının ve hatta ölümlerin normalleştirilmesidir.²⁸²

Esnek üretimle birlikte kısa vadeye ve geçici görevlere odaklanılmış olan emek anlayışının, esnek üretimden önce yaygın olandan çok farklı olduğu görülmektedir. Esnek üretimden önce çalışanlar görevlerini yerine getirirlerdi ve görevin niteliğine göre ödüllendirilir ya da ileride daha kıdemli bir yere gelmek üzere çalışmalarına devam ederlerdi; aksi halde de alt kıdeme geçme ihtimalini göz önünde bulundurmaları gerekirdi. Dolayısıyla gelecekte kendilerini nelerin beklediğine dair fikirleri vardı ve planlarını ya da çalışmalarını buna göre düzenleyebilme şansına sahiptiler. Kısa vadeye odaklanmış emekte ise insanlar böyle bir öngörü ile çalışma

²⁸¹ age, 36.

²⁸² Thebaud-Mony, age, 45.

imkanına sahip değiller; çünkü çalışanlar yerine getirdikleri görevden sonra nasıl bir göreve dahil edileceklerini hatta nerede çalışacaklarını bile tahmin etmekten alıkoyulmuş durumdalar.²⁸³ Bu belirsizlik ve geçicilik ile baş edebilen insanlar çalışmaya devam edebilmektedirler ve şunu söylemek mümkündür ki bu durum toplumsal yapının da dönüşümüne sebebiyet vermektedir; çünkü tarif edilen yetenekleri geliştiremeyen insanlar işsizlik ile baş etmek durumunda kalacaklardır. Bu nedenle insanlar bu durumu içselleştirmek, güvensizlik ve belirsizlik duygusu ile yaşamayı öğrenmek zorunda kalmışlardır. Dolayısıyla bu değişimlerin insanların tüm hayatlarını etkileyeceğini ve birbirleriyle olan ilişkilerini de tüm bu değişkenlere göre düzenleyeceklerini söylemek yanlış olmayacaktır.

Sennett, Foucault'un "panoptik gözetleme" olarak nitelendirdiği düzenin esnek üretim tarzında uygulanan yöntemle benzer olduğunu ifade etmiş ve teknolojinin gelişmesi ile kullanılan kaynakların bu duruma olanak sağladığını, bu kaynaklar aracılığıyla insanların performanslarının çok kolay bir şekilde bilgisayarlardan takip edilebilmeye başlandığını eklemiştir. Fordist üretim tarzında da belli denetleme stratejilerinin izlendiğinden, belli zamanda ne kadar ürünün ortaya çıkmış olacağının önceden belirleniyor olduğundan önceki bölümde söz edilmişti. Esnek üretimde ise denetimin daha farklı bir şekilde gerçekleştirildiği, şartları merkez tarafından belirlenen aynı işin farklı gruplar tarafından yapılmaya başlandığı ve işi en kısa sürede tamamlayanların başarılı olarak nitelendirildiği, dolayısıyla ciddi bir rekabetin söz konusu olduğu bir düzenin kabul edilmiş olduğu bilinmektedir. Sennett'in yaptığı araştırmalardan yola çıkarak varmış olduğu düşünce ise bu rekabet ortamının insanlarda ciddi kaygı ve strese sebep olduğudur.²⁸⁴

Esnek üretimle birlikte insanlarda ortaya çıkan kaygı ve stresin piramit biçiminde örgütlenen yapıdakinden hangi açılardan farklı olduğunu ortaya çıkarmak için yaptığı görüşmeleri karşılaştıran ve bunu aktaran Sennett, hissedilen duygunun korkudan kaygıya dönüşmüş olduğunu gözlemlediğini ifade etmiştir. Korkunun kötü sonuçlanacağı bilinen durumlarda hissedilen bir duygu iken kaygının ise tahmin edilemez durumlarda ortaya çıkan bir duygu olduğunu ifade eden Sennett, yeni kurumların sürekli değişen yapılanmalarının, kimin nasıl bir göreve tabi olacağının öngörülemiyor olmasının ve belirsizliğin yol açacağı duygunun kaygı olacağını ifade

²⁸³ Sennett, *Yeni Kapitalizmin Kültürü*, 37.

²⁸⁴ *age*, 38.

etmiştir.²⁸⁵ Burhan Sönmez'in *Kuzey* isimli romanındaki kahramanın da inandığı gibi "Korku aşılabılır, ama kaygı aşılmamak değil katlanılacak bir şeydir."²⁸⁶

Standing, insanların korku ve endişe duygularının yanı sıra kendilerini dışlanmış hissettiklerini ifade etmiştir; kariyer planı yapamayan, gelecekle ilgili yaşanacakları tahmin edemeyen ve olayların şekillenmesine katkı sağlayamayan, zanaat da icra etmekten alıkoyulmuş insanların güvensiz ve stresli çalışma ortamlarında emeklerine iyice yabancılaştıklarını belirtmiştir. Standing, proletaryanın yaşadığı yabancılaşma ile prekaryanın yaşadığı yabancılaşma arasında fark olduğuna değinmiş ve bu farkın prekarya olarak çalışan insanların kötü şartlarda çalışıyorlar olsalar dahi işlerini kaybetmekten korktukları için minnettar ve hallerinden memnun gibi görünmek zorunda kalmaları olduğunu ifade etmiştir.²⁸⁷

Sennett'in mp3 çalara benzettiği yeni kurumsal yapılanmalarda otoritenin daha farklı şekilde varlık göstermekte olduğu görülmektedir ve buna bağlı olarak insanların bu otoriteye karşı geliştirmekte oldukları tavır da farklı olmaktadır. Bu tür bir yapılanmada çalışanların sürekli yer değiştirmesi merkez ile ona bağlı olarak çalışan gruplar arasında kurulan ilişkinin kopuk olmasına sebep olmakta, yöneticilerin çalışanlar hakkında daha az bilgi sahibi olmalarından dolayı daha büyük adaletsizlik ve eşitsizlikler ortaya çıkmaktadır. Bunun yanı sıra yüz yüze görüşmelerin en az indirildiği, e-posta aracılığıyla işten çıkarılma, görev değişikliği gibi uygulamaların artmış olduğu görülmektedir.²⁸⁸ Böylesine önemli kararların dahi e-posta aracılığıyla iletiliyor olması insanların kendilerini değersiz hissetmelerine de sebep olabileceğini, dolayısıyla yaptıkları işi kendilerince anlamlandırmalarının iyice zorlaşacağını tahmin etmek zor değildir.

Tüm bunlardan yola çıkarak görevlerin iyice parçalanmış olması, merkez tarafından görevlerin anında iletilmesine ve alınan görevlerin rekabet ortamında en kısa zamanda bitirilmesine odaklanmış olunması Sennett tarafından "*artırılmış merkezi kontrol ve azaltılmış otorite*" olarak nitelendirilmiştir. İşin nasıl yapılacağı konusunda kendi hallerine bırakılmış çalışanlarla ilgili daha az sorumluluk almakta olan firmalar çalışanları büyük sorumluluklar almaya mahkûm etmekte ve bu durum onların daha büyük endişelerle baş etmek zorunda kalmalarına sebep olmaktadır.²⁸⁹

²⁸⁵ age, 39.

²⁸⁶ Burhan Sönmez, *Kuzey*, 4. bs. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2016), 210.

²⁸⁷ Standing, age, 42.

²⁸⁸ Sennett, *Yeni Kapitalizmin Kültürü*, 43.

²⁸⁹ age, 43.

Dolayısıyla üzerinde durulması gereken konulardan en önemlisi esnek üretim ile katı kurallardan azade olunmasının çalışanlar açısından olumlu sonuçlar doğuracağına dair inancın yıkılmış olduğudur. Performans odaklı çalışmanın ve ilerleyen zamanın kestirilemiyor olmasının insanların -özellikle daha tecrübeli ve özel yaşamlarında daha büyük sorumlulukları olanların- öngörülemez zamanın belirsizliğine katlanmalarının zor olduğu ve bu durumun pek de olumlu neticeler ortaya çıkarmadığı Sennett'in varmış olduğu sonuçlardandır.²⁹⁰

Kurumlarda meydana gelen yeni yapılanmanın sonuçlarına, bu sonuçların toplumsal yaşamı nasıl etkilediğine değinen Sennett, kurumlardaki katı bürokratik yapının esnetilmesinin ortaya üç toplumsal eksiklik çıkarmış olduğunu fark etmiş ve bu üç toplumsal eksikliği “düşük kurumsal sadakat, işçiler arasında enformel güvenin azalması ve kurumsal bilginin zayıflaması”²⁹¹ olarak belirlemiştir. Bu üç eksikliğin işçilerin yaşamlarında ciddi bir şekilde hissedilir olduğundan bahseden Sennett, toplumsal sermaye kavramının bu üç etkeni nasıl bir araya getirdiğinden yani onları nasıl ilişkilendirdiğinden söz etmenin anlamlı olacağını düşünmüştür. Farklı toplumsal sermaye tanımlamaları yapılabileceğini, kendi yaklaşımının ise insanların var olan düzene katılmaya olan isteklerini ifade ettiğini belirtmiştir. Bu şu anlama gelmektedir, bir kurumun toplumsal sermayesinin yüksek olduğunu söyleyebilmek için insanların o kuruma olan sadakatlerinin güçlü olması beklenmektedir. Askeri kurumları buna örnek olarak gösterilebileceğini ifade eden Sennett, askerlerin yaşamlarını feda edecek denli sadakatle bağlı olmalarının kurumun toplumsal sermayesinin yüksek olduğunun ispatı olabileceğini belirtmiştir.²⁹²

Sivil kurumların özellikle de iş alanında varlık gösteren kurumların ise toplumsal sermaye açısından çok güçsüz oldukları ortadadır. Bunun sebebi, daha önce söz edilmiş olduğu gibi işveren kurumların esnekleşmesi, belirli kurallar çerçevesinde devam eden işleyişin ortadan kalkması ile insanlar arasındaki yardımlaşma ve bireysellik anlayışlarının dönüşüm geçirmiş olmasıdır. Çalışanlarını iş planına katmayan, hangi sürelerde ne kadar üretim yapılacağına, görev dağılımlarının sadece kurum içindeki belli kişiler tarafından belirlenmesine izin veren ve çalışanların verilen görevleri tamamlamada kimseden yardım istemesine fırsat tanımayan, onları

²⁹⁰ age, 44.

²⁹¹ age, 44.

²⁹² age, 45.

yalnıılaştırılan kurumların yüksek toplumsal sermayeye sahip olmasını beklemenin gerçekçi olamayacağı ortadadır.²⁹³

Sadakat duygusunun çalışma için motive edici gücü olduğuna inanan Sennett, yaptığı araştırmalar ve mülakatlar sonucunda edinmiş olduğu bilgilerden yola çıkarak, toplumsal sermayesi düşük kurumlarda çalışan insanların -haklı olarak- sadakat hissiyatına sahip olamadıklarını, bu nedenle de kendilerini daha büyük baskı altında hissettiklerini ve çalışmakta oldukları kurumlarda ciddi şekilde yıprandıklarını gözlemlediğinden bahsetmiştir.²⁹⁴

Üretimin farklı ülkelerde gerçekleştirilmesine imkân sağlayan taşeronlaşma anlayışı ile sosyal hakların yurttaşları korumak için sıkı bir şekilde düzenlenmediği ve direnişlerin kolaylıkla bastırıldığı ülkelere kaydırılan üretimin insanlara kaldırılabileceklerinden çok fazla iş yüklemekte olduğu bilinmektedir. Thebaud-Mony'e göre yaşananlar, İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'ne dahi aykırıdır; çünkü bu uygulama ile insanların birbirleriyle eşit haklara sahip olduğu, kişisel güvenliklerinin korunma altına alınması gerektiği anlayışının aksine durumların ortaya çıkmasına yol açmaktadır. Bu durum insanların yaşadıkları ülkelere, milliyetlerine, zenginliklerine göre eşit olmayan haklara sahip oldukları, kölelik ve yasadızlık gibi anlayışların etkisini yitirmeden yeni bir sömürgeci yaklaşımın sürdürüldüğü anlamına gelmektedir.²⁹⁵ Dolayısıyla insanların bu şartlar altında kendilerini güvende hissetmeleri, çalıştıkları yerlere bağlılık hissetmeleri pek de mümkün görünmemektedir.

Sennett, toplumsal eksiklik olarak görmekte olduğu diğer konunun ise güvenle ilgili olduğundan ve bunun formel ve enformel olmak üzere iki biçiminin olduğundan bahsetmiştir. Formel güveni yazılı sözleşmelere ve bu sözleşmelerin geçerliliğini koruyacağına dair inanca dayandığını; enformel güvenin ise birlikte çalışan insanların birbirlerini tanımalarına ve bu sayede kimin hangi konuda yetkin olduğunu ve hangi sorunda kimden destek alınabileceğini bilmenin sağladığı güven olduğunu ifade etmiştir.²⁹⁶ Tahmin edilebileceği gibi enformel güven uzun vadeli zaman anlayışına özgüdür, birlikte vakit geçirme ve tanımaya dayanmaktadır. Kurumla ya da o kurumda çalışanlarla ilgili bilgilerin bir anda edinilmesi mümkün olamayacaktır;

²⁹³ age, 45.

²⁹⁴ age, 46.

²⁹⁵ Thebaud-Mony, age, 221.

²⁹⁶ Sennett, **Yeni Kapitalizmin Kültürü**, 46.

özellikle sorun ya da kriz dönemlerinde nasıl iş birliğini yapılması gerektiğine dair öngörü sahibi olabilmek uzun zamana dayalı anlayışın sürdürülmesi ile mümkün olabilecektir.²⁹⁷ Bu nedenle insanların çalıştıkları kurumlara, birlikte çalıştıkları iş arkadaşlarına güvenmelerinin mümkün olamadığı, sorun yaşadıklarında ya da kriz dönemlerinde ne yapacaklarını bilemez bir hale geldikleri bilinmektedir.

Sennett'in, *Beraber* isimli eserinde 1970 yılında Boston'da Amerikalı beyaz işçi sınıfından çalışanlarla yapmış olduğu görüşmeler esnek üretimin yaygınlaşmasından önce iş yerlerindeki sadakat ve birliktelik duygularının çalışanlar arasında nasıl sürdürüldüğünün anlaşılması açısından önemlidir. Sennett, bir kurumda çalışan, işini de iyi yapan fakat alkolik olan birinin arkadaşları tarafından desteklendiğini gözlemlediğinden, onun alkol sorunu yüzünden eksik bıraktığı kısımların arkadaşları tarafından tamamlandığına şahit olduğundan bahsetmiştir. Arkadaşlarının ona karşı olan desteğinden etkilenen kişinin kendini kuruma karşı sorumlu hissetmese de arkadaşlarına karşı sorumlu hissedip alkolün onu işinden ve hayatından alıkoymasına izin vermeyeceğini belirttiğini ve yaşanan bu olayların karşılıklı güvenin sağlanmasına ciddi katkıları olacağını eklemiştir.²⁹⁸ Bu şekilde karşılıklı güven duygusunun geliştirilebilmesi ise toplumsal sermayenin yüksek olmasına yani insanların birbirlerini yeterince tanıyor olmalarına bağlıdır. Sennett'in sözünü ettiği enformel güven tam da böyle bir şeydir; insanlar beraber çalıştıkları insanların kapasitelerini bilme, birbirlerine yardım etme ve kötü zamanları daha az zararlarla atlatalmaları konusunda birbirlerine destek olma fırsatı bulabilirler ve tüm bunlara fırsat yaratan ise uzun zamana yayılmış birlikteliklerdir. Burada söz konusu olan durum iş birliğinin sadece işin tamamlanması için bir araç olmayıp insanların birbirlerine olan güveninden kaynaklanabileceğidir; sadece kendi çıkarlarını düşünmektense yeteneğine, bilgisine ve karakterine güvendiği çalışma arkadaşına fedakârlık yapma isteği de iş birliğini ortaya çıkarabilmektedir. Bu davranış insanların birbirlerine destek olma fırsatı yaratırken diğer taraftan da işin sorunsuz bir şekilde tamamlanmasına olanak sağlamaktadırlar.

Kapitalist kültürün enformel güveni nasıl yerinden ettiğine dair örneklerden biri ile karşılaşan Vincent de Gaulejac, birliktelik, dayanışma ve karşılıklı yardımlaşma anlayışlarının yerini piyasa koşullarının gerektirdiği şekilde rekabete bırakmış olduğunu ifade etmiştir. Yaşanan olay, çok uluslu bir şirkette çalışan Jacques isimli

²⁹⁷ age, 47.

²⁹⁸ Sennett, *Beraber*, 191-192.

kişinin özel hayatında ve iş hayatında yaşadığı zorluklar nedeniyle kendini çalıştığı yerin penceresinden atması ve üç aydır devam eden tedavisine karşılık şirketin ekonomik koşullar göz önünde bulundurularak Jacques'in işten çıkarılmasına karar vermesidir. Ekip şefinden bu kararı kendisine iletmesi istendiğinde ekip şefi olan Alain'in yaşadığı kafa karışıklığı esnek kapitalist kültürün insanları nasıl bir durumla karşı karşıya bırakmış olduğunun gözler önüne serilmesi açısından önemlidir. Çalışma arkadaşlarını önemseyen, onların yaşadıklarına duyarlı, zorlukların dayanışma gerektirdiğini düşünen bir ekip şefi olan Alain'in yönetim tarafından alınan kararın yaptığı işe yüklediği anlama gölge düşürdüğü belirtilmiştir; çünkü dayanışma ve karşılıklı yardımlaşmayı yok sayan görüşe sahip insanlarla birlikte çalışıyor olduğunu farkına varmanın, kendi iş durumunda herhangi bir olumsuzluğa yol açmayacak olsa da onu duygusal anlamda çöküşe sürükleyebileceği aşıkardır.²⁹⁹ Dolayısıyla burada Sennett'in gözlemlemiş olduğu olayın, alkolik çalışanın diğer çalışanlarla yardımlaşmasının tam aksine, benimsenmiş bireysellik anlayışı nedeniyle zor durumda olan kişinin daha da yalnızlaştırıldığı ve yaşadığı olumsuzluklarla tek başına mücadele etme zorunda bırakıldığı görülmektedir.

Kriz anlarında iş birliğinin ne kadar önemli olduğuna işaret eden başka bir örnek ise Sennett'in gözlemlemiş olduğu, esnek üretimin yaygınlaşmasından önce Boston'da bir fabrika yangınında yaşananlardır. Çıkan yangında emir komuta zincirini sorun çözümlene kadar görmezden geldiğini, kendi görevlerinin dışında olduğu halde insanların iş birliği içinde yangının kısa sürede kontrol altına alınması için çalışmış olduklarını gözlemlemiş ve bu durumu gayri resmi iş birliğinin özellikle kriz anlarında ne kadar güçlü olabileceğinin bir kanıtı olarak sunmuştur.³⁰⁰ Kriz anında insanların hemen müdahale etmeye çalışmaları ve bunun için kendi görevlerinin dışına çıkmayı bile göze almaları esasen çalıştıkları kuruma olan bağlılıkları ve sadakatlerinin göstergesi olarak görülebilir. Yine aynı şekilde bu olayda da yaşananların uzun zamana yayılmış bir çalışma anlayışının sonucu olduğunu söylemek mümkündür; çünkü herkesin aynı şekilde yangını söndürme amacıyla iş birliği yapacağı ve sorumluluk alacağı açıktır, bir sorunla karşılaşmayacaklarından emin bir şekilde görevlerini askıya alarak müdahale etme yolunu seçebilmişlerdir. Sennett'in otuz yıl arayla tanık olduğu ikinci endüstriyel kaza enformel güvenin ne anlama geldiğine dair anlaşılır bir karşılaştırma yapılmasına olanak sağlamaktadır.

²⁹⁹ Gaulejac, *age*, 20-22.

³⁰⁰ Sennett, *Beraber*, 192.

İlk kaza Boston’da gerçekleşen ve sözü geçen yangındı; bu kazada söz edilmiş olduğu gibi, çalışanlar yöneticilerin verdikleri talimatlara uymak yerine birbirlerini çok iyi tanıyor olmanın sağladığı avantajı kullanarak, yangın esnasında kimin hangi adımı daha iyi gerçekleştirebileceğine göre örgütlenmiş ve enformel güvenin onlara sağlamış olduğu avantaj sayesinde yangının kısa sürede kontrol altına alabilmişlerdi. Sennett’in otuz yıl sonra bir fabrikada tanık olduğu havalandırma sistemi ile ilgili bir sorundan kaynaklanan kazada ise çalışanların birbirlerini yeterince iyi tanımıyor olmalarından dolayı kaza esnasında herkesin çıkışa doğru yöneldiğini ve krizin çözüme kavuşturulması bir yana çıkış esnasında insanların kapılmış oldukları telaş nedeniyle daha büyük tehlikelerle yüz yüze kaldıklarını ifade etmiştir.³⁰¹

Kâğıt üzerindeki plarlardansa enformel güvenin daha hızlı ve etkili çözümler getirdiğine inanan Sennett, bugünün kurumlarında enformel güvenin sağlanamıyor olmasının sebeplerinden birinin pazarın değişen isteklerine hızlı bir şekilde yanıt verme kaygısı ve buna bağlı olarak kurumlardaki çalışma gruplarının sürekli değiştirilmesi olduğunu düşünmektedir.³⁰² Çalışanlar arasındaki örgütsel ilişkinin yönetici ekip tarafından belirleniyor olması da güvenin sağlanmasına engel olmaktadır; çünkü çalışma gruplarındaki insanların sürekli değişiyor olması hangi işin kim tarafından daha iyi yapılacağıının anlaşılmasına engel olmaktadır. Bu görevin yönetici gurup tarafından üstlenilmesi onların çalışanları tanımak ve bu konu ile ilgili doğru kararlar vermek için daha çok zamanları olduğu ve daha anlamlı bir şekilde gerçekleştirebilecekleri anlamına da gelmemektedir; fakat işin kısa sürede tamamlanmasına odaklanılmış olunduğundan bu çözümün kabul görmüş olduğu söylenebilir. Bir arada çalışan insanların birbirlerini tanımamaları güven bağlarının çok zayıf olmasına yol açacağı gibi diğer taraftan bir sorun yaşandığında kimden yardım istenebileceğinin öngörülemiyor olması insanlarda kaygıya sebep olacaktır ve bu duygu, Sennett’in eserlerinde sıklıkla söz etmekte olduğu gibi, bugünün çalışma pratiklerinin en belirgin sonuçlarındandır.

Sennett’in üçüncü toplumsal eksiklik olarak gördüğü konu ise insanların çalıştıkları kurumlarla ilgili edinmekte oldukları bilgilerinin azlığıdır. Kurumların işleyişiyle ilgili bürokratik süreçlerin esnetilmesinden önce var olan durum ile karşılaştırma yapan Sennett, bürokratik yapılanmanın insanları zora sokan kısmının makamların,

³⁰¹ Sennett, *Yeni Kapitalizmin Kültürü*, 47.

³⁰² *age*, 47.

görevlerin ve bu görevlerin tamamlanması için gerçekleştirilecek adımların belli ve değiştirilemez olması olduğunu ifade etmiştir.³⁰³ Bir kurumun toplumsal sermaye ve kültür inşasının ancak aşağıdan yukarı doğru gerçekleşebileceğine inanan Sennett, bugünkü kapitalist anlayışın buna müsaade etmediğini; sadece talimatların hızlı bir şekilde yerine getirilmesine odaklanan yaklaşımın çalışanlara yorumlama alanı bırakmadığını ve bu nedenle de kurumların toplumsal sermayelerinin güçsüz olduğunu ifade etmiştir.³⁰⁴

Sennett'in, 1970'lerde yapmış olduğu görüşmelerden edindiği izlenimler çalışmanın, günün koşullarında iyi bir iş sahibi olmanın ailevi ve toplumsal açıdan gururlanılacak bir mesele olduğu yönündedir; bunun nedeni bu durumun insanlara bir kimlik yaratma yolu olarak anlam ifade etmesidir. Dolayısıyla iş sahibi olmanın insanlar için para kazanmak dışında anlamlar ifade ettiğini söylemek yanlış olmayacaktır.³⁰⁵ Çalışma bu şekilde anlamlandırıldığında insanlar gelir geçer işlerde çalışarak ömürlerini geçirmekten mutlu olamayacaklardır; çünkü bir yerde kalıcı olmak ve kalıcılığını sağlayacağı prestijin avantajlarını değerlendirmek isteyeceklerdir.³⁰⁶

1970'li yıllardaki çalışma pratikleri ile bugünün çalışma pratiklerini karşılaştıran bir çalışmaya referans yapan Sennett, iki ayrı grup olarak yapılan görüşmelerde insanların anlayış, bilinç ve istekler bakımından farklı bakış açılarına sahip olduklarının görüldüğüne değinmiştir. Olayları algılama ve yorumlama açısından ciddi farkların gözlemlendiği, bu iki gruptaki insanlardan 1970'li yıllarda iş sahibi olanların uzun vadede elde edebilecekleri kazançlara odaklanmış oldukları görülürken, bugünün çalışanlarının ise kısa sürede nasıl ilerleyebileceklerine odaklandıkları belirtilmiştir. Bunun yanı sıra ilk gruptaki insanların amaçları ve gelecek planları belirgin ve bunları dile getirmekte herhangi bir zorluk çekmemelerine rağmen genç gruptaki insanların ise plan yapma, bunları dile getirme hatta içinde bulundukları durumlarla ilgili görüşlerini açıklamakta zorlandıkları fark edilmiştir.³⁰⁷ Sennett tüm bunların hiç şaşırtıcı olmadığını, aksine günün koşullarına uygun olarak dönüşen kurumların bugün var olan çalışma pratiklerini ve buna uygun şekilde de çalışanlarını yarattığını ortaya koymayı amaçlamaktadır.

³⁰³ age, 48.

³⁰⁴ age, 49-50.

³⁰⁵ age, 50.

³⁰⁶ age, 52.

³⁰⁷ age, 53-54.

Gaulejac, 1970’li yıllarda egemen anlayışın değişim, 1980’lere gelindiğinde fark yaratma, 1990’lardan itibaren ise kalite kavramının egemen hale geldiğini ifade etmiştir.³⁰⁸ Buradan hareketle şunu tekrar etmekte fayda var, günün üretim anlayışının ve beraberinde getirdiği anlayışların insanların hayatında egemen hale geldiği ve işlerini, hayatlarını bu anlayışlara göre şekillendirmek zorunda kaldıkları açıktır.

Bu bölümde kurumsal yapılarda meydana gelen dönüşümlerin insanlar üzerinde ne gibi etkilerinin olduğuna, bu dönüşümle birlikte çalışanların hangi duygularla baş etmek zorunda kaldıklarına değinilmeye çalışıldı, devam eden bölümde ise insanların dönüşüme ayak uydurma çabalarının onlara ne gibi sorumluluklar yüklediği ve bu sorumluluklar doğrultusunda sadece çalışma esnasında değil günlük yaşantılarını da etkileyen hangi duyguların ortaya çıkmakta olduğunun anlaşılması için çalışılmıştır.

3.2.2. Yeteneğin Değişen Anlamının İnsana Yüklediği Sorumluluklar

Öncelikle 1930’lu yıllardaki Büyük Buhran döneminde yaşananlara yer veren Sennett, işsizliğin artış gösterdiği bu dönemde hissedilen en ciddi hissiyatın işe yaramazlık endişesi olduğundan; bu duygunun insanın tüm sorumluluğu üstlenmesine ve dolayısıyla bunu değiştirebilecek kişinin de ancak kendisi olduğuna inanmasına yol açtığından bahsetmiştir. Bugün ile karşılaştırma yaptığında esasen bu konu ile ilgili değişen pek bir şey olmadığını, insanların çalışma hayatında yaşadıkları başarısızlıklarla ilgili kendilerini sorumlu tutmaya mecbur bırakıldıklarını ifade etmiştir.³⁰⁹

Sennett’e göre, yeni ekonomik düzenin insanlar üzerinde kurmuş olduğu en ciddi baskılardan biri zaman anlayışının değişmesine bağlı olarak ortaya çıkan, yaşlanmanın verdiği işe yaramazlık hissidir. Elbette yaşlanma herkesin başına gelecektir ve bunun dert edilmesi ve bir baskı unsuru olarak ortaya çıkmaması beklenir; fakat bugün var olan ekonomik düzen yaşlanma ve işe yaramazlıkla ilgili yeni algı biçimleri yaratmıştır. Yaş ile ilgili algılama biçimlerinin değiştirilmesinin iki yoldan gerçekleştirildiğinden bahseden Sennett, ilkinin önyargıların yerleşmesi olduğunu, çalışan insanlarla yaptığı görüşmelerde insanların otuzlarına geldiklerinde artık eskisi kadar iyi olamayacaklarını düşündüklerini ve bundan endişe duyduklarını; kırklarına geldiklerinde ise artık tamamen bu sürecin dışına itileceklerini kabullendiklerini fark

³⁰⁸ Gaulejac, *age*, 68-69.

³⁰⁹ Sennett, *Yeni Kapitalizmin Kültürü*, 56.

etmiştir.³¹⁰ Bilindiği üzere insanların sahip oldukları bu endişeler yersiz değildir; esnek üretim koşullarında var olan süreçler insanları değişime, yer değiştirmeye, kendini sürekli yenilemeye mecbur bırakmaktadır. Tecrübenin değersiz olarak görüldüğü esnek çalışma anlayışında insanların zaman ilerledikçe daha çok endişe duymalarını haksız çıkarabilecek hiçbir işaret bulunmamaktadır. Sennett'in *Karakter Aşınması* isimli eserinde de ayrıntılı bir şekilde değinmiş olduğu gibi tecrübe sahibi olan ve eskiden olduğu gibi bu tecrübelerinin değerli olması gerektiğine inanan insanların ayak bağı gibi görüldükleri, sadece yöneticiler açısından değil, beraber çalışmakta oldukları çalışma arkadaşları tarafından da hor görüldükleri gözlemlenmektedir.

Bu nedenle insanların günün koşullarına ayak uydurmaya çalışırken diğer taraftan da gelecekle ilgili endişelere kapılmaları ayrı bir baskı olarak ortaya çıkmaktadır ve bugünün koşullarında bu anlaşılır bir endişedir. Sürece ve günün işleyişine ayak uyduramamak oyun dışı kalmayı ve süreçten dışlanmayı beraberinde getirecektir; yaşları ilerleyen ve belki sorumlulukları her geçen gün artan insanların bu belirsizlikle baş etmeleri hiç de kolay görünmemektedir.

Sennett'e göre, bu konu ile ilgili var olan çelişki ise teknoloji ve tıp alanındaki gelişmelerin ilerledikçe yaşam süre ve kalitesinin artarken diğer taraftan insanların erken denilebilecek yaşlarda yetersiz olarak gösterilmeye çalışılmasıdır. Bununla birlikte esas olanın tükenme olduğunu, fizyolojik olarak insanın çalışabilecek durumda olmasının bir anlam ifade etmediğini, kriterlerin insanların değişimlere ne kadar uyum sağlayabildiğine göre belirlendiğini de eklemiştir. Üniversitede ya da çalışma hayatının başında edinilen bilgi ve beceriler çalışma hayatı boyunca kullanılabilir değildir artık, becerilerin belli aralıklarla yenilenmesine dayalı bir süreç söz konusudur. Elli yaşında birini işe alarak onun yeni sürece dahil olabilmesi için eğitimi ile ilgilenmek istemeyen işveren, onun yerine tecrübesiz ve herhangi bir beceriye sahip olmayan birini işe almayı tercih edecektir; böylece ödediği eğitim masraflarının karşılığını daha iyi alabilecek, onun emeğini daha uzun süre kullanabilecek ve diğer taraftan da tecrübesiz çalışanı daha düşük ücretle çalıştırabilecektir.³¹¹

Genç ve tecrübesiz kişilerin tercih edilmesinin bir diğer sebebinin, gençlerin çalışmakta oldukları kurumlara bağlılık hissetmemeleri, sürekli yer değiştirmeye daha hazır olduklarından bir sorun yaşadıklarında bunu çözmek için yönetimi zorlamak

³¹⁰ age, 62.

³¹¹ age, 63.

yerine gitmeyi tercih etmeleri olduğunu da eklemiştir. Sennett'in daha önce de söz ettiği gibi, bugünün çalışma koşullarına alışmış gençlerin, duygularını ve sorunlarını dile getirmede zorluk çekerken yaşça daha büyük ve tecrübeli insanların yaşadıkları sorunları dile getirmede ve çözüm için talepte bulunmada daha başarılı olmaları da tercih aşamasında etkili rol oynamaktadır.³¹² Daha tecrübeli insanların sorunların çözümüne yönelmeleri ve müzakere yolunu seçmelerinin sebebi esnek üretimden önce çalışma pratiklerinde etkili olan kültürdür, sürekli bir belirsizlik ortamında yaşamaya alışmış olan genç insanların ise böyle bir kültüre yabancı olmaları ve sorunlar üzerinde düşünme gibi bir anlayışa sahip olmamaları şaşırtıcı değildir.

Emek süreçlerinde meydana gelen değişimler bazı kavramların da anlamlarının değişmesine sebep olmuştur; önceden beceri insanın yapabilme yeteneğine sahip olduğu işleri tarif eden bir anlama sahipken, bugün egemen olan anlayışta beceri, insanların yapabildiklerini değil yapabilecekleri işleri anlatmak için kullanılan bir kavram haline gelmiştir.³¹³

Dolayısıyla Sennett'in sözünü ettiği tüm bu dönüşüm göz önünde bulundurulduğunda, insanların becerileriyle ilgili endişe duymalarının anlaşılabilir olduğunu söylemek mümkündür. Özellikle orta yaşlı çalışanların bu dönüşümden ciddi anlamda etkilendiğini gözlemlediğinden bahseden Sennett, bu durumun onların sadece iş hayatlarını değil, insanlarla olan ilişkilerini de etkilediğini, işe yaramazlıkla ilgili endişelerini dile getirmemek için çalıştıkları yerlerde daha az iletişim kurmaya başladıklarını da eklemiştir.³¹⁴

Yeteneği değerlendirme kriterlerinin dahi değişmiş olduğu günün koşullarında tahmin edilebileceği gibi zanaatkârlığın benimsemiş olduğu değerlendirme anlayışı da ciddi bir değişim göstermiştir. Kapitalizmin var olan kurumları ile zanaatkârlığın anlayış olarak birbirlerinden çok uzak olduğunun en önemli göstergesi, zanaatkârlığın yani bir şeyi en iyi şekilde yapma anlayışının özellikle esnek kapitalizmde var olan kısa döneme odaklanmış anlayışın tam tersi olmasıdır. Zanaatkârlıkla ilgili bölümde de ayrıntılı bir şekilde ifade edilmeye çalışıldığı gibi, zanaatçının öğrendiği bilgilerini kullanarak daha iyi bir ürün ortaya çıkarabilmesinin ciddi bir emek ve zaman gerektirdiği bilinmektedir. Sürekli değişen görevlere odaklanmış günün üretim

³¹² age, 64.

³¹³ age, 65.

³¹⁴ age, 67.

anlayışı ise sadece bir konu üzerinde odaklanmayı ve onu mükemmel bir hale getirmeyi ise kabul edilir bulmamaktadır.³¹⁵

Bu duruma uygun olarak bir yazılım firmasında karşılaştığı olayı aktaran Sennett, yazılımcıların şikâyet ettiği süreçlerden birinin tasarlanan yazılımların tam olarak tamamlanmadan, kontrollerinin yapılmadan satılması ve gerekli düzenlemelerin tüketiciden gelen taleplere göre belirlenmesidir. Çalışanların işlerini iyi yapabilmek için daha fazla zaman taleplerinin görmezden gelinmesinin sebebinin ise şirketin bu şekilde bir satış politikası izleyerek daha fazla kâr elde etmesi olduğunu ifade etmiştir.³¹⁶ Bu örnekten hareketle şunu daha açık bir şekilde ifade etmek mümkündür ki, yeni üretim sistemi bir şeyi iyi yapmaya odaklanmaktan oldukça uzaklaşmış, esas odağını bir şeyler satma ve para kazanma olarak belirlemiştir; satılan ürünün kusurlu ya da henüz tamamlanmamış olması bile sorun olmaktan çıkmış durumdadır. Bu durumun yazılımcılar açısından karşılığı ise yaptıkları işten alacakları zevkin ve anlamın ortadan kalmış olmasıdır.

Kapitalist anlayış ile yeteneğin yeniden anlamlandırılmasının birçok sonucunun olduğu gibi tüm insanları etkileyen en temel sonucu yeteneği değerlendirme kriterlerinin göreceli bir hale gelmesi ve bu kriterlerin işverenlerin çıkarını korur şekilde düzenlenebilmesidir. Sennett, şirketlerin birleşmesi ya da küçülmesi gibi durumlarda yetenekle ilgili kriterlerin eşit ve adil bir şekilde belirlenmediğini ifade etmiştir.³¹⁷

Bunların yanı sıra yetenekle ilgili belirlenen kriterlerin işin iyi yapılmasından çok daha farklı bir amaca hizmet ettiğinden bahseden Sennett bu durumu şu sözleri ile açıklamıştır:

“Modern toplumda, özellikle dinamik kurumlarda, yetenek arayışı gerçekten de bir toplumsal içerme çerçevesi içinde işliyor. Fakat en iyiyi ödüllendiren o testler, değerlendirmeler ve kariyer yolundaki kilometre taşları, bu seçkin düzeyin altında olan diğerlerinden kurtulmak için bir dayanak vazifesi görüyor. Bürokrasiler genellikle, yalnızca hak edenlerin kaldığını iddia ederek, insan katmanlarından ya da kategorilerinden kurtulmayı meşrulaştırmaya çalışıyor.”³¹⁸

Gezgin serseriler olayında yaşananlara benzer bir şekilde, yürütülmek istenen sürecin meşrulaştırılması ve sorunsuz bir şekilde sürdürülebilmesi için sürece dahil olamayan insanların dışlanması ile benzer bir süreç söz konusudur; esnek kurumların işleyişine ayak uyduramayacak insanların yeteneksiz olarak görülmesi ve sürecin işleyişinin

³¹⁵ age, 69.

³¹⁶ age, 70.

³¹⁷ age, 73.

³¹⁸ age, 73.

korunması için bazı anlamların sürece hizmet edecek şekilde değiştirilmesi durumu ortaya çıkmaktadır.

Sennett'e göre, bu bilinçli çabanın altındaki sebepler; belli yeteneklerin ön plana çıkarılması, bu yeteneğe sahip olanların daha kıymetli insanlar olduklarının kabullendirilmesi, bunun dışında kalanların ise daha değersiz oldukları konusunda herkesin ikna edilmesi ve böylece sürdürülmek istenen düzene karşı duruş sergileyen ya da ayak uydurmakta güçlük çeken insanların dışarıda bırakılmaları ve ucuz işgücü olarak kullanılmak istenmeleridir.³¹⁹ Sennett yetenekle kriterlerinin gerçekliği yansıtmaktansa bir amaca yönelik olarak anlam değiştirebildiğini ve sürecin de buna bağlı olarak şekillenmesine fırsat yaratıldığını düşünmektedir. Bir işi iyi yapmakla ilgili yetenek arayışının esnek üretimle birlikte iyice belirsizleştiğini ve bunun yol açmakta olduğu kaygı ile baş etmenin başarılı olmanın bir kriteri haline gelmiş olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Burada ortaya çıkan çelişki ise insanların kaygılı olmalarına yol açan, esnek üretimle birlikte yaygın hale gelen çalışma pratikleri olmasına rağmen bununla baş etme sorumluluğunun çalışanlara yüklenmiş olmasıdır; kaygı durumu sonuçlanacak değil, başa çıkılacak bir durum olarak görülmekte ve insanların bununla baş etmek için yaşadıkları olumsuzluklar görmezden gelinmektedir.

Yeteneğin değişen kriterleri, kurumların ve süreçlerin esnetilmesi, potansiyel kabiliyete odaklanmış anlayış, Sennett'e göre bir bütünlük oluşturmaktadır. Potansiyel kabiliyete yapılan vurgu bugün kurumların gelmiş olduğu durumun sonucudur; kurumların sürekli değişen yapılanmalarında kabiliyetli olmak yeni sorunlarla kısa süre içinde baş edebilmeyi, şirket içinde değişen görevlerin gerektirdiği süreçleri yönetebilmeyi ifade etmektedir. Kısaca tekrar etmek gerekirse yetenekli olmak, geleceğin, çalışma ile ilgili düzenlemelerin belirsiz olduğu durumlarda çalışabilme, ortaya çıkan yeni sorun ya da durumlarda yeni stratejiler geliştirebilme ve değişen durumlara kısa sürede uyum sağlayabilme anlamlarına gelmektedir.³²⁰

Potansiyel kabiliyete yapılan vurgunun, günün yetenek anlayışı ve kriterlerinin ekonomiye yön veren sektörlerle ilişkili olduğunu, insanlar üzerinde kurulmuş baskının işe yaramazlık kabusu olarak isimlendirilebileceğini, hangi bilginin daha değerli olduğuna göre bu kriterlerin belirlendiğini düşünen Sennett, Foucault'un bilgi ve iktidar ilişkisine dair yapmış olduğu açıklamalarının özel olarak çalışma ilişkileri

³¹⁹ age, 74.

³²⁰ age, 78.

bağlamına değinmiyor olsa da bu konuya açıklık getirilmesi bakımından önemli olduğuna inanmaktadır ve bu nedenle Foucault'un bilgi ve iktidar kuramının çalışma ilişkileri açısından nasıl tartışılabileceğine yer vermiştir.

Bir seçkinler grubu yaratılmasının ve bu grubun toplumsal değer ve süreçleri yönetmesi gerektiğine dair anlayışın meritokrasi olarak isimlendirildiğine değinen Sennett, Foucault'a göre bu tahakküm biçiminin, insanların yaşadıkları dönemin seçkinler grubu tarafından daha doğru bir şekilde anlamlandırıp analiz edilebileceği anlayışı üzerine kurulu olduğuna değinmiştir. Bu çalışma açısından bu konunun önemi, insanların yetenekleri ve potansiyel kabiliyetleri ile ilgili yargıya varma fırsatını elinde bulunduran seçkinler grubunun, istekleri yönünde kabiliyete sahip olmadığını düşündükleri kişilere deneme şansı dahi vermeden onları yeteneksiz olarak nitelendirebilmeleri anlamına gelmesidir.³²¹ İşe alma sürecinde gerçekleştirilen testler bu duruma örnek olarak gösterilebilir; testin sonucunda başarısız olan kişinin kabiliyetsiz olduğunun hissettiriliyor olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Bu durum elbette açık bir şekilde ifade edilmemektedir; fakat sonuçta kişinin yaşadığı başarısızlıktan sadece kendisinin sorumlu olduğunu düşünmesine yol açmakta olduğu açıktır.

Başarıya değil kabiliyete odaklanmış anlayışa sahip olan kurumlar, belirlemiş oldukları kriterleri sağlayamayanları sürecin dışına itmiş olurlar, yeteneksiz olduğu düşünülen ve buna ikna edilen kişiler vasıfsızlaştırılmış çalışanlar olma durumunu kabullenip kendilerince anlamlı bulmadıkları işlerde çalışmaya mahkûm edilirler. Sennett'in Michael Young'dan aktararak söz ettiği meritokrasi anlayışı bu durumu çok iyi açıklar niteliktedir; çünkü bu anlayış "kurumun, bir kez yargılanmış bir insana aldırılmazlığı üzerine kuruludur."³²²

Esnek bir şirketin çalışanlarından beklediği sosyal beceri ise iş birliğidir; fakat iş birliğinin anlamı da değişen çalışma pratiklerine uygun olacak şekilde dönüşmüştür; sürekli değişime açık olan kurumlarda iş birliği, çalışanların ekip çalışmasında beraber yer aldıkları kişilerin sıklıkla değişmesini sorun haline getirmeyecek ve çok kısa zamanda yeni ekibe uyum sağlayabilecek yeteneğe sahip insanların bir arada çalışmasını ifade etmektedir.³²³ Önceki bölümlerde de değinilmiş olduğu gibi iş

³²¹ age, 79.

³²² Michael Young, *The Rise of the Meritocracy*, (New Brunswick: Transaction Publishers, 1993), aktaran Sennett, *Yeni Kapitalizmin Kültürü*, 80.

³²³ Sennett, *Yeni Kapitalizmin Kültürü*, 81.

birliği, insanların birbirlerini tanınasına bağlı olarak görev dağılımnın nasıl yapılması gerektiği ile ilgili fikir sahibi olmayı gerektirmektedir ve bununla birlikte insanların birbirlerine g venebilmelerine bağlıdır; günün kısa vadeye odaklanmış anlayışında ise tüm bunlar için yeterli zaman bulunamadığı açıktır, bu nedenle i  birliği yapabilmek de bir yetenek haline gelmiştir.

Sennett'e göre i  birliğinin bu şartlar altında gerçekleştirilmesine dair beklentiler insanlarda kaygıya yol açacaktır, daha önce açıklanmış olduğu gibi bu durumun sosyal eksiklikler ortaya çıkaracağını düşünmektedir; kabiliyetin anlamının i inin boşaltılması, somut olarak değerlendirilebilecek hiçbir durumun kalmaması da buna eklendiğinde bu belirsizliğin insanlarda haklı bir kaygıya sebep olduğunu eklemiştir.³²⁴

İnsanları geçmişteki başarılarına göre değerlendirmek yerine gelecekte gerçekleştirebileceklerine odaklanan yetenek anlayışının geçmişteki zanaatkârlık anlayışından çok farklı olması ile birlikte esnek üretim kurumları ile ilişkilendirildiğinde hiçbir çelişkinin ortaya çıkmadığı açıktır. Sennett, esnek üretimin yetenek anlayışının iki amaca hizmet ettiğini düşünmektedir ve bu durumu şu sözleri ile açıklamaktadır: "Geçmişteki başarıya bakmaktansa büyüme potansiyelinin peşine düşen yetenek arayışı, esnek şirketlerin tuhaf koşulları için biçilmiş kaftandı. Bu şirketler aynı araçları daha büyük bir amaç için, hem bireyleri elemek, hem de teşvik etmek için kullandı."³²⁵ Kısaca ifade etmek gerekirse bu şekilde sürdürülen düzen, insanlar arasında güven kaybına yol açarken aynı zamanda kendilerine olan güvenlerini de kaybetmelerine sebep olmakta ve insanlar her geçen gün daha eşitsiz ve keyfi hale gelen süreçlerle baş etmek zorunda bırakılmaktadırlar.

Devam eden bölümde Sennett'in, yeni ekonomik modelin insanların ilişkilerini, yaşama biçimlerini etkilerken, diğer taraftan bu düzenin nasıl bir siyaset yapma anlayışına yol açtığı ile ilgili görüşleri üzerinde durulmaktadır. Değerşen  alışma ve tüketim alışkanlıklarının insanların siyasete katılma davranışlarını da etkileyebileceğini düşünen Sennett, bu konu üzerinde düşünülmesi gerektiğine inanmakta ve bu konu ile ilgili sorular ortaya atmayı gerekli görmektedir.

³²⁴ age, 81.

³²⁵ age, 83.

3.2.3. Siyaset Yapma Biçimlerinin Dönüşmesi

Öncelikli olarak ekonominin insanların günlük hayatlarındaki davranışlarını etkileme ve yönlendirme gücünden söz açan Sennett, ekonominin özellikle tüketim biçimlerine yön verdiğini, insanları tüketme alışkanlıklarını yönettiğini düşünmekte ve buradan çok daha önemli bir yere gelerek insanların siyasetçileri seçerken de benzer tüketim alışkanlıklarını sürdürdükleri üzerinde durmaktadır. Buradan hareketle “yurttaşın öfkeli bir seçmen değil de, satın alma baskısıyla karşı karşıya olan bir siyaset tüketicisi olarak değerlendirilebileceğini”³²⁶ ifade etmektedir.

Antik dönemde Atinalıların siyaset ile ekonomiyi mekânsal olarak birbirlerinden ayırdıklarından ve bunun bir anlam ifade ettiğinden bahseden Sennett, Platon tarafından geliştirilen bu mantığın, ekonominin ihtiyaç ve aç gözlülükle ilişkilendirilirken, siyasetin ise adalet ve haklarla ilişkilendiriyor olmasına bağlı olduğunu ifade etmiştir. Sanayi çağına gelindiğinde ise siyaset ve ekonominin birbirinden ayrı olmasının devam ettirilmekle birlikte buna sebep olan anlayışın farklı olduğunu ve işçilerin çalışma dışında başka herhangi bir konuya odaklanma enerjilerinin kalmayacağı fikrine dayandığını belirtmiştir. Bugüne gelindiğinde bu anlayışın tekrardan bir dönüşüme uğradığı ve ekonomi anlayışında egemen hale gelen tüketimin arzulanan nesneye olan tutkuyu yok ettiği yaklaşımının siyaset alanına da yansımış olduğu ifade edilmiştir.³²⁷

Ekonomik koşulların siyaset alanında etkili olmasının bir başka boyutu ise siyasetçilerin edinmiş oldukları yaklaşımlarda kendini göstermesi ve siyasetçiler için ekonominin diğer tüm konulardan üstün hale gelmiş olmasıdır. Seçimle iş başına geldiklerinden seçilebilmek için yaptıkları tek şeyin ekonomik gelişmelerin toplumsal sonuçları ile ilgili düzenlemeler yapmak olduğu görülmektedir. Bu durumun olumsuz olan tarafı ise tahmin edilebileceği gibi, demokrasi, bireylerin refahı, halkın ortak yararı gibi temel meselelerin görmezden gelinmesi, ekonomik büyüme ile ilgili istatistiki ve finansal göstergelere odaklanılmasıdır.³²⁸ İktisat ve finans dilinin egemen hale gelmesinin, teknolojinin gelişmesiyle istatistiki bilgiler edinmenin kolaylaşmasının, yaşananların sayısal veriler ve tablolarla anlamlandırılmasının bireylerin yaşamakta olduğu birçok sorunun yani toplumsal gerçekliklerin görünmez

³²⁶ **age**, 85.

³²⁷ **age**, 87-88.

³²⁸ Gaulejac, **İşletme Hastalığına Tutulmuş Toplum**, 230-231.

kılınmasına hizmet etmekte olduğu açıktır.³²⁹ İnsanların mutluluğu ile ilgili herhangi bir anlam ifade etmeyen bu durum, insanların ikna edilme yollarının da dönüşmesine ve farklı şekillerde motive edilmeleri için yeni politikalar geliştirilmesine yol açmaktadır.

Sennett, tüketim nesnelerinin ciddi bir şekilde özendirilmesi, sürekli satın almayı ve tüketmeyi ön plana çıkaran, insanların mutluluğunun tükettikleri ürünlere bağlı olduğuna dayanan anlayışın kurum ve görevlerle ilgili yaklaşımlara da sirayet etmiş olmasının çok ciddi bir sorun olduğundan söz etmiştir. Kurumların sürekli değişime tabi olmasının, ara katmanların ortadan kaldırılmasının ve esnek üretimin her işin yapılış düzeninin keyfi bir şekilde gerçekleştirilmesine fırsat vermesinin çalışanların görevlerinin de sürekli değişmesi anlamına geldiğine değinmiş ve bu durumun aynı zamanda mesleki kimliklerin de tükenmesine sebep olduğunu ifade etmiştir. Sennett, tüketim alışkanlıklarının hayatın her alanına yansımakta olduğunu, tüketim alışkanlıkları ile üretim ve çalışma pratiklerinin iç içe geçmiş olduğunu anlatmayı amaçlamıştır. Zanaatkârlık anlayışından tamamen uzaklaşan günün çalışma düzeni ve henüz gerçekleşmemiş olaylar üzerinden belirlenen yetenek anlayışının sürdürülen tüm anlam, bilgi ve içeriklerin tükenmesine yol açtığını ifade etmiştir.³³⁰

Sennett'in tüketici alışkanlıkları ile ilgili değindiği konulardan diğeri, zaman içinde artan ürün çeşitliliği karşısında yeni arayışlara yönelmiş olan tüketicinin, farklı olanı aramanın yanı sıra satın alacağı ürünün kendisiyle ilgili bir değişime olanak sağlamasını bekliyor olmasıdır. Sennett durumu daha iyi açıklayabilmek için araba reklamlarında arabadan daha çok reklamın geçtiği mekâna -örneğin Sahra Çölü'ne- dikkat çekmeye çalışılmasını örnek olarak göstermiş ve bu sayede insanlara sabitliğin ve katılığın çağrıştırılmasındansa hareketin ve tamamlanmamışlığın çağrıştırılmasının tercih edilir olduğunu ifade etmiştir.³³¹

Sıradanlığı ve kalıcılığın tercih edilir olmadığı günün şartlarında nesnelerin kalıcılığının da anlamsızlaştığı söylenebilir. Daha iyi tüketim nesnelerine sahip olmak değişim, ilerleme olarak algılandığından insan da yerinde sayan bir varlık olmayı tercih etmeyeceğinden sürekli yeni nesnelere sahip olmak için çaba göstermek günün koşulları ile terslik barındırmamaktadır. Sennett, nesnelerle kurulan bağın zayıf ve

³²⁹ Hasan Ünal Nalbantoğlu, "Yeni Ekonomi Koşullarında İnsan", **Defter Dergisi: Edebiyet, Tarih, Politika, Felsefe**, Yaz (2001): 11-12.

³³⁰ Sennett, **Yeni Kapitalizmin Kültürü**, 90.

³³¹ **age**, 94.

değişken olduğunu, onları kullanım değerlerine göre değerlendirmekten uzak bir anlayışın kabul görür hale geldiğini ifade etmiştir.³³²

Sennett'in üretim süreçlerinin tüketim alışkanlıklarını da etkilediği düşüncesine örnek olarak gösterilebilecek olan bu durum, başka bir gerçeği de gözler önüne sermektedir; katı bürokratik yapının ortadan kalkması, kurumların ve süreçlerin esnetilmesi, insanların sürekli değişen koşullara uyum sağlama gereklilikleri sadece iş hayatını etkilemekle kalmamış, insanların çalışma dışındaki hayatlarına da sirayet etmiştir.

Sennett'in tüketim alışkanlıkları ile ilgili değinmiş olduğu diğer bir konu, insanların özellikle teknolojik aletlere sahip olma tutkularının aletlerin sahip olduğu teknik özelliklerle bağlantılı olduğu ve insanların kullanmaya ihtiyaç duymadıkları kadar fazla hafızaya sahip bilgisayarlara, şehirlerde kullanamayacakları kadar güçlü teknik özellikleri olan arabalara, dinleyemeyecekleri kadar çok şarkıyı hafızasında aynı anda bulundurabilen ipodlara sahip olma arzularının bu duruma örnek olabileceğidir.³³³ Bu örneklerden de çok rahatlıkla fark edilebileceği gibi, insanlar kullanacakları, işlerine yarayacak nesnelere sahip olmaktansa kendilerine prestij sağlayacağını düşündükleri nesnelere sahip olmayı önemsemektedirler. Önemli olan satın aldıkları araba değil onlara kendilerini yer değiştirmiş, ilerlemiş hissetmelerini sağlayacak olmasıdır.

Günün esnetilmiş süreçlerinde potansiyel yeteneğe odaklanmış olan anlayışın ihtiyaç duyulmayan güçteki nesnelere sahip olma tutkusu ile bağlantılı olduğunu düşünen Sennett, insanların o güne kadar yaptıklarıyla ve yetenekleriyle ilgilenmeyen, gelecekte yapabileceklerine odaklanan potansiyel kabiliyet anlayışına benzer şekilde insanların da ihtiyaçları ve arzuları sınırsızmışçasına sahip olmaya çalışmalarının şaşırtıcı olmadığını belirtmiştir.³³⁴ Sennett'in bu konu üzerinde durmasının sebebi, sıradanlaşan bir hayat anlatısına sahip insanların daha çok çalışarak ve tüketerek ilerleme kaydedeceklerine ve özgürleşeceklerine inanmalarına karşılık tüketim tutkusuna esir olduklarına dikkat çekmek ve insanların özgürlükleriyle kurmuş oldukları ilişkinin nasıl etkilenmekte olduğunu ortaya çıkarmak istemesidir.

Buradan hareketle ortaya çıkan sonuçlardan bir diğeri de çalışma pratiklerine uyum sağlaması beklenen insanın yeni yurttaş tanımlamalarını da beraberinde getireceğidir. Yeteneği, zamanı, ihtiyaçları yeniden anlamlandıran, onları bir kalıba sokan günün anlayışı aynı zamanda yeni yurttaş da tanımlamak, nasıl olması gerektiğine dair bir

³³² age, 95.

³³³ age, 95-96.

³³⁴ age, 97.

anlayış geliştirmek ve bu şekilde sürecin devamlılığını sağlamak zorundadır. Bu anlayışın yurttaş tarafından kabullenilmesinin birdenbire mümkün olamayacağı, belli politikalar izlenmesini gerektireceği ise açıktır. Sennett, yeni kurumların ve sahip olunan anlayışın insanlar için olumlu sonuçlar ortaya çıkarmadığına inanmakta, bu durumun tüketim ve politika alanında sürdürülen ortak bir anlayıştan kaynaklandığını ileri sürmektedir ve bu konuyu açıklama yapmak için kullandığı kavram ise tiyatrodur.³³⁵

Tüketim alanını bir tiyatro sahnesine benzeten Sennett, satıcının oyunun yazarı iken tüketicinin ise bu oyunda seyirci rolünde olduğunu ifade etmiştir. Satıcının tüketicinin gerçeklikle olan bağını koparması, onu hikâyesine inandırması ve ihtiyaç duymayacağı güç ya da özelliklerdeki ürünlerini arzulamasını sağlaması ve satın alması için onu ikna etmesi gerekmektedir. Siyasetin de benzer şekilde bir oyuna benzetilebileceğini ifade eden Sennett, sürecin sorunsuz bir şekilde devam ettirilmesinin yurttaşların kendi deneyim ve becerilerine olan inançlarından şüphe etmelerine bağlı olduğunu belirtmiştir; çünkü ancak bu şekilde yurttaşlar, esnetilmiş ve kuralsızlaştırılmış çalışma hayatına uyum sağlamak zorunda olduklarına ikna edilebileceklerdir.³³⁶ Yurttaşların siyasetçilerin kendileri için en iyisini düşündüğüne, başka ihtimallerin olmadığına inanmaları sistemin sorunsuz bir şekilde sürdürülebilmesinde büyük rol oynamaktadır.

İnsanları siyasi alandan da dışlayan değişimin devlete nasıl bir rol biçtiğine değinen Sennett, onun da tıpkı kurumların işleyişine benzer bir dönüşüm göstermiş olduğunu; merkezden çevrenin kontrol edildiğini, iktidar ile otoritenin birbirinden ayrıldığını ve tıpkı şirket yapılanmalarında olduğu gibi yurttaşların kendi sorumluluklarını almaları gerektirdiğini belirtmiştir. Sennett'e göre bu politika yurttaşlar açısından pek de iç açıcı değildir; çünkü ona göre politika tüm yurttaşları kapsayıcı olmalıdır.³³⁷ Benzer bir anlayışa sahip olan Harvey'e göre, neoliberal devlet anlayışı savunduğu demokrasi anlayışının aksine, şirketlerin kârını gözetecek şekillerde varlık göstermektedir. Yurttaşların yaşamakta olduğu istihdamla ilgili konularda sorumluluk almaktan kaçınan ve onları kendi başlarına bırakan devletin şirketlerin yaşamakta oldukları sıkıntıların sorumluluğunu üstlenmekte olduğunu savunmaktadır. Ona göre, bu

³³⁵ age, 101.

³³⁶ age, 101.

³³⁷ age, 103.

konuyla ilgili dikkat çeken uygulamalardan biri şirketin iktidarını ve sermayesini olumsuz anlamda etkileyecek birlikteliklerin, kolektif muhalefet hareketlerinin önlenmesi ya da bastırılması için uygulanmakta olan koruyucu güvenlik önlemleri ve yasalardır.³³⁸ Harvey, devlet ile şirket iktidarı arasındaki çizginin giderek muğlaklaştığını, düzenin sermayedarların kârını koruyacak şekilde sürdürüldüğünü vurgulamayı amaçlamıştır ve bu çalışma açısından bu konunun önemi ise tıpkı Sennett'in sözünü etmiş olduğu gibi iktidar ile otoritenin birbirinden ayrılmış olmasının devlet yapılanmalarında da kendini göstermesi ve iktidarın otorite haline gelen şirketlerin kârına hizmet edecek politikalar sürdürüyor olmasıdır.

Esnek üretimin kurumsal yapılanmalarda yol açtığı yeni düzeni Gaulejac da Foucault'un disipline dayalı iktidar ilişkisi anlayışı bağlamında anlamlandırmaktadır. İktidar örgütlenme biçimlerinin Fordist üretim anlayışının geçerliliğini yitirmesi ile yeni bir biçim almış olduğunu ifade etmiş ve bu durumu disipline dayalı iktidardan yönetsel iktidara geçilmesi olarak nitelendirmiştir. Fordist üretim sürecinde egemen olan zamanın ve mekânın parçalara ayrılması ve bu düzene göre bedenin, hayatın her alanda ordu, fabrika, okul gibi kurumlar vasıtasıyla denetime tabi tutulmasından; esnek üretimle birlikte bedenin isteklerinin işgücü ihtiyacına göre yönlendirilmesine geçilmiş olduğunu ifade etmiştir.³³⁹

Tıpkı vatandaşın tüketici davranışı ile siyasi davranışlarının birbirinden bağımsız ve farklı olamaması gibi kurumların da farklı şekillerde yapılanmalarını beklemek gerçeğe uygun olmayacaktır. Tüketici davranışı ile siyasi davranışların birbirlerinden ayrılamamasının Sennett'e göre ciddi sonuçları vardır. Siyasetçinin de yurttaşla tüketilecek bir nesne gibi tanıtılmasına ve pazarlanmasına, siyasetçilerin önceden yaptıklarının ve deneyimlerinin göz ardı edilmesine yol açacağını ve bu durumun en önemli sonucunun ise siyasetçilerin de sorumluluktan kaçmaları olacağını ifade etmiştir.³⁴⁰ Siyasi kültürde ortaya çıkan dönüşümlerin, insanın yaptıklarına değil yapacaklarına odaklanan anlayışın önemli olmasının sebebi, insanlar için yaşananların daha soyut ve anlaşılması güç bir hale gelmiş olmasıdır.

Sennett'in günün şartlarına uygun olarak geliştirilen politikalarla ilgili kaygılarından bir diğeri ise yurttaşların günün tüketim alışkanlıklarını benimseyerek bir zanaatkâr gibi düşünebilme yetilerini kaybetmeleridir ve Sennett, zanaatkârlığın artık mümkün

³³⁸ Harvey, **Neoliberalizmin Kısa Tarihi**, 85.

³³⁹ Gaulejac, **age**, 93.

³⁴⁰ Sennett, **Yeni Kapitalizmin Kültürü**, 103.

olamamasına rağmen hiç olmazsa tüketicilerin bir zanaatkâr gibi düşünmeye devam etmelerinin anlamlı olduğunu düşünmektedir. Bir zanaatçı gibi düşünmek, kullanılan ürünün nasıl çalıştığını, nasıl ortaya çıktığını bilmek anlamına gelmektedir ve tüm bunlar emek isteyen, zahmetli süreçlerdir. Bilindiği gibi günün kısa vadeye odaklanmış anlayışı buna fırsat sunmamakta ve kullanımı en kolay olan ürünler tercih edilmektedir. Bunun bir tercih sebebi olduğu bilindiğinden nesneler her geçen gün kullanımı daha kolay olacak şekillerde üretilmektedir. Sennett'e göre bu anlayışın yurttaşlar için olumsuz etkisi ise nesnelerle kurdukları ilişkinin yaşadıkları dünya ile kurdukları ilişkiye de sirayet etmesi ve demokrasinin ancak anlama ile mümkün olabileceği bugünlerde toplumun demokratik anlayıştan daha da uzaklaşması olacaktır.³⁴¹ Bir zanaatçı gibi yaşayan yurttaşın anlama ve bilme isteğiyle hareket edeceğinden ve hayatı da ancak bu şekilde anlamlı hale getirebildiğinden bahseden Sennett, aksi halde insanın yaşananlara karşı daha kayıtsız olacağına dair endişesini dile getirmek istemiştir.

Politikacıların ekonomi politikalarını sorunsuz bir şekilde sürdürebilmek için üretim biçimlerinin yol açtığı yıkıcı sonuçları görünmez hale getirmeleri gerekir ve bunu yapabilmek için geliştirmiş oldukları söylemlerin bu amaca hizmet ettiği görülmektedir; ilerleme, teknolojinin devrimi, sanayideki gelişmeler gibi söylemler, çalışanların yaşadıkları zorlukların, baskıların, şiddetin üstünü örtmektedir.³⁴² Bu tarz politik söylemlerin tüm dünyada etkili olduğunu ifade eden Bauman, sadece politikacıların değil, vatandaşların da bu durumu içselleştirmiş, ekonomik büyüme rakamlarının hayatları için çok değerli olduğuna inandırılmış olduklarını; böylece bu politik söylemler karşısında savunmasız kaldıklarını belirtmiş, bu anlayıştan kurtulmalarının kolay olmadığını ifade etmiştir.³⁴³

Yeni kurumsal anlayışın şirketlerin iktidar örgütlenme biçimlerinde üç temel prensibinin olduğunu düşünen Gaulejac, bunları çalışanların ekonomik savaşta olunduğuna inandırılması, bireyselleşme anlayışının içselleştirmelerinin sağlanması, böylece kolektif yapıların ortaya çıkmasının önlenmesi ve çalışanların düşüncelerine, içinde bulundukları durumları sorgulamalarına fırsat verilmeden iş baskısı ile verilen komutları gerçekleştirmeye odaklanmaları olarak sıralamıştır.³⁴⁴ Özellikle ekonomik

³⁴¹ **age**, 106.

³⁴² Thebaud-Mony, **age**, 255.

³⁴³ Zygmunt Bauman, **Azınlığın Zenginliği Hepimizin Çıkarına mıdır?** çev. Hakan Keser, çev. Hakan Keser, 2. bs. (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2015), 33.

³⁴⁴ Gaulejac, **age**, 119-120.

bir savaşta olunduğuna dair yerleştirilmeye çalışılan inaniş ile kapitalizmin yol açtığı tahribatin da görünmez olmasına ve bunun yanı sıra kurumsallaşmanın tüm sorumluluğu çalışanlara yüklemesi ile karar verici otoritenin de görünmez hale gelmesine sebep olunmaktadır.

Bundan sonraki bölümde, Sennett'in esnek retimnin çalışma ile ilgili tüm süreçlerde egemen hale gelmesi ile nasıl bir dönüşüm yaşandığına ışık tuttuğu, insanlarla yapmış olduğu görüşmelere dayanan, karşılaştırmalı olarak yaşanan dönüşümün etkilerini ortaya koymuş olduğu *Karakter Aşınması* isimli eseri incelenmiş ve yeni çalışma anlayışının insanların yaşam biçimlerinde ve yaşadıkları hayatı anlamlandırma konusunda ne gibi etkilerinin olduğunun anlaşılması için çalışılmıştır.

3.3. Karakter Aşınması

Sennett'in *Karakter Aşınması* isimli eserinin bu çalışma açısından nemi, *Zanaatkâr* ve *Yeni Kapitalizmin Kültürü* isimli eserlerinde incelenmiş olan kapitalizmin zaman içinde geçirmiş olduğu dönüşümün, çalışmanın, yeteneklerin, tecrübenin yeni anlamlar kazanması ya da anlam değişikliklerine uğraması ile dönüşen çalışma pratiklerinin insanları nasıl etkilemekte olduğuna ışık tutuyor olmasındandır. Yapılan görüşmelere dayanan bu eser diğer iki eserde sözü edilen dönüşümün nasıl sonuçlar ortaya çıkardığını gözler önüne seriyor olması açısından değerli görülmektedir. Bu çalışmanın üzerinde durmayı amaçladığı konulardan biri de çalışma hayatında ortaya çıkan dönüşümlerin toplumsal hayatı nasıl etkilemekte olduğudur. Çalışmanın bu hedefine benzer bir şekilde Sennett, *Karakter Aşınması* isimli eserinde insanların çalışma hayatında esnek ve geçici çalışma koşulları ile mücadele edip, sürekli değerren durumlara ayak uydurmak zorunda kaldıklarından aile ve toplumsal ilişkilerinde de bu alışkanlıkları sürdürdüklerini ve bu durumun insan karakteri üzerinde ciddi etkileri olduğunu göstermektedir.

Sennett ilk olarak çalışma pratiklerinin dönüştürülmesine hizmet eder şekilde çalışma ile ilgili terim ve kelimelerin anlamlarının nasıl değermiş olduğuna değerilmektedir. Esnek kapitalizm olarak nitelenen yeni sistemin bu şekilde nitelendirilmesinin esas sebebinin esnekliğin vurgulanmak istenmesi olduğunu belirtmiş ve esnekliğin, bürokratik yapıların ortadan kalkması, kurum içinde ve dışında esnek geçişlerin mümkün olabilmesi, katı bürokratik yapıda olduğu gibi işin belirli kurallar ve adımlar doğrultusunda ilerlemesine ihtiyaç duyulmaması anlamlarına geldiğini ifade

etmiştir.³⁴⁵

Eser boyunca tartışacak olduğu üzere Sennett, esnekliğin ve çalışma ile işin yeni anlamlandırılma biçiminin insanlarda kaygıya neden olduğunu düşünmektedir; çünkü esnekleşme ile birlikte insanların hayatlarına dair planlarının alt üst olduğunu gözlemlemiştir. İnsanların daha özgür olacağı iddiası ile savunulan esnek üretim ve yeni çalışma düzeninin sağlayacağı olanakların esasen bir kandırmacadan ibaret olduğunu, eleştirilen bürokratik yapının etkisini yitirmesinin insanlara daha özgür çalışma imkânı sunacağı inancının bazı gerçekleri saklamakta olduğunu, yeni sistemin yeni kontrol biçimlerini beraberinde getirdiğini ifade etmiştir. Yeni düzende kontrol biçimlerinin anlaşılmasının zor olduğunu eklemiş ve yeni kontrol biçimlerini ‘okunaksız bir iktidar rejimi’ olarak tarif etmiştir.³⁴⁶ Sennett yapmış olduğu bu açıklama ile rejimin beraberinde getirdiği belirsizlikleri, geçiciliği vurgulamayı amaçlamaktadır.

Geoff Mulgan da benzer ifadelerle bugünün en belirgin özelliğinin belirsizlik ve onun beraberinde getirmiş olduğu tehlike ve korku olduğunu belirtmiş; belirsizliğe yol açan en önemli etkenin ise sürekli değişim olduğunu eklemiştir. Bu değişimin hayatın her alanında etkili olduğunu ifade eden Mulgan’a göre, sadece çalışma hayatında değil, insanların yaşadıkları çevrelerde, kültürde, becerilerde dahi belirsizlikler yaratılmakta olduğu görülmektedir.³⁴⁷

Buradan yola çıkarak Sennett, “Sabırsız, mevcut ana odaklanan bir toplumda, hangi özelliğimizin kalıcı değer taşıdığına nasıl karar verebiliriz? Kısa vadeye kilitlenmiş bir ekonomide nasıl uzun vadeli hedeflere sahip olabiliriz? Her an parçalanıp veya sürekli olarak yeniden şekillendirilen kuramlarda, karşılıklı sadakat ve bağlılık nasıl sürdürülebilir?”³⁴⁸ gibi soruların esnek kapitalizmin insanları maruz bıraktığı sorular olduğunu savunmuş ve eser boyunca bu soruların peşinden gitmiştir.

3.3.1. Sürekli Yer Değiştirmenin Sebep Olduğu Köksüzlük Hissi

İlk olarak daha önce mavi yakalılarla ilgili yapmış olduğu çalışma için 1970 yılında görüşmeler gerçekleştirdiği kişilerden Amerika’da yaşayan, bir iş merkezinde temizlik

³⁴⁵ Richard Sennett, **Karakter Aşınması: Yeni Kapitalizmde İşin Kişilik Üzerindeki Etkileri**, çev. Barış Yıldırım, 3 bs. (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2008), 9.

³⁴⁶ **age**, 10.

³⁴⁷ Geoff Mulgan, “Belirsizlik, Tersinirlik ve Çeşitlilik” **Yeni Zamanlar: 1990’larda Politikanın Değişen Çehresi**, der. Stuart Hall, Martin Jacques, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1995): 281-282.

³⁴⁸ Sennett, **Karakter Aşınması**, 11.

görevlisi olarak çalışan Enrico ile onunla görüşmeler yaptığı yıllarda henüz üniversite öğrencisi, şimdi kendisi de çalışmaya başlamış olan oğlu Rico'nun çalışma ve toplumsal hayatlarında yaşadıklarını karşılaştırılmalı olarak aktarmıştır.

Yirmi yıl aynı iş merkezinde temizlik görevlisi olarak çalışan Enrico ile ilgili Sennett'in ilk dikkatini çeken, onun durumundan şikâyet etmemesi ile birlikte çok büyük isteklerinin olmaması ve temel arzusunun ailesi için iyi bir şeyler yapma isteği olmuştur. Birlikte çalışarak yaşamlarını sürdüren çiftin önceliklerinin çocuklarının eğitimi için para biriktirmek ve onların daha iyi şartlarda yaşayacaklarını düşündükleri bir yerden ev satın alabilmek olduğunu ifade etmiştir. Sırf bu örnek bile yıllarca aynı yerlerde çalışan insanların gelecekle ilgili plan yapma ve ona göre hareket etme fırsatına sahip olduklarının anlaşılabilmesi için yeterlidir. Bu şu anlama gelmektedir; insanlar günlerin onlara neler getireceğini tahmin edebilmekte, hangi ayın sonunda ne kadar kazanacaklarını, ne kadar biriktirebileceklerini, hatta ne zaman emekli olacaklarını planlayabilmekteydiler. Dolayısıyla zaman insanlar için öngörülemez sürprizlerle dolu olmaktan uzaktı, uzun zamana yayılan planlar doğrultusunda yaşanabilen bir zaman anlayışı hakimdi.³⁴⁹

Sennett, Enrico'nun çalışma zamanına ve haliyle yaşamına yön veren bürokratik şekilde yapılmış anlayışın ekonomik açıdan ona bir başarı hikayesi sağladığını düşünmektedir. Enrico'nun en ağır işlerden birinde çalışıyor ve sınıfsal olarak en aşağı kademedeki yer alıyor olmasına rağmen sahip olduğu yaşam öyküsünün sağlamakta olduğu güven duygusunun ona tüm zorluklara katlanma gücü verdiğine inanmaktadır.³⁵⁰

Tüm bunlarla birlikte Enrico'nun yaşam öyküsünün sadece bunlarla açıklanacak kadar basit olmadığından söz eden Sennett, çalışmak üzere yaşadığı çevreden ayrılarak bir banliyöde yaşamaya başlayan Enrico'nun banliyödeki yaşamı ile hafta sonları vakit geçirdiği eski mahallesindeki yaşamının, insanlarla kurmuş olduğu ilişkilerin bugünden farklı olduğunu ve eski mahallesinde saygın bir yeri olduğunu ifade etmiştir.³⁵¹

Sennett yaptığı görüşmelerde Enrico'nun toplumda bir yer edinmiş ve eski mahallesinde yaşam öyküsüne saygı duyuluyor olmasına rağmen çocuklarının kendisi

³⁴⁹ age, 14.

³⁵⁰ age, 14-15.

³⁵¹ age, 15.

gibi bir işe sahip olmalarını, aynı şekilde yaşamlarını sürdürmelerini ise istemediğini fark ettiğini ifade etmiştir. Aynı şekilde Rico gibi gençlerin de anne babaları gibi yaşamayı tercih etmediklerini, hatta her anın ve kazanılan her paranın belli planlar çerçevesinde düzenlenmesinin onları sıktığını gözlemlediğini eklemiştir.³⁵²

Enrico ile yapmış olduğu görüşmelerden uzun yıllar sonra oğlu Rico ile havaalanında karşılaşan Sennett, onun kıyafetinden ve taşımakta olduğu aksesuarlardan edinmiş olduğu ilk izlenimlerinin onu şaşırttığını ve pek de memnun etmediğini belirtmiş; bunun sebebinin ise onun seçkin bir aileden geliyormuşçasına aksesuarlar kullanmaya gerek duymuş olmasından kaynaklandığını ifade etmiştir. Bununla birlikte Enrico'nun amacına ulaştığını, oğlunun sınıf atlama hayalinin ise gerçekleşmiş olduğunu fark etmiştir.³⁵³

Rico'nun, ilk olarak tam da esnekliğin gerektirdiği şekilde değişim ve risk alma üzerine kurulu düzeni savunduğunu ve katı bürokratik yapılardan hoşlanmadığını ifade etmiştir. Sennett, sık sık şehir ve iş değiştirmek zorunda kalmalarına rağmen daha okul yıllarında yer değiştirme ve uyum sağlama fikrine alıştırılmış olan, fırsatlar peşinde koşmanın gerekli olduğunu düşünen Rico ve eşinin refah içinde yaşıyor olmakla birlikte çoğu zaman hayatları ile ilgili korkuya kapıldıklarını, bunun sebebinin ise kendi yaşamları üzerinde kontrol sağlayamamaları olduğunu ifade etmiş; bunun ne anlama geldiğini Rico ve onun eşi Jeannette'nin çalışmakta oldukları işlerde yaşadıkları sıkıntılara değinerek açıklamıştır. Kendi danışmanlık şirketi açmış olan Rico, danışman olarak çalışan tüm arkadaşlarının belli bir sözleşme dahilinde çalışmadıklarını, sözleşmeler olsa da bunlara uyulmadığını, danışmanlık hizmetini satın alan kişi ya da şirketlerin istekleri doğrultusunda çalışmak durumunda kaldıklarını, belirli bir görev tanımlaması üzerinden işlerini gerçekleştirme imkanlarının olmadığını aktarmıştır. Yaşadıkları kontrol kaybı ile ilgili endişenin yapılması gerekenlerin neler olduğuna dair bir bilgiye sahip olamamaları ve zamanlarını düzenleyememeleri olduğunu belirtmiştir.³⁵⁴ Sennett, tüm bunların ne anlama geldiği ve bu şekilde çalışmak zorunda bırakılan insanların neler yaşadığı ile ilgili ayrıntılı bir tartışma yürütmüş ve Enrico'nun planlı yaşantısına karşılık Rico ve ailesinin yaşamakta olduğu düzenin onlara nasıl bir yaşam sağlamakta olduğunun anlaşılması için çalışmıştır. Rico ve ailesinin yeni çalışma düzeni nedeniyle sıklıkla

³⁵² age, 16.

³⁵³ age, 16.

³⁵⁴ age, 18.

taşınmaları dahi kontrol kaybının nasıl deneyimlendiğine dair ip uçları vermektedir.

Sıklıkla iş değiştirmek her ne kadar günün esnetilmiş anlayışında kabullenilmiş bir durum olarak ortaya çıkmakta olsa da insanların duygusal durumlarını olumsuz anlamda etkilemekte olduğunu gözlemlemek zor değildir. İşten çıkarıldığında kendisinin yerine başkasının istihdam edileceğinin farkında olan insan, kendini başarısız hissetmekle birlikte edinmiş olduğu dayanışma ağlarından koptuğunu düşünecek ve kapitalist kültürün insanlara yüklemiş olduğu sorumluluklar nedeniyle utanç ve suçluluk duygularıyla da baş etmek zorunda kalacaktır.³⁵⁵ Bu duygularla baş etmek çok zor ve yıpratıcı olduğundan insanlar hali hazırda iş sahibi olsalar da her an işten çıkarılabileceklerini göz önünde bulundurmak ve böyle bir durumla karşılaştıklarında hızlıca bunun üstesinden gelebilmek, yeni bir iş bulabilmek için ortada işten çıkarılma durumu olmadığında dahi hazırlıklı olmak ve networklerini buna göre ayarlamak zorunda kalmaktadırlar. Dolayısıyla çalışmakta oldukları işlerde yaşadıkları zorluklar yetmezmiş gibi gelecek endişesi ile her an stres yaşadıklarını söylemek yanlış olmayacaktır.

Sennett, muhasebecilerden oluşan bir ekibin başında görev yapan Rico'nun eşi Jeannette'nin yaşamakta olduğu kontrol kaybının ise daha farklı bir biçimde gerçekleşmekte olduğunu ifade etmiştir. Öncelikle çalışma düzeni ile ilgili fikir vermek amacıyla, birbirlerine bilgisayar ekranlarıyla bağlanan kimisi evde kimisi ofiste çalışan ekip çalışanlarının görevler ve kurallar ile ilgili direktifleri telefon ya da e-posta yoluyla aldıklarından ve yüz yüze iletişimin en aza indirilmiş olduğundan söz etmiş olan Sennett, çalışanların daha esnek ve rahat koşullar altında çalıştıkları izlenimi yaratılmaya çalışılmasına rağmen esasen bunun bir kandırmaca olduğunu ifade etmiştir. Jeannette'nin yaşadığı kontrol kaybı ise ofiste bir arada bulunan çalışanlarla yüz yüze gerçekleştirilen iletişimin esnek çalışma anlayışı ile geçerliliğini yitirmesi sonucunda kontrolü sağlamanın daha fazla emek gerektiriyor olmasıdır.³⁵⁶

Bunun yanı sıra evden çalışmanın yol açtığı olumsuzluklar esasen sadece Jeannette için geçerli değildir; çünkü evden çalışma aynı zamanda çalışanlar için de daha ciddi sorumlulukları beraberinde getirmektedir. Birincisi evden çalışmanın işe gitme zorunluluğunu ortadan kaldırmış olması sebebiyle daha az çaba harcadığına dair algının, düşük ücretleri maruz göstermek için kullanıldığı; aynı zamanda işveren tarafından belirlenen işin tamamlanma zamanının da çalışanı baskıya maruz bırakacak

³⁵⁵ Gaulejac, *age*, 175.

³⁵⁶ Sennett, *Karakter Aşınması*, 18.

şekilde belirlenmesine yol açabildiği bilinmektedir. Arif Koşar bu konu ile ilgili kaleme almış olduğu makalesinde evden çalışma uygulamasının genellikle sonuca göre ücret ödeme şeklinde uygulanmakta olduğunu, bunun parça başı ücret uygulamasından bir farkı olmadığını ve bugün için kabul edilemez bir uygulama olması gerektiğini ifade etmiştir.³⁵⁷

Esnek çalışma anlayışının yol açtığı kontrol kaybı çalışanların yaşamakta oldukları sıkıntılardan sadece biriydi ve Sennett bu duruma şaşırılmamıştı, onu şaşırtan asıl durum görüşme devam ettikçe Rico'nun kontrolü yitirmekten dolayı duyduğu kaygının sadece işle ilgili olmamasıydı. Esnek çalışma koşullarında ayakta kalmak için kontrol kaybı ve daha birçok durumla baş etmek zorunda kalan Rico'nun kendisiyle ilgili endişeleri de olduğunu, çalışma yaşantısının gündelik yaşantısını ve duygularını da etkilediğini düşündüğünü ve tüm bunlar için endişelendiğini kısa sürede fark etmiş olan Sennett, bu duyguların insanlar için önemli olduğunu düşündüğünden bu konu üzerinde durmuştur.³⁵⁸

Rico'nun ilk olarak sözünü ettiği, sürekli taşınmak zorunda kalmalarından dolayı yaşadıkları yalnızlık ve arkadaşlıklarını sürdürmemeye endişesiydi. Enrico'nun eski mahallesine gittiğinde yaşadığı birliktelik ve devam eden ilişkiler ağını Rico'nun çok farklı biçimde deneyimlediğini fark eden Sennett, Rico'nun ailesiyle birlikte sürekli taşınmak zorunda kalmalarından dolayı insanlarla iletişimlerini devam ettirmek isteseler dahi bunun güç ve aceleci, ancak internet üzerinden mümkün olabilen bir iletişim olduğundan şikâyet ettiğini ifade etmiştir. Sennett, yaşadıkları yerde kurdukları sosyal ilişkilerin aceleci ve geçici olmasını, uzun zaman gerektiren birlikteliklerin mümkün olamamasına, çalışma yaşantılarının sürekli taşınmalarını gerektirmesine ve gittikleri yeni yerde en baştan bir hayat kurmalarına bağlı olduğunu düşünmektedir. Sennett, Rico'nun sosyal ilişkiler ve arkadaşlık meselesini bu denli dert etmesinin temel sebebinin ise ailesi ile kurduğu ilişkide de benzer sorunlar yaşaması olduğunu belirtmiştir. Enrico ile benzer şekilde Rico'nun da ailesine önem verdiğini ve yaptığı birçok şeyin ailesine hizmet amacı taşıdığını hissetmiş olan Sennett, günün anlayışında Rico'nun bu isteğini gerçekleştirme için gerekli şartların ise sağlanamayacağını hissetmekteydi ve meselenin zamanla ilgili olduğunu

³⁵⁷ Arif Koşar, “Ulusal İstihdam Stratejisi Bağlamında Esnekliğin Türkiye Stratejisi”, **Kapitalist Üretim İlişkilerinde ‘Yeniden’ Esneklik: Türkiye’de Esnek Çalışma**, haz. Özgür Müftüoğlu, Arif Koşar, (İstanbul: Evrensel Basım Yayın, 2014): 113.

³⁵⁸ Sennett, **Karakter Aşınması**, 19.

düşünmekle birlikte temelde daha ciddi kaygıların var olduğunu ise görüşmeler ilerledikçe fark edecekti.³⁵⁹

Rico'nun ailesi ile kurmuş olduğu ilişkide kendisini rahatsız eden meselelerden ilki onlarla çok vakit geçirememesi ve buna bağlı olarak da kararlı ve hedef sahibi insanlar olmalarını istiyor olmasına rağmen onlara yeteri kadar örnek olamamasıydı. Kendi hayatı ile çocuklarına örnek olmak isteyen Rico, bunun mümkün olamayacağını bilincindeydi; çünkü onun iyi bir karakterin sahip olması gerektiğini düşündüğü nitelikler iş hayatından tamamıyla çıkartılmıştır ve zamanının çoğunu işte geçiren insanlar yaşam öyküleri ile çocuklarına örnek olamamaktadırlar.³⁶⁰ Esnek üretimle birlikte sürdürülmesine karar verilen yeni anlayışın sadece çalışma hayatı için geçerli olması ve bu davranış biçimlerinin insanların gündelik hayatlarını etkilememesi mümkün görünmemektedir; kaldı ki Sennett'in de vurgulamış olduğu gibi, çalışma temposuna ayak uydurabilmeleri için insanlar daha çalışma hayatına atılmadan aldıkları eğitimlerle bu davranış biçimlerini içselleştirmek zorunda bırakılmaktadırlar. Rico'nun ailesiyle ilgili yaşamış olduğu endişenin, ailenin üretim ilişkilerinin devamını sağlayacak şekilde kurgulanmasından kaynaklandığı bilinmektedir. "Ailenin başlıca hedefini gerçekleştirmek, yani istihdam edilebilir bir birey yetiştirmek için performans göstermek zorunda olan küçük bir firma gibi algılanır hale gelmiş olması"³⁶¹, önemli görülen tek konunun para kazanmak olduğu toplumlarda; bağlılık, sadakat, özveri gibi değerlerin önemsenmiyor olması, çocuklarına bu değerleri tecrübe edecekleri herhangi bir alan kalmamasına yol açmaktadır.

Sennett, bağlılık, sadakat, özveri gibi anlayışların değerini yitirmesini günün kısa vadeye odaklanmış anlayışının benimsenmiş olmasından kaynaklandığını; çalışma hayatında çok önemli bir kriter olarak ortaya çıkmış olan kısa vade anlayışının insanların tüm yaşantısını etkilemekte olduğunu düşünmektedir. Devam eden bölümde bu durumun Sennett tarafından neden sorunlu görüldüğünün anlaşılması için çalışılmıştır.

3.3.2. Uzun Vade Anlayışının Terk Edilmesi

Sennett'in, Rico'nun yaşamakta olduğu bu gerilimlerin önemli olduğunu düşünmesinin sebebi, bu dönüşümün tüm insanları etkilediğine inanmasıdır. yeni

³⁵⁹ age, 19.

³⁶⁰ age, 20.

³⁶¹ Gaulejac, age, 158.

kapitalist kültürün dönüştürdüğü en önemli konulardan birinin zaman algısı olduğunu; uzun zamana fırsat tanımayan yeni zaman anlayışında devam eden kariyerlerin sona ermesinin, yeteneklerin sürekli yenilenmesinin bekleniyor olmasının, uzun yıllar aynı yerde çalışmanın mümkün olmamasının çalışmanın anlamını da değiştirmiş olduğunu ifade etmiştir. Her şeyin gelip geçici olduğuna dair anlayışın çalışma hayatını etkisi altına alması ile piyasa dinamiğinin yıldan yıla her işin yapılış şeklinin dönüşümüne hatta aynı işin sürdürülememesine yol açtığı görülmektedir.

Sennett'in diğer eserlerinde de sıklıkla üzerinde durmuş olduğu üzere, esnek çalışma anlayışı piramit şeklindeki yapılanmaların yerini network biçiminde yönetim uygulamalarına bırakmıştır ve bu şu anlamlara gelmektedir; görev tanımı, işe alım, işten çıkarma gibi çalışanları ciddi şekilde etkileyecek kararların sıklıkla değiştirilebilmesi ve bu değişim kolaylığının sermaye sahiplerinin çıkarını koruyacak şekilde uygulanabilmesidir.³⁶²

Piramit şeklinde yapılanan yönetim düzeninde görev dağılımı ve yapılması gereken işlerin çalışanlar arasında yukarıdan aşağı doğru iletildiği, yapılması gerekenlerin iletilirken çalışanlar arasında yorumlanması ve böylece o işin beraber tamamlaması mümkün olabiliyorken; bilgisayarlar ve internetin de tüm iş alanlarında kullanılmaya başlanması ile yapılması gerekenlerin ve nasıl yapılacağı ile ilgili bilgilerin kişilere özel olarak gönderilmeye başlandığı ve o işin birlikte yapılıyor olma durumunun tamamen ortadan kalktığı bilinmektedir. Bu şu anlama gelmektedir, insanlar bir işi yaparken tamamen yalnız bırakılmaktadırlar; bu durum bireysel olarak çalışmaya ve yardımlaşma duygularının tamamen arka plana atılmasına yol açmaktadır.³⁶³ İnsanlar arasındaki güven duygularını törpülemekte olan bu anlayış Sennett'in çok önemsedığı zanaatkârlık anlayışının da tamamen terk edilmesi anlamına geldiği açıktır; çünkü işin hali hazırda en ufak parçalarına ayrılmış olduğu bu düzende, insanların da birbirlerinden iyice uzaklaşmaları yaşanan yabancılaşmayı iyice görünür hale getirmektedir.

Çalışma hayatına yön veren 'uzun vade yok' anlayışının öncelikli olarak insanların birbirlerine karşı geliştirdikleri bağlılık ve güven duygularını zayıflatmakta olduğunu ifade eden Sennett, *Yeni Kapitalizmin Kültürü* isimli eserinde de açıklamış olduğu gibi enformel güvenin yani bir sorunla karşılaştığında insanın kime güvenebileceğini bilmesinin zaman gerektirdiğini belirtmiştir. Bu nedenle network biçiminde

³⁶² Sennett, **Karakter Aşınması**, 22.

³⁶³ **age**, 22.

yapılanmış kurumlarda çalışan insanların sosyal bağlarının zayıf olmasının, sürekli iş ya da görev değiştirdiklerinden birbirlerini tanıma fırsatı bulamamalarının şaşırtıcı olmadığını, çalışma arkadaşlarına bağlılık ve güven hissetmelerini beklemenin anlamlı olmadığını belirtmiştir.³⁶⁴

Sennett, aile bireyleri arasındaki ilişkilerin iş yerindeki ilişki biçimlerinden tamamen farklı olamayacağını; bireysel davranma, yardımlaşma için çaba harcamama, fedakarlıktan kaçınma yaklaşımlarının sürdürüleceğini ifade etmiş ve Rico'nun bu konudaki endişeleri onu doğrulamıştır. Sennett'in gözlemlemiş olduğu gibi Rico, çalışma hayatında egemen hale gelmiş esnek anlayışın özel yaşamda da sürdürülmesine karşı durmakta ve bunun tüm toplumsal yapıyı dönüştürmek anlamına geldiğine inanmaktadır; fakat zamanlarının çoğunu çalışarak geçiren insanların iş yerindekinden farklı davranabilecekleri, çocuklarına örnek olabilecekleri alanların kalmadığının da farkındadır.³⁶⁵

Sennett, Rico'nun Enrico'nun otoritesinden ve koyduğu kurallardan sıkılmakta olduğunu Enrico ile görüşmeler yaptığı yıllarda fark etmiş olduğunu belirtmiş; bunun karşısında bugün Rico'nun daha değerli olacağını düşündüğü, çocuklarını dinleme ve onlarla birlikte karar alma şeklinde gerçekleştirdikleri süreçlerin ise yönlerini kaybetmiş hissetmelerine engel olamadığını ifade etmiştir.³⁶⁶ Fark edileceği gibi, Rico'nun sözünü ettiği bu durum esnek üretimle birlikte çalışma hayatında yaşananlar ile benzerlikler göstermektedir. Esnek üretimle çalışanlar kendilerini sıkı katı bürokratik kurallardan kurtulmuş oldular; fakat bilindiği gibi bu düzen onları yeni bir sorunla karşı karşıya bıraktı. İşin tamamlanması için gerçekleştirecekleri adımların ve süreçlerin nasıl olması gerektiğinin işin başında belirlenmiyor olması sürecin belirsizleşmesine -tıpkı çocuklarla ilgili verilecek kararların belirsizleşmesi gibi- yol açtı. Burada söz konusu edilmek istenen katı kuralların, bürokratik süreçlerin insanlar için daha avantajlı ve anlamlı olduğu değildir; sadece yeni süreçlerin beraberinde getirdiği belirsizliklerin de katı kurallar kadar zarar verici olabileceği ihtimalinin göz ardı edilmemesi gerektiği vurgulanmak istenmektedir.

Sennett, Enrico'nun yapmakta olduğu iş ile ilgili konularda etik davranış örnekleri olarak anlaşılabilecek güzel sözler söyleyerek çocuklarını ikna etmeye çalışırken Rico'nun aynı geleneği sürdüremediğini öğrenmiş ve bunun sebebinin işyerinde başarı

³⁶⁴ age, 23.

³⁶⁵ age, 24.

³⁶⁶ age, 25.

sağlayan davranışların Rico'nun çocuklarına aşılama istediği etik değerlerle uyuşmamasından kaynaklandığını ifade etmiştir. Rico'nun bu durumu açıklıkla ifade ettiğini, yeni ekonomik düzenin çocuklarının sahip olmasını arzuladıkları sorumluluk, güvenilirlik, bağlılık ve hedef sahibi olma gibi uzun zamana odaklanan erdemleri geçersiz hale getirdiğini farkında olduklarını ve bu nedenle de ciddi kaygılar yaşamakta olduklarını eklemiştir.³⁶⁷ Rico ile Jeannette'nin çalışma hayatında başarılı insanlar olduğunu söylemek mümkündür; fakat burada edinilen becerilerin aile yaşantısı için sorunlu görülebilecek yanlarının olduğu açıktır. Kurulan yüzeysel ilişkilerin insanların gündelik hayatlarını da etkilemekte olduğunu farkında olmalarına, aile içinde farklı ilişki biçimi geliştirmek istemelerine rağmen bunun çok da kolay olmadığı görülmektedir.

Devam eden bölümde Rico'nun ailesi ile kurduğu ilişki açısından duyduğu endişenin yani iş hayatında başarılı olmak için sahip olunması gereken niteliklerin insanların kendi çevreleri ile kurmakta oldukları ilişkilerdeki yansımalarının yol açtığı dönüşümlerin neler olduğu üzerinde durmaya çalışılmış ve Sennett'in bu dönüşümü nasıl gördüğüne değinilmiştir.

3.3.3. Bireysel İlişkilerin Yüzeyselleşmesi ve Buna Bağlı Olarak Dönüşen Sorumluluk Bilinci

Rico'nun yaşamakta olduğu çatışma Sennett'in aklına cevaplaması zor sorular getirmektedir; “Hep kısa vadede yaşayan bir toplumda uzun vadeli hedefler nasıl güdülebilir? Kalıcı toplumsal ilişkiler nasıl sürdürülebilir? Kısa epizotlardan ve fragmanlardan oluşan bir toplumda, kişi nasıl bir kimlik anlatısı ve yaşam öyküsü geliştirebilir?”³⁶⁸ Tüm bu sorulara yanıt vermek çok da kolay olmamakla birlikte bu sorular üzerine düşünmenin bugün tüm insanların yaşamakta oldukları sıkıntıların, kaygıların anlaşılabilmesi için değerli olduğu açıktır.

Rico ve Jeannette'nin esnek çalışma hayatının belirsizlikler ve risklerle dolu olmasından rahatsızlık duymadıklarını, her ne kadar bazı zorluklarla karşılaşsalar da bunlarla baş edebileceklerine dair inançlarının onları devam etmeleri ve durumu kendi avantajlarına olacak şekilde kullanmaları için motive etmekte olduğu vurgulanmıştır. Rico'nun günün esnek koşullarına dair rahatsız olduğunu ifade ettiği iki konu olduğuna değinen Sennett, bunlardan ilkinin çocuklarına karşı sorumluluklarını

³⁶⁷ age, 25.

³⁶⁸ age, 25.

istediği şekilde yerine getiremiyor, onlara değerli olduğunu düşündüğü anlayışları anlatamıyor olması ve çevreleri ile kurdukları sosyal ilişki bağlarının çok zayıf olmasıdır.³⁶⁹

Sosyal ilişkilerin zayıflaması insanların çevreleriyle kurmuş oldukları bağların geçicileşmesine yol açmakla birlikte daha bireysel bir anlayışın ortaya çıkması ve insanların yaşadıkları ile ilgili tüm sorumluluğu üstlenmeleri anlamlarına gelmektedir. Sennett, bu durumun insanların olayları algılayış biçimlerine ve ifadelerine yansımakta olduğunu düşünmektedir. Rico'nun sıklıkla iş değiştirme deneyiminden yola çıkarak bu durumun aydınlatılmasına çalışan Sennett, Rico'nun işten çıkarılma deneyimlerinde tüm sorumluluğu üstlendiğini, işten ayrılma deneyimini işten çıkarılmak olarak nitelendirmekten kaçındığını, kararı kendisinin almış olduğunu belirttiğini ifade etmiştir.³⁷⁰

Sıklıkla iş değiştirmek zorunda kalıyor olmasına rağmen uzun zaman işsiz kalma deneyimini yaşamadığı, ilerleyen yaşlarında ne gibi zorluklarla karşılaşacağını bilinmez olması ile birlikte hiç olmazsa şimdilik iyi koşullarda çalışarak yaşamını sürdürmekte olduğu bilinen Rico'nun aksine daha düzensiz ve kısa süreli işlerde çalışarak hayatlarını devam ettirmek zorunda kalan insanların üstlenmek zorunda kaldıkları sorumluluk, işten çıkmış olmalarının kendi başarısızlıkları olduğuna inanmaları ve bunun neden olduğu yalnızlık, başarısızlık ve belirsizlik hissinin insanlar için ağır baskılara yola açtığını tahmin etmek zor değildir.³⁷¹

Sorumluluk alma ile ilgili Rico ile Enrico'yu karşılaştıran Sennett, esasen Enrico'nun da kendi sorumluluklarını almak konusunda hassas ve duyarlı olması ile birlikte ikisi arasındaki anlayışın çok farklı olduğunu dile getirmiştir. Çalıştığı şirketin küçülmeye gitmesinde kendi dahil olduğu hiçbir neden olmamasına rağmen Rico'nun işten çıkarılmasını bir haksızlık olarak görmediğini gözlemleyen Sennett, Rico'nun tam da esnek üretimin gerektirdiği şekilde olumsuzluklar karşısında suçlama ihtiyacı duymadan sorumluluğu kabullenme davranışı sergilerken, Enrico'nun içine doğduğu şartları kabullenme, işini en iyi şekilde yapma anlayışına sahip bir birey olarak, kendisinin sorumlu olmadığı, işten çıkarılma gibi olumsuz bir durumla karşılaştığında kendini suçlama davranışı sergilemediğini ifade etmiştir.³⁷² Dolayısıyla ikisinin

³⁶⁹ age, 27.

³⁷⁰ age, 27.

³⁷¹ Thebaud-Mony, age, 39.

³⁷² Sennett, **Karakter Aşınması**, 28.

sorumluluğun anlamına dair farklı bakış açılarına sahip olduklarını söylemek mümkündür; bunun sebebi ise çalışma düzeni ve buna bağlı olarak da toplumsal düzenin zaman içinde geçirmiş olduğu dönüşümlerin insan karakteri üzerinde etkileridir.

Sennett, Rico'nun sahip olduğu sorumluluk hissinin ne anlam ifade ettiğini ve dolayısıyla hayatta kalma mücadelesini nasıl sürdürdüğünün anlamlandırılması için çalışmıştır. İşten ayrılması ile ilgili duyduğu sorumluluk hissinin suçluluk duygusunu çağrıştırmadığını, kaldı ki bunu çağrıştıracak bir durum olmamakla birlikte başkalarını suçlama ve durumdan şikâyet etme gibi bir davranışa da yönelmediğini gözlemlediğini ifade eden Sennett, Rico'nun mücadele etme biçiminin işten ayrılmasının sorumluluğunu alma ve kendi kararlılığına yoğunlaşmak olduğunu ifade etmiştir.³⁷³

Sennett, günün şartlarına uygun olarak istese de bir yerde uzun zaman kalamayan, eksikliğini hissetse de güçlü sosyal ilişkiler kuramayan Rico'nun temelde hissettiği eksikliğin yaşam anlatısı olduğunu düşünmektedir.

Enrico'nun yaşam anlatısı Rico'nunki ile karşılaştıran Sennett, Enrico'nun doğrusal bir zaman anlatısına, yaşananların nedenlerini anlayabilme ve sonuçlarını öngörebilme imkânına sahipken; diğer taraftan Rico'nun ise sürekli değişen koşullara bağlı olarak, hareket ve akışın hâkim olduğu düzende ekonomik ve sosyal olarak bir anlatıya sahip olmasının mümkün olmadığının altını çizmiştir.³⁷⁴

Sennett, insan karakterinin oluşumunda ciddi etkisi olan zamanın bir anlatıya imkân sağlayacak şekilde kurgulanamıyor olduğunu ve Rico'nun yaşamakta olduğu gerilimlerin esnek çalışma koşullarında yaşamak zorunda kalan tüm insanlar tarafından deneyimlenmekte olduğunu belirtmiştir. Sennett'in üzerinde durmak istediği nokta savaş, açlık gibi kötü tarihsel deneyimleri yaşayan insanların zor koşullarla mücadele ederken belirsizliklerle dolu gelecekle de mücadele etmek zorunda kalmış olmalarına karşılık bugün yaşanan belirsizliklerin hiçbir felaket olmadan ortaya çıkmış olmasıdır. İstikrarsızlık, kısa vadeye odaklanmış zaman anlayışı, yeni kapitalist kültürle birlikte kabullenilmiş ve kişinin davranışlarını etkileyen, insanlar arasında güven ve sadakat bağlarının silinmesine sebep olan Sennett tarafından *karakterin aşınması* olarak nitelendirilen durumun ortaya çıkmasına sebep olmaktadır.³⁷⁵

³⁷³ age, 29.

³⁷⁴ age, 29.

³⁷⁵ age, 30.

Sennett'e göre, Rico'nun yaşamakta olduğu deneyim bunun açık bir örneği olarak görülebilir; çalışma hayatında sürdürülen esnek çalışma anlayışına uyum sağlayan ve bu sayede başarılı olan Rico'nun sahip olduğu etik değerlere ve karakterine uygun olmayacak şekilde davrandığı görülmektedir; haliyle korumaya çalıştığı değerlerin zaman içinde yok olma ihtimali ortaya çıkacaktır ve Rico dahil tüm insanlar bu gerilimle mücadele etmek zorundadır.³⁷⁶ Kısaca tekrar etmek gerekirse, esnek üretimden önce hiyerarşik yapılanmanın katı kurallarına göre hareket etmek zorunda kalan insanların bugün esnek üretimle birlikte ortaya çıkan belirsizliklerle başa çıkmak zorunda kaldıkları ortadadır. Eskinin yeniye oranla daha iyi bir çalışma düzenine olanak sağladığını söylemek çok anlamlı olamayacaktır; fakat esnekleşme ile birlikte insanların daha özgür hareket ederek daha iyi şartlarda çalışabileceklerine dair inanın gerçekleri yansıtır olmaktan uzak olduğunun göz ardı edilmemesi anlamlı olacaktır. Çalışma düzeninin esnekleşmesi öncelikle kurumsal yapıların kurallarının ve rutinlerinin esnetilmesi ile mümkün olabilmişti; devam eden bölümde bu dönüşümün nasıl gerçekleştiğine ve çalışanlar açısından nasıl karşılık bulduğuna değinilmeye ve Sennett'in *Yeni Kapitalizmin Kültürü* isimli eserinde de değinmiş olduğu dönüşümlerin çalışanların deneyimleri göz önünde bulundurularak anlaşılmasına çalışılmıştır.

3.3.4. Esnekleşme ile Birlikte Kurumsal Yapıların Dönüşümü

Sennett, esnekliğin kelime anlamının bir şeyin eski formuna dönmesi olduğunu, dolayısıyla insan davranışının esnek olmasının değişen koşullara uyum sağlama ve bu koşullardan olumsuz anlamda etkilenmeme anlamına geldiğini ifade etmiştir. Önceki bölümlerde bahsedilmiş olduğu üzere, katı kuralların ve rutinin yol açtığı olumsuzluklardan kurtulmanın yolu olarak görülen kurumların ve süreçlerin esnetilmesi anlayışı çoğunlukla insanların yeni süreçlere hızlıca uyum sağlaması şeklinde ortaya çıkmaktadır.³⁷⁷

Ortaya çıkan dönüşümle birlikte modern esnek kurumların iktidar sistemlerinin üç temel ilke çerçevesinde yürütülmekte olduğunu düşünen Sennett, bu üç ilkeyi “kurumların kökten dönüşümü; üretimde esnek uzmanlaşma; ve iktidarın merkezîleşme olmadan yoğunlaşması”³⁷⁸ olarak sıralamıştır. Bu üç ilkenin ne anlama

³⁷⁶ age, 31.

³⁷⁷ age, 47.

³⁷⁸ age, 49.

geldiğini açıklamış olan Sennett, esas olarak bu ilkelerin insan karakterini nasıl etkilediği üzerinde yoğunlaşmıştır.

Fordist dönemde kurumların hiyerarşik piramit şeklindeki yapılanmalarının zaman içinde network ağlarına dönüştüğüne daha önce değinilmişti, bu şekilde kurumsallaşmakta olan yapılarda geçişler ve değişimler çok daha kolay bir şekilde gerçekleşebilmektedir; çünkü sistem bir bütünlük ortaya çıkarmamakta, aksine değiştirilip dönüştürülebilen parçalı bir yapıya sahip süreçlerden meydana gelmektedir. Sennett'e göre yöneticiler açısından bu yapılanmanın avantajı, her birimin ve çalışanın gerçekleştirmekte oldukları faaliyetlerin çok kolay bir şekilde takip edilebilmesi ve sürekli değişen koşulların gerektirdiği gibi çalışanlar arasında yer değiştirme, işten çıkarma veya günün koşullarına uygun olarak kısa zamanlı işe alımları mümkün hale getiriyor ve bir çalışana birden fazla görev yüklenmesini kolaylaştırıyor olmasıdır.³⁷⁹

Kısaca ifade etmek gerekirse, yeni denetim modelinin disiplini değil, gözetimi ön plana çıkarmakta olduğu gözlemlenmektedir; teknolojinin gelişmesi ile telefonlar, bilgisayarlar aracılığıyla bu gözetimin çok kolay bir şekilde sürdürülebilmesi mümkün olabilmektedir. Denetimin bu şekilde yapısal bir dönüşüm geçirmiş olması aynı zamanda işin başarılı bir şekilde gerçekleştirilip gerçekleştirilmediği konusunda da farklı kriterlerin ortaya çıkmasına yol açmaktadır. Yeni çalışma düzeni anlayışında işin nasıl yapıldığındansa sonuca odaklanılmakta olduğu, bireyleri çalışma esnasında zorlama ya da kontrol etmenin tercih edilmediği, belirlenen hedefler ya da projeler doğrultusunda kendilerini geliştirmeleri için gerekli olduğuna ikna edilerek yönlendirildikleri ve sadece çalışma saatleri içinde değil onun dışında kalan zamanlarda da sonuca ulaşmak zorunda hissettiklerinden çalışmayı sürdürdükleri gözlemlenmektedir.³⁸⁰

Sennett'in açığa çıkarmayı amaçladığı gibi bu şekilde sürdürülen düzenin hem çalışanlar hem de işverenler açısından olumsuz tarafları mevcuttur. İşten çıkartılmaların kolaylaştırılmış olduğu bu düzen çalışanların güven duygusunu olumsuz etkileyecektir; çünkü birlikte çalıştıkları insanların işten çıkarılmasına seyirci olan ve işlerine devam eden insanlar aynı şeyin rahatlıkla kendilerinin başına gelebileceğini düşünerek endişelenecek ve bu durum istenenin aksine verimliliğin

³⁷⁹ age, 50.

³⁸⁰ Gaulejac, age, 94.

artışına değil, düşüşüne sebep olacaktır.³⁸¹ Çalışanların yaşadıklarını gözetmediği açık bir şekilde ortada olan, çalışanların güvensizlik ve endişe duymalarına yol açan bu sistemin aynı zamanda bir kontrol mekanizması olarak ortaya çıktığı, güvencesizliğin insanların işleri ile ilgili yaşamakta oldukları sorunları görmezden gelmelerine yol açmakta olduğu açıktır.

Sennett, kurumların esnekleşmesi ile ilgili ikinci ilkenin üretimde esnek uzmanlaşma olduğuna değinmiş ve onu kısaca, dalgalı tüketici taleplerinin piyasaya daha hızlı bir şekilde iletilmesi yani taleplerin hızını karşılayabilecek şekilde ulaştırılması olarak tarif etmiştir. Esnek uzmanlaşma fordizmde mevcut üretim anlayışından çok farklı bir şekilde sürdürülmektedir; tüm üretim aşamalarının büyük bir çatı altında sürdürüldüğü sistemden, piyasanın talepleri doğrultusunda işçilerin görevlerinin sıklıkla değiştiği, üretimin her aşamasının parçalandığı ve bu parçaların farklı yerlerde gerçekleştirilmesine dayanan bir sistem haline dönüşmüş olduğu bilinmektedir.³⁸²

Esnek üretim anlayışı ile birlikte dönüşüme uğrayan karar alma süreçlerini piramit şeklindeki yapılanmalar ile karşılaştıran Sennett; hiyerarşik düzenin kararların uygulanması için tespit edildikten sonra birçok kişi tarafından onaylanması gerektiğinden kararın gerçekleştirilmesinin uzun zaman aldığını ifade etmiş; esnek üretimde ise piyasanın ve talebin sürekli değişiyor olmasından dolayı karar alma süreçlerinin de kısaltılması ve çok hızlı bir şekilde gerçekleştirilebilmesi için küçük gruplar halinde çalışmanın tercih edilir hale geldiğini eklemiştir.³⁸³ Sennett'e göre "bu yeni üretim sürecinin en temel özelliği, dış dünyanın değişken taleplerinin kurumun iç yapısını belirlemesine izin vermesidir."³⁸⁴

Esnek uygulamanın getirmiş olduğu üçüncü ve son ilkeyi ise merkezileşme olmadan yoğunlaşma olarak belirlemiş olan Sennett, karar mekanizmalarının nasıl bir işlevselliği olduğunu ortaya çıkarmayı amaçlamıştır. Sennett, yeniden örgütlenen iş organizasyonunun insanlara daha özgür bir şekilde çalışma fırsatı sağlayan bir merkezileşmeye yol açtığını savunanların aksine işin yeni örgütlenişi ve organizasyon biçiminin üst düzey yöneticilere tüm organizasyonu görebilecekleri bir resim sunmakta olduğunu ve çalışanların artık sadece kendi üstlerinde bulunan amirlere karşı

³⁸¹ Sennett, **Karakter Aşınması**, 51-52.

³⁸² Deborah Morales, **Flexible Production: Restructuring of the International Automobile Industry** (Cambridge, U.K.: Polity Press, 1994), 6'dan aktaran Sennett, **Karakter Aşınması**, 53.

³⁸³ Sennett, **Karakter Aşınması**, 54.

³⁸⁴ **age**, 54.

sorumlu olmakla kalmayıp; üst düzey yöneticilerin isteklerini de anında yerine getirmekten sorumlu hale geldiklerini ifade etmiştir. Karar alma süreçlerinde söz sahibi olma imkanına zaten sahip olmayan çalışanlar, gelen emirleri en kısa zamanda kendilerince bir yorum getirirmeden gerçekleştirmek zorunda kalmaktadırlar.³⁸⁵

Esnek örgütlenme anlayışının çalışma hayatında nasıl bir yansıması olduğunun anlaşılması için çalışan Sennett, yeni kurumsallaşma anlayışının sebep olduğu en belirgin değişimlerinden birinin esnek zaman anlayışı olduğunu ifade etmiş ve iş günlerinin önceden belirlenmiş gün ve saatlere sabitlenmesinin yerini çalışanların özel koşullarına göre düzenlenen çalışma saati uygulamasına bıraktığını belirtmiştir. İnsanların farklı gün ve saatlerde hatta farklı mekanlarda çalışabilmelerine olanak sağlayan, işin tamamlanmasına odaklanmış anlayışın özgürleştirici olduğu algısının yanıltıcı olduğunu vurgulayan Sennett, gerçekliğin çok farklı olduğunu gözlemlediğini ifade etmiştir.³⁸⁶

Tüm bu uygulamaların çalışanlar açısından ne anlama geldiğinin ortaya çıkarılması bu çalışma açısından önemlidir ve Sennett de bu konunun anlaşılır hale getirilmesine çalışmış, esnek zaman anlayışının insanları rutinden kurtarıırken yeni kontrol mekanizmalarını ortaya çıkardığını ve insanları özgürleştireceğini söylemenin çok da anlamlı olmadığını dile getirmiştir. Sennett'e göre, esnek zamanın öncelikli olarak insanları mahrum bırakmakta olduğu konu, Enrico'nun yaşamış olduğu planlı bir hayat anlayışıdır; esnek zamanlı çalışma anlayışında insanların zamanın onlara getireceklerine dair öngörü sahibi olmaları imkansızdır.³⁸⁷

Esnek çalışma anlayışının sağlamış olduğu düşünülen olumlu uygulamalardan biri evde çalışmaya imkân sağlamasıdır; fakat Sennett bu uygulamanın da insanlar üzerinde farklı baskılar ortaya çıkarmakta olduğuna inanmaktadır. Evde çalışma, zamanın kötüye kullanılabileceğine dair şüphelere yol açması nedeniyle belirli zaman aralıklarıyla telefon görüşmesi, e-posta ya da internet yoluyla belirli şekillerde kontrol edilme gibi yeni kontrol mekanizmaları ortaya çıkarmış olduğuna değinen Sennett, bürokratik yapıdaki anlayıştan farksız olarak kontrolün sağlanmasına imkan yaratıldığını ve aynı şekilde şirketin kârını önemseyen anlayışın devam ettirildiğini ifade etmiştir.³⁸⁸ Mekanın değişmiş olması, insanların farklı alanlarda, bahsedildiği

³⁸⁵ age, 57.

³⁸⁶ age, 59.

³⁸⁷ age, 60.

³⁸⁸ age, 61.

gibi kendilerini en rahat hissettikleri yer olan evlerinde çalışabiliyor olmaları emek sürecinin olumlu bir şekilde sürdürüldüğü anlamına gelmemektedir. Bürodan uzakta gerçekleştirilen çalışmanın kötüye kullanılmadığını göstermek için insanların daha büyük baskılara maruz bırakılabileceklerini söylemek abartılı olmayacaktır. Bununla birlikte bu çalışmanın amacını aşacağı için değinilemeyen bir diğer konu esnek zamanlı çalışma anlayışının özellikle kadınlar açısından ciddi zorlukları beraberinde getirmiş olduğudur. Ev içi tüm sorumlulukların kadınlar tarafından gerçekleştirilmesini makul gören toplumsal rollerin yanında kadınların evde çalışabilmelerinin onlara çok da büyük sorumluluklar yüklediği bilinmektedir.

Tüm bunlar göz önünde bulundurularak rutinin insanlar için alçaltıcı ve kısıtlayıcı olduğunu savunan anlayışın yanıltıcı olabileceği, *demir kafes*lerinden kurtarılmış olan insanların farklı bir denetim ve gözetim mekanizması ile kontrol altında tutulmakta ve yeni iktidar biçimleri ile bunun mümkün hale getirilmekte olduğu görülmektedir; esnekliğin getirmiş olduğu düzensizliğin çalışanların yararına değil, işveren ve şirketlerin yararına işlemekte olduğu da açıktır.³⁸⁹

Sennett, iş ve siyaset dünyasının liderlerinin her yıl bir araya geldiği toplantılara katıldığını ve bu toplantılar boyunca insanların yaklaşımlarını gözlemleme fırsatı bulduğunu ifade etmiştir. Sennett insanların belli zorluklara katlanma sebeplerinin genellikle ekonomik olduğunu düşündüğünü ifade etmiş ve belli bir karaktere sahip; düzensizlikle başa çıkabilen, olumsuzlukları kendi için fırsata dönüştürebilecek insanların esnek çalışma koşullarında ayakta kalmayı başarabildiklerini gözlemlediğini belirtmiştir. Yeni kapitalist kültüre rahatlıkla uyum sağlayan insanların sahip olduğu iki yeteneğin, geçmişini terk edebilme ve parçalanmayı kabullenme olduğunu toplantılardaki gözlemleri ile de doğrulamış olduğunu ifade etmiştir.³⁹⁰

İnsanlardan çalışma hayatında ayakta kalabilmeleri için sahip olmaları beklenen yeteneklerin karakterlerini etkilememelerini, çalışma hayatı boyunca sürdürdükleri davranışları benimsememelerini beklemek gerçeğe pek de uygun değildir. Kaldı ki Sennett'in de ortaya koymuş olduğu gibi, Rico'nun yaşamış olduğu deneyim tam da bu durumu örneklendirmektedir. Rico ve Jeannette, belli erdemlerin, davranışların sürdürülmesi gerektiğini düşünmelerine rağmen çocuklarına bunu anlatacak bir yol bulamamakta ve bu durum kendilerini kaybolmuş hissetmelerine, özellikle çocuklarının geleceği ile ilgili endişe duymalarına yol açmaktaydı. Dolayısıyla şunu

³⁸⁹ age, 62.

³⁹⁰ age, 65.

söylemek mümkündür ki çalışma hayatında sürdürülen tüm davranışlar insanların kendi çevrelerindeki insanlarla sürdürmekte oldukları ilişkilere yansıyacak ve onu dönüştürecek; bu nedenle de çalışma pratiklerinin toplumsal yapıyı da dönüştürmekte olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Esnek üretimle birlikte insanların işlerine karşı hissettikleri yabancılaşma hissinin daha ciddi şekilde hissedilmeye başlanmış olduğu bilinmektedir. Sennett, bu durumun insanlar üzerinde çok ciddi etkileri olduğunu düşünmekle birlikte ortaya çıkan olumsuz sonuçların zanaatkârlık anlayışının terk edilmesi, insanların yaptıkları işe anlam yüklemelerine engel olunması ile bağlantılı olduğunu düşünmektedir ve bunun çalışanlar açısından nasıl deneyimlenmekte olduğunu ortaya çıkarabilmek için yapmış olduğu gözlemlerden yola çıkmıştır. Devam eden bölümde Sennett'in bu konu ile ilgili paylaşmış olduğu deneyimlerine yer verilmiş ve yaşanan anlam kaybının çalışanlar açısından nasıl tecrübe edilmekte olduğunun anlaşılması için çalışılmıştır.

3.3.5. Zanaatkârlığın Terk Edilmesi

Esnek üretimden önceki çalışma pratikleri ile karşılaştırma yapabilmek için yirmi beş yıl önce görüşmeler yaptığı fırına geri dönen Sennett, burada karşılaştığı değişimin onu çok şaşırtmış olduğundan bahsetmiş ve yıllar içinde gerçekleşen dönüşümün anlamlandırılabilmesi için o yıllarda yaşanan çalışma pratikleri ile bugün gördüklerini karşılaştırmış ve hem iş yerlerinin yapılanmalarında ortaya çıkan hem de çalışanların geçirmiş oldukları dönüşümleri paylaşacaktır.

Sınıf bilincinin nasıl anlamlandırıldığının çalışma pratiklerini etkilemekte olduğu düşünen Sennett, esnek üretimden önce fırında çalışan işçilerin birbirlerine olan bağlılıklarının sahip oldukları sınıf bilincine dayandığını ifade etmiş ve daha çok bir zanaatkâr anlayışı ile çalıştıklarını, ekmeğin üretim sürecine dahil olduklarını, gerekirse pişme aşamasında ürünü gözleyerek ve koklayarak tecrübeleri doğrultusunda üretimi gerçekleştirdiklerini aktarmıştır.³⁹¹

Sennett, yıllar sonra fırına tekrar geldiğinde fırının dev bir gıda şirketi tarafından yönetilmeye başladığını, fiziksel koşulların ciddi anlamda iyileşmiş olduğunu, siparişe göre çalışıyor olmaları ile birlikte fırında da artık esnek üretim anlayışına uygun şekilde üretim yapıldığını ifade etmiştir.³⁹²

³⁹¹ age, 68.

³⁹² age, 69.

Sennett'e göre, en dikkate değer ve şaşırtıcı olan, fırının fiziksel koşullarının ciddi iyileşme göstermiş olmasına, işçilerin elleri ile yaptıkları çoğu adımın şimdi makineler tarafından çok daha kolay bir şekilde gerçekleştirilmesine rağmen işçilerin kendilerini daha iyi hissetmiyor olmalarıydı.³⁹³ Buradan hareketle savunulabilecek görüşlerden biri, gerçekleştirilen iyileştirmelerin ve gelişmelerin çalışanların çıkarını gözetmediği sürece çalışanların yaşadıkları bazı sorunların ortadan kaldırılmasına rağmen yeni sorunların ortaya çıktığının görmezden gelinemeyeceğidir.

Çalışmanın yüceltilmesi ve tüm toplumsal sistemlerin çalışmaya içkin olarak düzenlenmesini eleştiren Paul Lafargue, *Tembellik Hakkı* isimli eserinde, iktisatçıların savundukları görüşleri eleştirmiş, toplumsal servetin artırılmasına yönelik uygulamaların işçilerin yararına olacak şekilde düzenlenmesinin mümkün olmadığını belirtmiş ve söz gelimi su değirmeni icadının heyecanla karşılanmasına rağmen işçiler açısından bu durumun olumlu bir anlam ifade etmediğini belirtmiştir. Yapılacakları işçilerden çok daha kısa sürede gerçekleştiren makinelerin işçilerin daha fazla çalışmalarına yol açmış olmasını şaşkınlıkla gözlemlemekte olduğunu ifade etmiştir.³⁹⁴ Lafargue'nin 19. yüzyılda kaleme almış olduğu düşünceleri bugün bile anlamlıdır; çünkü Sennett'in de gözlemlemiş olduğu üzere, makinelerin icadının, teknolojinin gelişmesinin, işin zorlu kısımlarının makineler tarafından yapılmasının çalışanların yaşadıkları tüm sorunları ortadan kaldıramadığı görülmektedir.

Fırındaki üretim şeklini tamamen değiştirmiş olan bilgisayarların, işçilerin ürettikleri ekmeklerle olan bağının bilgisayar ekranından hangi ekmekten kaç tane yapılacağını seçilmesi ile sınırlanmasına yol açtığını ifade eden Sennett, çok farklı şekillerde ve lezzetlerde, aynı kalitede çok sayıda ekmeğin aynı anda üretilmesine olanak sağlayan makinelerin kullanılmasının işçilerin bir ekmeğin nasıl yapıldığına dair en ufak fikirlerinin olmamasına yol açtığını belirtmiştir. Bunun yanı sıra bu durumun yol açtığı sonuçlardan bir diğeri ise işçilerin makinelerin çalışması ile ilgili de bilgi sahibi olmadıkları için makineler hata yaptığında makinedeki sorunu çözemeyecekleri gibi sorun çözülene dek ekmek de yapamayacak olmalarıdır. Bu nedenle Sennett, bilgisayar ekranlarına bağımlı hale gelen ekmekçilerin yaptıkları işi anlamlandırma ihtimallerinin olmadığını düşünmektedir.³⁹⁵ Bu durum zanaatkârlığın neden değerli bir anlayış olduğuna sıklıkla değinmiş olan Sennett'in endişelerini haklı

³⁹³ age, 70.

³⁹⁴ Paul Lafargue, *Tembellik Hakkı*, çev. Mehmet Köle, (İstanbul: Aylak Adam Yayınları, 2014), 37.

³⁹⁵ Sennett, *Karakter Aşınması*, 70-71.

çıkarmaktadır. Tüm günlerini ekmek pişirerek geçiren işçilerin bir ekmeğin nasıl yapıldığına dair fikirlerinin olmaması, aynı zamanda bütün gün kullandıkları makinelerin nasıl çalışmakta olduğunu da bilmemeleri yaptıkları işi anlamlı bir hale getirmelerine engel olacak ve bir yeteneğe sahip olma, bir işi iyi yapabilme ihtimallerini ortadan kaldıracaktır.

Sennett, yaşanan dönüşümün daha iyi ortaya koyulabilmesi için bu fırında çalışmakta olup dönüşümü yaşayanlardan biri olan ustabaşının hikayesini paylaşmıştır. Kendisine Rodney Everts ismini verdiği bu kişi on yaşında Boston'a gelmiş ve zanaatkârlık anlayışına uygun olarak çalışmaya başladığı bu fırında çıraklık, ustalık ve ustabaşılık görevlerine yıllar içinde tecrübe edinerek ve mesleğin tüm inceliklerini öğrenerek yükselmiş siyah bir Jamaikalı'dır. Yıllar içinde bu meslekte edindiği yükselişle birlikte yıllarca zorlu şartlarda çalışmış olmasının fiziksel olarak olumsuz sonuçları olduğunu gözlemlemiş olan Sennett, artık işlerin daha kolay bir şekilde gerçekleştirildiği için daha mutlu hissettiğini düşündüğü Everts'in diğer taraftan bugünün çalışma anlayışının sebep olduğu olumsuzluklardan dolayı endişeli olduğunu gözlemlemiştir.³⁹⁶

Koşulların bugün işçileri nasıl bir anlayışa sevk ettiğinin, işçilerin düşük beceri ve zayıf dayanışma anlayışına sahip olmalarının tercih edilir olduğunun farkında olan Everts'in, yine de işçilerin özveri ile çalışmıyor olmalarından dolayı öfkeli olduğunu gözlemlemiştir. Bu duruma yol açan etkenlerden birinin şirketin uygulamakta olduğu düşük ücret uygulaması olduğunun da farkında olan Everts, bu durumun işçilerin sürekli iş değiştirmesine yol açtığından üretimin eskisi gibi özverili bir şekilde sürdürülmediğini düşünmektedir. Bunların yanı sıra üretim esnasında ortaya çıkan sorunlarla baş etmenin yolunun üretim sürecinde tüm çalışanların bir arada olması ve kontrolün birlikte sağlanması gerektiğini düşünen Everts, çöpe atılan ekmeklerden ve sorunların istediği gibi çözülüyor olmasından esnek üretimin sürekli değişen vardiyalarını sorumlu tutmaktadır.³⁹⁷

Everts'in Sennett'i en çok etkileyen davranışı ise işçilerin ekmek yapmayı bilmiyor olmalarından dolayı duyduğu endişe ve bunun için gönüllü olarak onlara ekmek yapmayı öğretme çabasıdır; çünkü Sennett'e göre o, yaşanan dönüşümün ve sebep olduklarının çok açık bir şekilde farkındadır ve bunu değiştirmek için de çaba

³⁹⁶ age, 71.

³⁹⁷ age, 72.

göstermektedir. Sennett'e göre Everts'in yaklaşımının değerli olmasının sebebi insanların yaptıkları işlerin anlamlarından, kendileri ve çevrelerinden uzaklaşmakta olduklarını fark etmiş olmasıdır.³⁹⁸

Fırında çalışan diğer işçilerle yaptığı görüşmelerde Sennett'in en çok dikkat çeken, insanların yaptıkları işlerde kabiliyetlerini yeterince kullanmıyor olduklarının farkında olmalarına rağmen bunu önemsemiyor, kendilerini çalıştıkları işe ait görmüyor, her an iş değiştirecekleri ve farklı bir işte çalışacaklarına inanıyor olmaları yani mesleki kimliklerinin ciddi anlamda zayıf olmasıdır.³⁹⁹ Esasen bu şaşırılacak bir durum değildir; Sennett'in da sıklıkla üzerinde durmuş olduğu gibi, insanların bağlılık ve sadakat duyguları zayıflamıştır, bu nedenle daha iyi şartlarda çalışabilecekleri bir iş bulduklarında ayrılmayı tercih edeceklerdir; kaldı ki böylesi iş verenlerin tercih ettiği ve insanların da uyum sağlamak zorunda kaldıkları durumdur.

Fırında kullanılmaya başlanan teknolojinin çok ciddi ilerleme kaydetmiş olduğunu gözlemlemiş olan Sennett, makinelerin kullanımının çok kolay ve işçiler için işleri ciddi anlamda kolaylaştırıcı olduğunu ifade etmiştir. Bu makinelerin tercih sebebinin sadece işçilerin işini kolaylaştırmasından değil, işin nasıl yapıldığının bilinmesine ihtiyaç duyulmadan sadece tuşlara basarak ekmek yapabilecek işçilerin daha düşük ücretlerle çalıştırılabilir olmalarından kaynaklandığını vurgulamıştır. Piyasanın sürekli değişen ihtiyaçlarına cevap vermek zorunda olan şirketlerde işlerin insanları zorlayıcı olması esnek koşullara uygun değildir; kısa sürede değişeceği tahmin edilen ürünün yapımı için fazladan çaba ve para harcanması şirket sahiplerinin kârına olmayacaktır; bu nedenle de kullanımı çok kolay makinelerin tercihi şaşırtıcı görünmemektedir.⁴⁰⁰

Fırında yaşanan bir krize şahit olan Sennett, bu olayın işçilerin nasıl çalıştığını bilmedikleri makineler aracılığıyla üretim yapıyor olmalarının nasıl bir kayıtsızlığa yol açtığının anlaşılması için önemli olduğunu düşünmektedir. Hamur yoğurma makinesinin bozulmuş olduğu gün makineyi tamir edecek kişiyi ve tamir edilmesini beklemenin toplamda iki saat sürdüğünü ifade eden Sennett, bunun iki saat üretimin durması anlamına geldiğini belirtmiştir.⁴⁰¹ Sennett'in burada vurgulamak istediği, makinelerin çalışanlara zarar veren, kullanılmaması gereken icatlar oldukları değildir;

³⁹⁸ age, 72.

³⁹⁹ age, 73.

⁴⁰⁰ age, 74.

⁴⁰¹ age, 74-75.

sonuçta işçilerin işlerini kolaylaştırmakta olduğu açıktır. Ayrıca Everts'in makinelerin kullanılmaya başlanmadan önce göz ardı edilemeyecek kadar ciddi fiziksel rahatsızlıklar yaşadığı da bilinmektedir.

Sennett'in esas olarak vurgulamak istediği, makinelerin esnek üretime uygun olarak kullanılması ile insanların mesleklerini anlamlandırmada ciddi sorunlar yaşıyor olmaları, bu durumun emek süreçlerini ciddi anlamda etkilerken süreçlerin muğlaklaşmasına ve işçilerde kafa karışıklığına yol açıyor olmasıdır. Dolayısıyla zorlanma ve bir şeyi öğrenmek için mücadele etmenin o işi öğrenebilmek için en önemli yöntem olduğuna inanan Sennett, zorlanma, emek ve zaman harcama gibi faaliyetlerin günün esnek koşullarında sürdürülebilir olmadığını farkındadır.⁴⁰²

İnsanların kendilerini, çevrelerini anlama çabalarının kapitalist kültürün yaratmış olduğu yüzeysellik ve her şeyin kolay bir şekilde gerçekleştirilmesi eğiliminden ciddi bir şekilde etkilenmiş olduğunu vurgulayan Sennett, sınıfsız bir toplum algısına sebep olan tüketim alışkanlıklarının, davranış ve düşünme biçimlerinin benzeşmesine yol açan teknolojinin insanlar arasındaki eşitsizliklerin gizlenmesi için de kullanılmakta olduğunu ifade etmiştir.⁴⁰³ Dolayısıyla daha önce de söz edilmiş olduğu gibi esnek üretim anlayışının aynı zamanda bir kontrol ve denetim mekanizması olarak ortaya çıkmış olduğunu, buradan hareketle toplumsal yapının da bir dönüşüm göstermekte olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Devam eden bölümde tüm bunlar göz önünde bulundurularak Sennett'in esneklikle birlikte insanların yaşadıkları zorluklar karşısında nasıl tepkiler geliştirdiklerine, bu davranış biçiminin hayatlarını nasıl şekillendirdiğine dair düşüncelerine yer verilmiştir.

3.3.6. Yeni Çalışma Anlayışının Beraberinde Getirdiği Riskler

Bu bölümde New York'ta kendisine ait bir barı uzun yıllardır işleten, zaman içinde kendi müşteri kitlesinin yaratmış olan Rose isimli Amerikalı bir kadının iş hayatı ile ilgili deneyimlerinden yola çıkılarak risk almanın, yeni kapitalist kültürde ayakta kalmanın nelerle baş etmek anlamına geldiğinin anlaşılması için çalışılmıştır. Sennett, Rose'un uzun yıllar bu barı işlettikten sonra içkilerin tanıtımını yapan bir reklam ajansından iş teklifi alması ve burada işe başlaması ile esnek çalışma pratiklerini nasıl deneyimlediğine odaklanmıştır.

⁴⁰² age, 76-77.

⁴⁰³ age, 77.

Öncelikle New York'ta bulunan reklam şirketlerinin ve burada çalışanların yaklaşımları ile ilgili gözlemlerine yer veren Sennett, bu meslek çalışanlarının özellikle yönetici ve iyi konumda olanlarının pahalı kıyafetlerle, yemek, kokteyl gibi etkinliklerin sağladığı networklerle işlerini yürütürken bu az sayıda iyi durumdakiler dışında kalanların ise zor şartlar altında çalışmakta olduklarını ifade etmiştir. Yaşanacakları önceden tahmin eden Sennett, Rose için pek uygun bir ortam olmadığını; fakat Rose'un yeni iş konusunda heyecanlı olmasını anlaşılır bulduğunu ifade etmiş, sıradanlaşan hayatına iyi geleceğini düşündüğü bu teklifi kabul ettiğini, neyse ki temkinli davranarak işletmekte olduğu barı satmak yerine onu kiraladığını belirtmiştir.⁴⁰⁴

Tahmin ettiği gibi Rose yaklaşık bir sene sonra geri dönmüş ve onun dönüşü ile ilgili nedenlerin neler olabileceğini gözlemleyen Sennett, geri dönmesine sebep olan sıkıntıların kazanma, başarı ve kabiliyet ile ilgili anlayışların değişmiş olmasından kaynaklandığını görmüştü. Rose'un sözünü ettiği ilk konu, bu sektörde başarılı olmanın hırsla çalışma, motive olma değil; tehlikelerden uzak durabilme ve tehlikeli bir durum söz konusu olduğunda sorumluluğu başkasına yükleyebilme yeteneği olduğuydu. Bunun yanı sıra Rose'u şaşırtan bir diğer konu insanların yeteneklerinin geçmiş başarı ya da başarısızlıklarına göre değil, sahip oldukları bağlantılar ve network kurma becerilerine göre değerlendiriliyor olmasıydı.⁴⁰⁵ Sennett'in sıklıkla söz etmiş olduğu gibi esnek çalışma anlayışında başarı, geçmişi terk edebilme ve her seferinde yeniden başlayabilme ile özdeşleştirilmektedir ve bir işi iyi yaparak bunun karşılığını alacak olduklarına inanan insanların bu çalışma anlayışına ayak uydurması çok da kolay olmamaktadır. Rose'un yaşamış olduğu deneyim tam da bu durumu örneklendirmektedir; Rose yıllarca bar işletmiş olmanın ona kazandırdığı tecrübeye güvenerek içki reklamları yapan bir şirkette çalışmanın onun için avantajlı olacağını düşünmesine karşılık tecrübenin hiç de önemli olmadığını fark etmişti ve işi sürdürmemesinin tek sebebi de bu değildi.

Rose'un sıkıntı yaşamamış olduğu diğer konulardan biri, işin yapılış şekli ile ilgili yeterli bilginin paylaşılmıyor olmasıydı; belki de hali hazırda kendi işine sahip olan Rose'un öncelikli amacı para kazanmak değil, iyi şeyler yapabilmek ve kendisi için yeni olan bir şeyi deneyimleyebilmek olduğundan yaşadığı sıkıntıyı ortaya

⁴⁰⁴ age, 81.

⁴⁰⁵ age, 82.

koyabilmesi ve etrafında yaşananları daha iyi değerlendirebilmesi mümkün olabiliyordu.⁴⁰⁶ Bu düzene daha çok uyum sağlamış olan özellikle daha genç insanların karşılaştırma yapma şansları olmadığından ya da bu düzenin kendilerine zarar verdiğini hissediyor olsalar dahi nasıl mücadele edeceklerini bilmediklerinden ayak uydurmakta olduklarını söylemek mümkündür. Bununla birlikte, işin tamamlanmasına odaklanan, onun nasıl yapıldığı ile ilgilenmeyen ve bu konuda çalışanları yalnız bırakan esnek üretim düzenine sahip işletmelerin o işin en güzel şekilde gerçekleştirilmesine odaklanan anlayıştan uzaklaşmış oldukları bilinmektedir, bu nedenle Rose gibi bir yandan para kazanırken diğer taraftan iyi bir iş ortaya çıkarmaya odaklanmış insanların hayal kırıklığına uğramaları şaşırtıcı değildir.

Tüm bunların yanı sıra Rose'un fark etmiş olduğu ve onu çok rahatsız eden diğer konu ise birlikte çalıştığı arkadaşlarının sahip olduğu deneyimlere saygı duymamaları ve tam aksine onu yaşından ve yaşayış tarzından dolayı hor görmeleriydi.⁴⁰⁷ Sennett'in daha önce üzerinde durmuş olduğu gibi teknoloji ve tıp alanındaki gelişmelerin bu denli hızlı ilerleme seyrettiği günlerde insanların henüz orta yaşlarındayken beceriksiz ve iş yapamaz gibi algılanır hale gelmeleri ciddi bir çelişki ortaya çıkarmaktadır ve Rose'un yaşamış olduğu deneyimden de anlaşılabilceği gibi esasen konu yaş ile ilgili değildir. Bu durum daha çok çalışma hayatına esnek üretimin yaygınlaşmasından önce başlamış insanların işlerini iyi yapma alışkanlıklarının gereksiz ve zaman kaybı olarak görülmesi ile ilgilidir. Sennett'in önemli gördüğü ve bu çalışma açısından da önemli olan esnek çalışma pratiklerinin insanları nasıl etkilemekte olduğunun daha iyi anlaşılabilmesi için Rose'un yaşamış olduğu iş deneyimi ve burada edinmiş olduğu tecrübeler çok değerlidir; eser boyunca sözü edilen dönüşümlerin ve etkilerinin yaşanan olaylar üzerinden örneklendirilmesi konunun daha kapsamlı bir şekilde tartışılmasına olanak sağlamaktadır.

Kapitalist anlayışın daha katı kurallar çerçevesinde sürdürüldüğü dönemlerde risk alan kişilerin girişimci ya da maceracı ruhlu kişiler olduğunun düşünüldüğüne değinmiş olan Sennett, bugün ise tam aksine insanların risk almaktan kaçamadıklarını ifade etmiştir.⁴⁰⁸ Bugün için söz konusu olan risk, sürekli değişen piyasa ve koşulların, insanları içine düşürmüş olduğu sürüklenme hissi ve her an iş değiştirme ya da işsiz kalma riski ile karşı karşıya bırakmış olmasıdır.

⁴⁰⁶ age, 82.

⁴⁰⁷ age, 83.

⁴⁰⁸ age, 84.

Sennett'in Rose'un bu risk anlayışını nasıl deneyimlediğini anlayabilmek için reklam şirketinde çalıştığı yılı nasıl değerlendirdiğini sorduğunda aldığı cevaplar ve Rose'un hissettiklerine dair yaptığı açıklamalar bu duruma açıklık getirmektedir. Sennett, orada olduğu yıl kendisi dışında dört kişinin işten çıkarılmış olmasını nasıl değerlendirdiğini sorduğunda, Rose orada ayakta kalmasının her gün kendisini kanıtlaması ile mümkün olabildiği cevabını vermiştir. Kısacası bir gün kendisini kanıtlamak için çaba harcamadığında diğer günlerde yapmış olduğu ve başarı sayılacak işlerin görmezden gelineceğini, bunun işten çıkarılması için sebep olabileceğini hisseden Rose, bu durumu sürekli riske maruz kalmak ve onunla yaşamaya alışmak olarak deneyimlediğini ifade etmiştir.⁴⁰⁹ Sennett'in *Yeni Kapitalizmin Kültürü* isimli eserinde de ifade etmiş olduğu gibi, kötü giden durumların olumsuz sonuçlar ortaya çıkarabileceğine dair hissedilen korkuların, bugünün tahmin edilemez koşullardan dolayı ortada kötü giden herhangi bir durum ya da felaket olmadan hissedildiği görülmektedir ve insanlarda bu korkuların kaygıya dönüşmüş olduğunu gözlemlemek zor değildir. Rose'un ve bu düzende çalışmakta olan tüm insanların bu kaygı ve stres ile başa çıkmak zorunda olduklarını ifade etmek mümkündür. Farklı alanlarda çalışan insanların deneyimleri karşılaştırıldığında deneyimlemekte oldukları olaylar birbirinden tamamen farklı olsa da günün sonunda hissedilen duyguların ortak olduğu açıktır. Rose'un çalışma deneyimi boyunca yaşamış olduğu olaylar Rico'nun yaşamış olduklarından çok farklıdır; fakat ikisinin de kendileri dışında belirlenen davranış biçimlerine ayak uydurmak zorunda kalmaları nedeniyle yönlerini kaybetmiş hissettiklerini söylemek mümkündür.

Stresle başa çıkmak zorunda kalan insanın ona karşı geliştirmekte olduğu yaklaşım, stresin işin yol açtığı olumsuz bir durum olarak görülmemesi; başa çıkılması gereken, normal olarak ortaya çıkan bir durum olarak görülmesidir ve hatta bu durum bir başarı kriteri olarak ortaya çıkmaktadır. Stresin işin beraberinde getirmiş olduğu zorlukların sonucunda ortaya çıktığının görmezden gelindiği, buna bağlı olarak nedenlerini ortadan kaldırma gibi bir anlayış geliştirilmediği, aksine başa çıkılmasının insanların kendi sorumluluklarında olduğu anlayışının kabul görmekte olduğu bilinmektedir.⁴¹⁰

Gaulejac, zihinsel hastalıkların esnek çalışma koşullarından kaynaklandığını ispatlamanın zor olması nedeniyle stresin yol açtığı bilinen hastalıkların kişisel hastalıklar olarak görülmesine rağmen, bu konunun toplumsal bir olgu olduğunu;

⁴⁰⁹ age, 87-88.

⁴¹⁰ Gaulejac, age, 192.

çünkü esnek çalışma anlayışının beraberinde getirmiş olduğu belirsizlik, olumsuz çalışma koşulları, kaygı ve korkunun bu hastalıklara yol açtığını düşünmektedir. Bu konu ile ilgili kabul gören yaklaşımın ise onunkinden çok farklı olduğu, nedenlerinin tartışılmaktansa bu hastalıkların tıbbi bir konu olarak görüldüğü ve tedavi edilmesi yönünde politikalar geliştirilmekte olduğu görülmektedir.⁴¹¹

Esnek üretim ile insanların yaşamakta oldukları stres belirsizliklerden kaynaklanmaktadır. Enrico'nun sahip olduğu anlatıdan mahrum kalmış olmak insanların kendi hayatlarının kontrolünü sağlayamadıklarını hissetmelerine ve geleceğin kendileri için neler getireceğini bilmeden yaşamalarına yol açmaktadır. Devam eden bölümde Sennett'in bu belirsizliklerin hangi nedenlerden kaynaklı olarak ortaya çıkmakta olduğuna dair düşüncelerine yer verilmektedir.

3.3.7. Yönlerini Kaybetmiş Bireyler

Sennett'e göre, iş organizasyonlarının network yapılanmasına dönüşmüş olması insanların daha kolay hareket etmelerine, yer değiştirmelerine imkan yaratmakta ve bu durum fırsatların peşinden koşmayı gerekli hale getirmektedir; fakat tüm bu fırsatlar aynı zamanda karışıklığı ve belirsizliği de beraberinde getirmektedir.⁴¹² Rose'un yaşamış olduğu stresin sebebi de tam budur, işini iyi yapmaya çalışmaktansa kendini kanıtlamaya odaklanmak zorunda kalan çalışanların bir zanaatkâr gibi yaptıkları işten keyif almaları mümkün olamamakta; işten çıkarılmaların ve yer değiştirmelerin bu denli kolaylaştırılmış olması insanları sürekli baskı altında çalışmaya mecbur bırakmaktadır.

Çalışma ile ilgili tüm süreçlerin belirsiz olmasını Sennett, 'okunaksız'⁴¹³ olarak nitelendirmektedir; sürecin okunaksız olması atılan her adımın, gerçekleştirilen her eylemin hatta sıradan bir günün bile risk yaratmakta olduğu anlamına gelmektedir. İş değiştirdiklerinde görev tanımlarının muğlaklaşmış olmasından dolayı nasıl hissedeceklerini tahmin edemeyen, kendileri için bir ilerleme olduğunu düşündükleri iş değiştirmelerin aslında yer değiştirmek olduğunu fark edemeyen, hali hazırda çalışmakta oldukları işlerde ne kadar kalacaklarını, bununla bağlantılı olarak da ne kadar kazanacaklarını öngöremeyen insanların bu okunaksız süreçte başarılı olmak bir tarafa kendilerini iyi hissetmeleri pek mümkün görünmemektedir.

⁴¹¹ age, 201.

⁴¹² Sennett, **Karakter Aşınması**, 88.

⁴¹³ age, 90.

Bilindiği gibi, insanların sıklıkla iş değiştirmelerinin tek sebebi işverenler tarafından işten çıkarılmalar değildir, ifade edilmiş olduğu gibi yeni kurumsal yapılanmanın harekete olanak sağlaması insanların yeni fırsatlar peşinde koşmalarına yol açmakta ve bu durum sürekli iş değiştirmelerle kendini göstermektedir. Fırsatlar peşinde koşarken sürekli yer değiştirmenin riskli bir davranış olduğunu üç nedenle açıklamış olan Sennett, neden insanların bu riskli davranışları sürdürdüklerine dair sorduğu soruyu ise Boston'daki fırına ve orada yaşananlara dönerek cevaplamayı uygun görmüştür.

Fırında ustabaşı olan Everts'ın insanların fırından ayrılarak farklı işlerde çalışmak için çaba harcamalarına şaşırdığından bahseden Sennett, insanların sürekli iş değiştirme eğilimlerinin Everts tarafından risk olarak görülürken diğer taraftan kapitalizmin yeni kültürüne uyum sağlamak zorunda kalmış insanların bu durumu risk olarak algılamadıklarını; aksine onlarla konuştuğunda gelecekle ilgili çok net planları olmadığı halde aynı yerde kalmanın kendileri için iyi olmayacağına inanmış olduklarını görmüştür. Sennett bu durumun dönemin kültürü ile ilgili olduğunu, Everts'ın düşündüğünün aksine aynı yerde yıllarca çalışmanın risk olarak algılandığını, hareketsizlik ile başarısızlığın özdeşleştirildiğini ifade etmiştir.⁴¹⁴ Geçmişini geride bırakabilmenin, yeni durum ve süreçlere kısa sürede uyum sağlayabilmenin yetenekle özdeşleştirildiği bugünlerde aynı yerde, aynı görevde yıllarca çalışmak bu yeteneklerin geliştirilememiş olduğu anlamına geleceğinden yer değiştirmektense aynı yerde uzun yıllar kalmak insanlar için daha ciddi risk olarak algılanır hale gelmiştir.

Sennett'in *Yeni Kapitalizmin Kültürü* isimli eserinde, şirketlerin benimsemiş olduklarını ifade ettiği karar alma ve zaman algısı üzerinde etkin rol oynamakta olduğunu düşündüğü katmansızlaştırma yani ara kademeli görev dağılımının ortadan kaldırılması anlayışının burada da etkili olduğu söylenebilir. Bu anlayış ile mesleki statüler arasındaki farklıların muğlaklaşması sağlanmış ve bu sayede iş değiştirmelerin bir ilerleme mi yoksa sadece bir yer değiştirme mi olduğunun anlaşılması zorlaşmıştır. Bununla birlikte insanların sürekli yer değiştirmeyi kendileri açısından olumsuz sonuçları yokmuşçasına kabul etmelerinin sebebi sadece ilerlemeye karşı duydukları hırs değil, daha iyi fırsatların değerlendirilmesine olan istektir.

⁴¹⁴ age, 91.

Bunlara ek olarak Sennett'e göre, insanların risk alma konusunda gözü kara davranmalarının sebebi, bürokratik sistemin yokluğunda kazancın eşitsiz bölüşümü, kazananın büyük bir paya sahip olurken diğerlerinin ise küçük paylarla yetinmek zorunda kalmalarıdır ve tüm bunlara yol açan da esnekliğin getirmiş olduğu sınırların belirsizliğidir.⁴¹⁵ Dolayısıyla insanların Sennett'in değerli bulduğu zanaatkarlık anlayışından iyice uzaklaşmış olduğu, günün koşullarında insanların fırsatların peşinden koşmaya ve fark yaratarak büyük kazançlar elde etmeye teşvik edilmekte oldukları ve fark yaratmanın sadece işini iyi yapma ile değil, sürekli değişim ve yenilenme ile mümkün olabileceği düşüncesinin insanların risk alma ve riski anlamlandırma konusunda farklı yaklaşımlar geliştirmelerine yol açmış olduğu görülmektedir.

Sennett, Rose'un yaşamış olduğu deneyimin, ilerleme kaydetme, bunun için risk alma ve alınan riskin sonuçları ile baş edebilmek için çalışanın kendisini her gün ispatlamak zorunda kalması olarak yorumlanabileceğini ifade etmiştir. Halbuki yıllardır işletmekte olduğu bar ona, huzurla çalışabildiği, insanların yaptığı işi sevdiği, çözemeyeceği bir krizle karşılaşma ihtimalinin az olduğu bir çalışma ortamı sağlıyordu ve para kazanma ile ilgili bir sıkıntısı da yoktu. Yine de karşısına çıkan teklifi geri çeviremedi, belki de bunu durağanlıktan kurtulacağı bir fırsat olarak gördü. Burada amaç Rose'u eleştirmek değildir, onun işini iyi yapan, tecrübeli biri olarak daha iyi işler yapabilmek için bu teklifi kabul etmiş olduğunu söylemek mümkündür. Onun hikayesi yeni fırsatlar peşinde koşmanın değerli olarak görülmeye başlanması ile insanların eskiye nazaran daha fazla risk aldıklarının ispatı olarak görülebilir. Bunun sonucunda insanların daha fazla hayal kırıklığı yaşıyor olabileceklerinin ve bununla mücadele etmek için daha zor şartları kabul ediyor olduklarının göz ardı edilemeyeceği vurgulanmak istenmektedir.

Genç çalışanların tercih edilmesinin yeni bir durum olmadığına, 19. yüzyılda ucuz emek gücü olarak genç hatta çocuk yaşta işçilerin çalıştırıldığının biliniyor olduğuna değinen Sennett, bugünkü anlayışta genç insanların tercih edilmesinin ise bambaşka sebeplerle ilişkili olduğunu, ortaya çıkan önyargıların belli amaçlara hizmet etmekte olduğunu ifade etmiştir. Bu önyargıların ilk olarak şirketlerin dönüşüm süreçlerinden işten çıkarılacak çalışanların kolayca belirlenmesine yol açtığını ifade eden Sennett, işlerin nasıl yapılması gerektiğini daha iyi bilen orta yaşlı çalışanların işten

⁴¹⁵ age, 94.

çıkarılmasının mantıksız gibi görünmekle birlikte bu anlayışın da bir amaca hizmet etmekte olduğuna işaret etmiştir. Tecrübeli çalışanların gelen emirleri eleştirme, yanlış olduğunu düşündükleri konularda fikir belirtme ve düzeltilmesine yönelik çaba harcamalarına karşılık; tecrübesiz çalışanların herhangi bir eleştiri ya da yorumlamaya ihtiyaç duymadan verilen görevleri yerine getirmeye çalışmaları ve bir sorun yaşadıklarında mücadele etmektense bırakıp gitmeyi tercih etmeleri günün koşullarında işverenler için daha kârlı görüldüğünden orta yaşlı çalışanlar ilk vazgeçilenler olmaktadır.⁴¹⁶

Tecrübeli çalışanların emirleri yorumlama alışkanlıkları, yanlış bir durumla karşılaştıklarında onu düzeltmek için göstermekte oldukları çabanın sebebi genellikle çalıştıkları kuruma olan bağlılıklarıdır; uzun vadede bu hataların şirkete vereceği zarardan endişe duyduklarından hatayı henüz sorun haline gelmeden çözmek isteyebilirler. İşverenler ise sürekli değişen piyasada bir sorun ile baş etmek için fazla çaba harcamanın akıllıca olmayacağını düşündüklerinden tecrübeli çalışanların endişeleri ile baş etmektense emirleri yorumlama ihtiyacı duymayan ve bir sorunla karşılaşıldığında bunun çözümü için herhangi bir talepte bulunmayan çalışanları tercih etmektedirler. Ortada ciddi bir çelişkinin söz konusu olduğu açıktır; fakat piyasa ve piyasanın talepleri o kadar hızlı bir şekilde değişmektedir ki, bir sorunla başa çıkmaya çalışmak her an dönüşmekte olan piyasaya ayak uyduramama anlamına gelebilmektedir. Bu nedenle de işverenler tam da esnek üretimin gerektirdiği gibi kısa vadeye odaklanmayı tercih etmektedirler.

Yaş ile ilgili yaşanan bir diğer sorun ise teknolojik gelişmelerin sebep olduğu hızlı dönüşümün insanların kendilerini yetersiz hissetmelerine yol açıyor olmasıdır. Rico'nun da bu konu ile ilgili endişeler yaşadığını gözlemlemiş olan Sennett, onun henüz orta yaşlarında olmamasına rağmen, üniversite yıllarında öğrenmiş olduğu mühendislik bilgilerinin bugünün teknolojisinin çok gerisinde olduğunu düşündüğüne ve bugün mezun olan birine göre kendini yetersiz hissettiğine, baştan başlamak için ise çok geç olduğuna inandığına tanık olmuştur.⁴¹⁷ Rico, çalışmakta olduğu danışmanlık firmasında kendisinden yaklaşık on yaş küçük mühendislerin yeni teknolojiye hakim olmalarının kendilerine sağlamış olduğu avantajı kullandıklarını ifade etmiştir. Kuruma herhangi bir şekilde sadakat beslemediklerini, yeni fırsatlara açık olduklarını; onları kalmak için ikna edebileceği hiçbir yolun olmadığını, kendi

⁴¹⁶ age, 97-98.

⁴¹⁷ age, 99.

deneyimlerinin onlar için hiçbir anlam ifade etmediğini aktarmıştır. Sennett'e göre, Rico'nun burada yaşadığı gerilim, tıpkı Rose'un reklam şirketinde yaşamış olduğu gibi, deneyimlerinin diğer insanlar için hiçbir anlam ifade etmemesiydi. Kendileri için değerli olduğunu düşündükleri, emek harcayarak edindikleri tecrübelerin değersizleşmiş olması haliyle kendilerini yetersiz hissetmelerine yol açacaktır; bununla birlikte her geçen gün değişen teknoloji ve yeni yöntemler onların gelecekle ilgili endişelerini haklı çıkarır niteliktedir.⁴¹⁸

Sennett, Rico ve Rose'un yaşamış oldukları deneyimlerden yola çıkarak uzun vade anlayışına son veren yeni kapitalist kültürün insanların yaşamlarını endişe içinde sürdürmelerine yol açtığına inanmaktadır. Endişenin bilinmezlik, gelecekle ilgili öngörü sahibi olamama ile ilişkili olduğunu düşünen Sennett; geçmişin, emek harcanarak edinilen deneyimlerin bugün bu denli değersizleştirilmiş olmasının her geçen gün kaygıyı biraz daha artırdığını ve insanların kendilerine nasıl bir yol çizmeleri gerektiği konusunda rehbersiz ve çaresiz bırakıldıklarını ifade etmiştir.⁴¹⁹

Çalışma hayatında uzun vade anlayışını deneyimlemiş, hiç olmazsa o dönemde nasıl bir sürecin gerçekleştirilmekte olduğunu gözlemlemiş insanların yeni duruma ayak uydurmakta güçlük çekmelerinin anlaşılır olabileceği gibi, önceki sürece şahit olmamış genç insanların da içine doğmuş oldukları süreçlerden olumsuz etkilenmekte oldukları bilinmektedir. Tüm bunlardan hareketle yeni çalışma anlayışında hâkim olan anlayışın çalışma ve iş ile ilgili anlamların değişmesine yol açtığı görülmektedir ve Sennett'e göre esnek üretimden önce var olan iş etiği anlayışından çok uzaklaşmıştır. Amaçları uğruna çalışan insanın yaptıklarını, yaşadıklarını sorgulama, anlamlandırma ve onlardan bir şeyler öğrenme fırsatına sahipken bugünün iş etiğinde geçmişi kısa sürede geride bırakarak devam etme anlayışının kabul gördüğünü ifade etmiştir.⁴²⁰

Yeni anlayışla birlikte çalışanlar arasındaki iş bölümünün nasıl örgütleneceğine dair anlayışın da dönüşmüş olduğunu tahmin etmek zor değildir, devam eden bölümde bu dönüşümün nasıl gerçekleştiği ve çalışanların bunu nasıl deneyimlemekte oldukları üzerinde durulmaya çalışılmıştır.

⁴¹⁸ age, 100.

⁴¹⁹ age, 102.

⁴²⁰ age, 115.

3.3.8. İş Birliğinin Dönüşen Anlamı

Sennett, esnek üretimle birlikte takım çalışmalarında, grubun yönlendiricisi konumunda bulunan takım liderinin diğer çalışanlar ile eşit statüde gibi davrandığını, görevinin sadece müşteri ile çalışanlar arasındaki iletişimi sağlamaktan, istek ve düşünceleri iletmekten ibaretmiş gibi hareket ettiğini gözlemlemiştir. Bu şu anlama gelmektedir, takım liderleri komutları veren iktidar olmaktan çok işi kolaylaştırma görevinde bulunan kişi olarak görev almaktadır. Sennett, onların gruptaki konumunu 'otoritesiz iktidar' olarak nitelendirmiş ve bu durumun grup liderinin işin nasıl yapılacağına dair yol gösterme ve yöntem oluşturma gibi sorumluluklardan kaçmalarına fırsat yarattığını ifade etmiştir.⁴²¹ Esasen bu durum söz edilmiş olan katmansızlaştırma anlayışının ortaya çıkarmakta olduğu olumsuz sonuçlara örnek olarak gösterilebilir. Takım liderinin diğer çalışanlarla eşit statüde olduklarına dair yerleştirilmek istenen algı, çalışanların yararına bir durum değildir; çünkü karar mekanizmasını ellerinde bulundurmalarına rağmen yaratılmış algı sayesinde her türlü sorumluluktan kaçabilmekte ve ortaya çıkan başarısızlıklarla ilgili de sorumluluk almamaktadırlar. Böylece sahip olunamayan bağlılık ve sadakat duygusunun yerini diğer şirketlerle girilen rekabetin alması gerekmekte ve herkesin yaptığı işle ilgili tüm sorumluluğu üstlenmesi beklenmektedir. Kısacası ifade etmek gerekirse, tüm bu süreç çalışanların çıkarını gözetmekten uzak olmakla birlikte insanları bireysel davranmaya, ciddi sorumluluklar almaya mecbur bırakmaktadır.

Bunun yanı sıra bu anlayışın beraberinde getirmiş olduğu sorun, takım çalışması içinde herhangi bir şekilde rekabet olmadığının, grubun bir yönetici tarafından yönlendirilmediğinin gerçeklikten uzak olmasına rağmen bu durumun herkesin görmekten kaçındığı yeni bir kontrol mekanizması yaratıyor olmasıdır. Bu şekilde örgütlenen takım çalışması anlayışıyla iktidar ilişkilerinin saklandığını savunan Sennett, piramit şeklinde hiyerarşik yapılanmadaki sorumluluk alan, işin nasıl yapılması gerektiğine karar veren patron figürünün ortadan kalkmış olmasının yine çalışanın değil işverenin kârına bir durum olduğunu savunmaktadır. Neyin yapılacağı ile ilgili kararların yine işverenler tarafından belirlenmesi ile birlikte nasıl yapılacağı ve sonuçları ile ilgili tüm sorumluluğun çalışanlar tarafından üstlendiğini ifade etmiştir.⁴²²

⁴²¹ age, 115.

⁴²² age, 119.

Sennett'e göre, otoriteyi görünür kılan kişinin -kabaca ifade etmek gerekirse patronun-yokluğu, iktidarı elinde bulunduranların daha rahat hareket edebilmesine, değişiklik veya yenilik gibi durumlarda herhangi bir açıklama yapılmasına ihtiyaç duyulmamasına sebep olmaktadır. Bundan daha da endişe verici durumun ise otoritesiz iktidarın çalışanların istek ve endişelerini kolaylıkla görmezden gelmesi olduğunu ifade eden Sennett, iş birliği vurgusu üzerinden anlamlandırılan grup olma halinin çalışanların taleplerinin olumsuz algılanabilmesine ya da iş birliğini reddetme olarak gösterilmesine yol açmakta olduğunu ifade etmiştir. Böylece anlık sorunlara odaklanmış olan grup çalışmalarında direnişin engellenmesinin daha kolay olduğu, sadakat, bağlılık gibi duyguların hissedildiği çalışma ortamlarında isteklerin bu kadar kolay bir şekilde görmezden gelinemediği; çünkü bağlılık geliştirmedeği şirkette çalışanların isteklerinin gerçekleşmesi için mücadele etmektense gitmeyi tercih edecekleri vurgulanmıştır.⁴²³ Sennett'in *Yeni Kapitalizmin Kültürü* isimli eserinde de söz etmiş olduğu gibi, esnek üretim koşullarında çalışmaya alışmış genç insanların yaşadıkları sorunları dile getirmekte zorlanmalarının ve bunun yerine şartlar onları zorladığında gitmeyi tercih ediyor olmalarının aksine sadakat duygusu ile çalışmaya alışmış insanların sorunlarını halletmek için daha çok mücadele ettikleri bilinmektedir. Bu nedenle bağlılık, sadakat, özveri gibi duyguların tercih edilir olmaktan çok uzak olduğu bir çalışma anlayışının benimsenmiş olduğunu söylemek mümkündür.

Sennett, daha önce de ifade ettiği gibi çalışmanın sağlayacağı mükafatın elbet bir gün elde edileceğine dair inançla zor şartlarda gerçekleştirilen çalışma anlayışında sahip olunan iş etiğinin insanlara zarar veriyor olduğunun açık olması ile birlikte takım çalışmasının beraberinde daha özgür çalışma ortamı yarattığı anlayışının ise bir kandırmacadan ibaret olduğunun ve bireylerin yönlerini kaybetmelerine sebep olduğunun görmezden gelinmemesi gerektiğini düşünmektedir.⁴²⁴ Rico'nun birlikte çalıştığı insanlarla, komşularıyla hatta ailesiyle nasıl ilişki kurması gerektiğine dair yaşadığı sıkıntılar, bir zanaatkâr gibi düşünmeye devam eden ustabaşı Everts'in işçileri fırında tutabilmek için nasıl bir yol izlemesi gerektiğine dair yaşadığı kafa karışıklığı ve orada çalışan işçilerin ortaya çıkarmakta oldukları ürünlerle ilgili çok az bilgi sahibi olmaları, Rose'un deneyimlerinin kendisine yol göstereceğine inanarak reklam şirketinde çalışmaya başlaması ve orada deneyimlerinin değersiz görülmesi

⁴²³ age, 121-122.

⁴²⁴ age, 123.

karşısında yaşadığı hayal kırıklığı; tüm bunlar, esnek üretimin insanların yönlerini kaybetmelerine yol açmakta olduğunu söylemenin mümkün olduğunu göstermektedir. Tüm bu karşılaştırmaların düne nostalji duygusu ile yaklaşıp onun yüceltilmesi, bugünün olumsuzlanması olarak anlaşılabileceğinin farkında olan Sennett, tekrardan altını çizerek amacının bu olmadığını, daha az güvenli ortamlara, fiziksel olarak çalışanlara zarar verdiği bilinen koşullara geri dönülmesi gerektiğini savunmadığını; daha güvenli çalışma ortamlarının sağlanabilmiş olmasının değerli olmakla birlikte, amacının tüm bu dönüşümle birlikte insanların yaşam öykülerinin nasıl dönüşmekte olduğunun anlaşılmasını önemseydiğini belirtmiştir.⁴²⁵

Buradan hareketle devam eden bölümde Sennett'in, insanların yaşam öykülerini nasıl şekillendirdiklerine, insanların gelecekle ilgili planlarını nasıl kurduklarına ve bununla ilgili ortaya çıkan kaygılarla nasıl baş etmekte olduklarına dair gözlemlerine yer verilmeye çalışılmıştır.

3.3.9. Yaşam Anlatısı Yokluğunda Duyulan Endişe

Öncelikle başarı ve başarısızlık anlayışlarında ortaya çıkan anlam değişiminin tüm insanları etkilemekte olduğuna değinen Sennett, sadece yoksul insanların değil orta sınıfların, eğitim almış ve çalışma hayatında var olmaya çalışan tüm insanların baş etmeleri gereken bir konu haline geldiğini ifade etmiştir. Esnek üretimden önce var olan kapitalist anlayışta emekçi sınıfların taşıdığı her an işten çıkarılma endişesinin, kazananın hepsini alır anlayışına dayanan rekabetçi çalışma anlayışının benimsenmesi ile orta sınıfın da endişesi haline gelmiş olduğunu vurgulayan Sennett, bu endişelerin çalışma yaşantısı ile de sınırlı kalmadığını, insanların gündelik yaşantılarına da sirayet etmiş olduğunu ve Rico'nun ailesi ve çevresiyle kurduğu ilişkinin onu endişelendiriyor olmasının buna örnek olarak gösterilebileceğini belirtmiştir.⁴²⁶

Sennett, iyi planlanmış, izlerin sürülebileceği ve tahmin edilebilir anlatının yerini anlık, tesadüfi anların almış olduğunun görülmekte olduğunu ifade etmiştir. Dolayısıyla her an ve tüm benlikler bir süreç halindedir ve devam edecek anlatıyı önceden kestirmek çok zordur; bu anlatıların kısa vadeye odaklanmış, günün koşullarını dikkate alan, geçmişi ve geleceği hesaba katmayan günün ekonomisinin zaman anlayışını açık bir şekilde yansıttığını düşünmektedir. Yaşamın parçalardan ibaret olduğuna inanmanın ise başarı, başarısızlık gibi kavramların da içinin

⁴²⁵ age, 123.

⁴²⁶ age, 125.

boşalmasına sebep olacağını düşünen Sennett, bireylerin bu şekilde bir yaşam anlatısına sahip olamadıklarından savrulacaklarını, yönlerini kaybedeceklerini düşünmektedir.⁴²⁷

Tesadüfi anların, belirsizliklerin tüm kültürü etkisi altına alması ile ilgili yaşanan olumsuzluklardan bir diğerrinin ise insanların yaptıkları ile ilgili tüm sorumluluğu üstlenmek zorunda kalırken, başarılarının genellikle tesadüflere bağlı olarak görülmesidir ve bu durum da yine insanlar için belirsizlik anlamına gelmektedir. Söz gelimi hizmet sektöründe başarılı olmak müşterilerin memnun edilmesine, isteklerinin en hızlı şekilde gerçekleştirilmesine ve ikna edilmelerine bağlıdır. Daha çok satış yapan çalışanların ödüllendirildiği düzende insanların bir şeyler başardıklarını hissetmeleri zordur; çünkü o ürünü alacak olan müşterilere denk gelmiş olması esasen çalışanın başarısı ile ilgili olmayabilir. Bu nedenle bunun için ödüllendirebilecek dahi olsa çalışanların kendilerini başarılı hissetmeleri mümkün olamayacaktır.⁴²⁸ Dolayısıyla bu şekilde ortaya çıkmış olan çalışma kültürü, insanların kendilerini başarılı hissetmelerine, süregelen hikayelerinin onlara başarı getireceğine dair bir anlayış geliştirmelerine engel olacaktır; çünkü her şeyin gelip geçici ve hatta tesadüfi olduğu düzende başarılı olmak, devam eden bir sürecin içinde olmak ve belirli bir düzen kurmak ne yazık ki mümkün olamamaktadır.

Sennett'in, yapmış olduğu görüşmeler ve gözlemler, onu insanların süregelen bir anlatıya sahip olamamalarının kendilerini güvende hissetmelerine engel olduğuna inandırmıştır. Rico'nun sürekli yer değiştirmek zorunda kalmasının, komşuları ve çevresi ile bir bağ kuramıyor olmasının, kendisi ve çocukları ile ilgili bir gelecek öngörüsünün olmamasının onun için endişe verici olduğunu ifade etmiştir. İşten çıkarıldığında taşınmak zorunda kalan Rico'nun sorunu kendisinde aramasının sebebinin ise mücadeleden vazgeçiş olduğunu, insanların tüm sorumluluğun kendilerinde olduğunu düşünmelerinin daha iyi hissettirmeyecek olması ile birlikte başka türlü düşünme şanslarının olmadığını belirtmiştir.⁴²⁹

Bugün bir arada çalışan insanların birbirlerine karşı bağıllık hissetmiyor olmaları ve yaşadıkları her hayal kırıklığı ile kendi başlarına mücadele etmek zorunda hissetmeleri insanları yıpratın ve güvensizlik hissetmelerine sebep olan bir davranış olması ile birlikte bugün yaygın bir davranış biçimi haline geldiği gözlemlenmektedir. Devam

⁴²⁷ age, 140.

⁴²⁸ Gaulejac, age, 137.

⁴²⁹ Sennett, **Karakter Aşınması**, 141.

eden bölümde bu yalnızlaşma ve tek başına mücadele anlayışının insanlar için nasıl sonuçları olduğu üzerinde durulmaya çalışılmıştır.

3.3.10. Yalnızlaşan Bireylerin Hissettikleri Güvensizlik

Esnek üretimin şirketlere farklı ülkelerde özgürce hareket etme, ofislerini, fabrikalarını farklı yerlerde kurabilme ve kârları açısından dezavantajlı bir kural ortaya çıktığında başka bir ülkeye taşınma imkânı sağlamasına değinmiş olan Sennett, modern kapitalist anlayışın şirketlerin özgürce hareket etmesine olanak sağlamasına rağmen mekanla kurulan ilişkinin görülmek istendiği kadar önemsiz ve göz ardı edilebilir olmadığını hatırlatmak istemiştir.⁴³⁰ Sennett'e göre durum pek da sanıldığı gibi sıradan ve önemsiz değildir; çünkü "yer bir coğrafya, bir politika mekanıdır; orada yaşayan bireyler ve cemaat de yerin toplumsal ve kişisel boyutlarının toplamıdır."⁴³¹

Sennett'in burada cemaat ile kastettiği, bir arada yaşayan insanların sahip oldukları toplumsal değerlerin, inançların, yaşayış biçimlerini etkilemesi ve birliktelik duygusu yaratmasıdır. Yeni ekonomik anlayışta ise bireylerin bu ortaklıkları önemsemelerinin ve sürdürmek istemelerinin görmezden gelindiğini, esnekliğin bağlılık duygularını yok etmesiyle bu ihtiyacın daha da görünür hale geldiğini ifade etmektedir. İnsanların sırf bu kaybolmuşluk hissinden kurtulmak için 'biz' olarak tanımlayabilecekleri bir gruba ihtiyaç duyduklarını gözlemlemiş olan Sennett, bu şekilde bir tanımlama yapmalarının sebebinin beraberlik hissettikleri insanlar haricinde kalanları dışarda bırakmak değil; içine düştükleri olumsuz koşullarla baş edebilmek için böyle bir birlikteliği sürdürebilecekleri insanların varlığını bilmeye ihtiyaç duymaları olduğunu ifade etmiştir.⁴³²

Sennett'e göre, bağlılık ve biz duygusuna karşı geliştirilen tavrın buraya kadar tartışılmış olan tüm nedenlerinden ayrı bir nedeni daha bulunmaktadır ki o da sürdürülmekte olan yeni piyasa düzenine zarar vereceği, şirketler açısından verimli ve kârlı bir şekilde çalışacak olanları etkileyeceği düşünülen bireylerin süreci olumsuz etkilemeyecek bir alanda tutulmak istenmesidir. Bunun ne anlama geldiğinin özellikle yardıma muhtaç insanlara karşı geliştirilen tavırların ve bağımlılık- bağımsızlık anlayışının nasıl bir dönüşüme uğradığının anlaşılması ile ortaya koyulabileceğini düşünmektedir.⁴³³

⁴³⁰ age, 143.

⁴³¹ age, 145.

⁴³² age, 146.

⁴³³ age, 147.

Eski toplumlarda insanların birbirlerine bağımlı olmalarının ve birbirlerine yardım etmelerinin bir sorun olarak görülmemekte olduğunu ifade eden Sennett, uzun yıllar çalışma ve ticaret alanlarının insanların tek başlarına ayakta kalmalarının mümkün olamayacağı alanlar olarak görüldüğünü ifade etmiştir. Bugün de elbette insanların birbirlerinden tamamen bağımsız bir şekilde çalıştıklarını söylemenin mümkün olmadığını dile getirmekle birlikte dikkat çekmek istediği konu, insanların birbirlerine bağımlı olmaktan utanç duymaları gerektiği anlayışının yaygın hale gelmesinin sosyal bağların yok olmasına yol açmış olmasıdır.⁴³⁴

Benzer bir yaklaşım ile esnek üretimle birlikte insan ilişkilerinin dönüşümünün aile içine nasıl yansıdığına değinen Standing, değişime sebep olan etkenlerden birinin devletlerin yeni ekonomik anlayışla birlikte vatandaşlarına karşı sosyal sorumluluklarını yerine getirmekten kaçınmasına karşın bakım masraflarının artmasının aile içindeki insanların birbirleriyle ilgili sorumluluk almaktan kaçmalarına yol açtığını dolayısıyla aile içindeki karşılıklı ilişkilerin dahi zayıfladığını ifade etmiştir.⁴³⁵ Yardımlaşmanın, karşılıklı sorumluluk almanın olumsuz bir yük olarak algılanmaya başlanması için ortaya çıkan politikalar tahmin edilebileceği üzere tüm insani ilişkilerde etkisini gösterecektir.

İnsanların birbirlerine ihtiyaç duymalarının utanılacak bir durum haline gelmesinin bir arada çalışan insanların güvensizliklerini derinleştirdiğine şahit olduğunu ifade eden Sennett, Rose'un yaşamış olduğu deneyimin bu duruma örnek olarak gösterilebileceğini belirtmiştir.⁴³⁶ Rose, birlikte çalıştığı insanların kendilerine karşı önyargılı bir tavır takınmakta olduklarını kısa sürede fark etmişti ve başarısız olacağına dair geliştirmiş oldukları ön yargı Rose'un onlara güvenme konusunda sıkıntılar yaşamasına sebep olmuştu, çok uzun süre dayanamadan bir yıl içinde oradan ayrılmıştı.

Sennett, modern ekonomik düzenin, insanların birbirlerine olan ihtiyaçlarını değersiz hale getirerek onlarda güvensizlik hissi yaratıyor olmasının yanı sıra çalışanlarından her an vazgeçebilecek olan esnek kurumların varlığının insanların kendilerine karşı duydukları güven duygusunu da zedelemekte olduğunu; kimsenin kendisine ihtiyaç duymadığını hisseden bireylerin faydalı bir şey yapmakta olduklarına dair tüm inançlarını kaybettiklerini belirtmiştir. Bu durumun esnek üretimle birlikte ortaya

⁴³⁴ **age**, 148.

⁴³⁵ Standing, **age**, 45.

⁴³⁶ Sennett, **Karakter Aşınması**, 149.

çıkmadığını farkında olan Sennett, bu dönemle ilgili en önemli farkın ise örgütlü kapitalizmin sebep olduğu işe yaramazlık hissinin maddi sebeplerle bağlantılı olmasına karşılık bugün hüküm süren esnek kapitalizmin daha kişisel bir işe yaramazlık hissi uyandırmakta olduğunu vurgulamıştır.⁴³⁷ Sadece Enrico ile Rico arasında yaşanan farklar göz önünde bulundurulduğunda dahi bu farkın kolaylıkla ortaya çıkarılabileceği açıktır, Enrico'nun uzun yıllardır sürdürdüğü çalışma hayatının zor yanları olmasına rağmen çocuklarının gelecekleri için umutluydu; Rico ise çocuklarının maddi anlamda bir sıkıntı yaşamayacaklarını düşünse dahi nasıl bir karaktere sahip olacaklarına dair endişeleri ile baş etmek zorundadır. Çalışmanın, çocuklarına Enrico'nun oğluna sağladığı maddi imkanlardan daha iyilerini sağlayabiliyor olmanın Rico'ya iyi bir şeyler yapıyor gibi hissettirmekten çok uzak olduğu açıktır.

Günün kapitalist kültürünün yarattığı sorunlardan en ciddi olanının insanların iyi bir şeyler yapıyor oldukları hissinden uzaklaşmaları ve bununla birlikte kimsenin kendilerine ihtiyaç duymayacağına dair inancın yaygınlaşması olduğunu ifade eden Sennett, bu durumun birlikte mücadele etme, ortak bir anlatı geliştirme ihtimalini tamamen ortadan kaldırmakta olduğunu düşünmektedir. Bununla birlikte, çalışma hayatında sürdürülebilir hiçbir anlayışın desteklenmemesinin; birlikteliğin, bağlılığın kaçınılmaz bir durum olduğunun benimsenmiş olmasının insanların karakterlerine ve tüm toplumsal süreçlere yansıdığını gözlemlemenin hiç de zor olmadığını dile getirmiştir.⁴³⁸

Tüm bunlara rağmen umudunu yitirmemiş olan Sennett, mevcut rejimin insanlara yüklemekte olduğu duygulardan kurtulmanın imkânsız olmadığını, esasen hiç kimsenin diğerini önemsemediği düzenin sürdürülmesinin de hiç kolay olmadığını ve değişimin kitlesel hareketlere ihtiyaç duyulmadan da ortaya çıkabileceğini; tek ihtiyaç duyulmanın insanların sorunlarını ve isteklerini birbirleriyle paylaşmaları olduğunu ifade ederek eserini tamamlamıştır.⁴³⁹ Şurası açıktır ki insanların birlikteliklerinin çoğu sorunun çözümü için çaba gösterilmesine yönelik baskıları arttıracığı bilindiğinden bağlılık, sorumluluk, özveri, sadakat gibi duyguların yeşermesine engel olunmaktadır. Bu durum, söz edilen örneklerin de göstermiş olduğu gibi, insanlarda

⁴³⁷ age, 154.

⁴³⁸ age, 155.

⁴³⁹ age, 156.

kaygı ve güvensizliğe yol açarken tam da Sennett'in ifade ettiği gibi insanların yönlerine kaybetmelerine sebep olmaktadır.

Bu bölümde Sennett'in eserlerinde esnek üretimle birlikte ekonomik sistem ve buna bağlı olarak çalışma düzeninde yaşanan dönüşümlerin ve ücretli çalışanların bu dönüşümü nasıl tecrübe ettiklerinin anlaşılması için çalışılmıştır. Sennett, yaptığı görüşmeler ve gözlemlere yer vererek konunun daha anlaşılır olması için uğraşmış ve esnek üretimle birlikte daha ciddi bir şekilde hissedilmeye başlanan çalışma hayatındaki bireyselleşme anlayışının toplumsal süreçlere ve insanların tüm ilişkilerine nasıl yansıdığını göstermiştir. Devam eden bölümde Sennett'in gözlemlemiş olduğu dönüşümlerin, bu dönüşümün sebep olduğu duyguların ve insanların bunlara karşı geliştirmiş olduğu tepkilerin neler olduğunun yine yaşanan örneklerden yola çıkılarak farklı ülkelerde ve farklı çalışma alanlarında nasıl tecrübe edildiğinin anlaşılması için çalışılmıştır.

4. BÖLÜM: ESNEK ÇALIŞMA ANLAYIŞININ ÜCRETLİ ÇALIŞANLAR ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

Sennett'in eserleri üzerinden esnek üretimle birlikte insanların çalıştıkları işlerle nasıl bir bağ kurdukları, buna bağlı olarak edinilen yeni çalışma alışkanlıklarının insanların gündelik hayatlarını nasıl etkilediği, yeni kontrol biçimlerinin yeni çalışma pratikleriyle nasıl bir uyum içerisinde sürdürüldüğü araştırılmaya çalışılmıştır. Bunların yanı sıra bu değişkenlere bağlı olarak insanların kendi hayatları ile kurmuş oldukları ilişkinin yüzeyselleşmiş olduğu ve kendilerini sürüklenmekte hissettikleri görülmüştür. Sennett'in sıklıkla üzerinde durduğu, yeni çalışma anlayışı ile birlikte insanların kendi hayatları ile ilgili kontrolü kaybetmiş hissettikleri ve kısa vadeye odaklanmış anlayışla birlikte sürdürülebilir hiçbir anlayışın kalmadığıdır. Bu bölümde ise ücretli çalışmanın esnek üretimle birlikte kazanmış olduğu yeni anlamların insanların hayatını nasıl değiştirdiği farklı çalışma alanlarında yaşanan örneklerden yola çıkılarak anlamlandırılmaya çalışılmıştır. Esnek üretimle birlikte edinilen çalışma alışkanlıklarının tüm sektörlerde ve çalışma alanlarında ortak sorunlara yol açtığı, yeni üretim ve hizmet anlayışı ile tüm insan ilişkilerinin ve buna bağlı olarak da toplumsal yapının dönüşmüş olduğunun gözler önüne serilmesi amaçlanmaktadır.

4.1. Üretim ve Ücretli Çalışmaya Yüklenen Yeni Anlamlar

Üretimin nasıl anlamlandırıldığının önemli görülmesinin sebebi, toplumsal ilişkilerin, insanlar arasındaki kurulan bağların, gündelik yaşamların, alışkanlıkların kısacası insanların tüm yaşayış şekillerinin üretim ilişkileri etrafında şekillenmekte olmasındandır. Erich Fromm da benzer bir şekilde “modern insanın karakterinin sadece ekonomik piyasa tarafından belirlenmekte olduğunu”⁴⁴⁰ ifade etmiştir. İnsanların karakterini belirleyen etkenlerin kendi yarattıkları dünyanın bir sonucu olduğuna inanan Fromm, 18. ve 19. yüzyılda insanın daha fazla kâr edebilmek için

⁴⁴⁰ Erich Fromm, **Çağdaş Toplamların Geleceği**, çev. Gülnur Kaya-Kaan H. Ökten, (İstanbul: Arıtan Yayınevi, 1996), 15.

sömürüye ve elde ettiği kârları biriktirmeye yönelmiş olduğunu, 20. yüzyıla gelindiğinde daha pasif bir karakter sergilediğini ve sadece tüketmeye yönlendirilmiş olduğunu ifade etmiştir.⁴⁴¹ 21. yüzyıla gelindiğinde ise durumun daha da içinden çıkılmaz bir hal aldığı, özellikle esnek üretimin etkisini iyice artırması ile kurulu ekonomik ve toplumsal düzenin sürdürülebilmesine yönelik daha ciddi baskı ve olumsuz şartların ortaya çıktığı ve insanların güvencesiz, geçici ve gelecekle ilgili ön görülemez koşullara maruz kaldıkları bilinmektedir.

Gorz’a göre, esnek üretim anlayışı ile çalışma toplumu yerinden edilmiş, bireylerinin yeteneklerinin sadece bir kısmını kullanabildiği geçici, kısa sürelerle çalışan işçilerden oluşan, herkesin fiilen işsiz olduğu bir toplum egemen hale gelmiştir. Bunun herkes tarafından fark edilir olmakla birlikte insanlar açısından kabul edilir olmadığına dair ortak bir bilincin oluşmasına imkân yaratılmadığı; aksine ortaya çıkan anlayışın, mesleklerin değerini kaybetmesine, sürekliliği olmayan mesleklerin ortaya çıkmasına, çalışanların sürekli meslek değiştirmeleri nedeniyle yaptıkları işlerle özdeşleşememelerine rağmen aldıkları ücrete ihtiyaç duyduklarından bu etkinliği sürdürmeye devam etmelerine, dolayısıyla günün koşullarının kabulüne dayandığını ifade etmiştir.⁴⁴²

Kapitalist üretim anlayışı kelimelere ve anlayışlara getirmiş olduğu nitelendirmelerle emekleri ile çalışmak zorunda kalan tüm insanları belli şekillerde davranmaya ve düşünmeye mecbur bırakmaktadır. “Kapitalizmde çalışma insanın hayatında zıt görünümlemlerle bulunmaktadır: Verimlilik aslında kısırlık, etkinlik aslında durağanlık, üretkenlik aslında tükenmişlik getirmektedir.”⁴⁴³ İşin sadece bir parçasını gerçekleştirerek tüm hayatının tamamlayan işçi zanaatkârın ürettiği ürünlerden çok daha fazlasını üretmiş olmakla birlikte, ortaya çıkan ürünün kendisine ait olduğunu hissedememekte; fakat verimliliğin ve daha fazla ürün ortaya çıkarmanın değerli olarak görüldüğü sistemde bu durumun yol açtığı tahribata karşı mücadele etmenin kolay olmadığı görülmektedir.

Bugünkü toplumu işletme evreni olarak isimlendiren Gaulejac, işin esasen kolektif bir şekilde gerçekleştirilen bir eylem olduğunu, insanların gerçekleştirdikleri eylemin neticelenmesinin dışında bir amacı olması gerektiğini, topluma dair iyi bir şey

⁴⁴¹ age, 13-14.

⁴⁴² Gorz, *Yaşadığımız Sefalet*, 81-82.

⁴⁴³ Olkan Senemoğlu, *Marx’ı Yeniden Düşünmek: İnsan Doğası, Toplum ve Özgürlük*, (Ankara: Hece Yayınları, 2017), 107.

yapmakta olduklarını hissettirmesi gerektiğini düşünmektedir. Esnek üretimle birlikte benimsenmiş olan anlayışta ise başarının sayılarla ifade edilir hale geldiği, kolektif anlayışın yerini bireyler topluluğuna bıraktığı ve rekabetin ön plana çıkarılması gibi nedenlerle çalışma anlayışının ciddi bir dönüşüme uğramış olduğu görülmektedir.⁴⁴⁴

Ayşe Buğra ve Çağlar Keyder'in derlemiş oldukları kitabın ön sözünde değinmiş oldukları gibi, esnek üretimin yaygınlaşmasından önce fabrikalarda ya da şirketlerde çalışan insanların hayatlarının sonuna kadar ya da uzun yıllar aynı yerde çalışabilme ihtimalleri olduğunu; Enrico'nun bir hayat anlatısına sahip olmasına fırsat tanıyan anlayışın çalışma hayatında egemen olduğunu söylemek mümkündür. Çalışanlara güvence sağlayan bu anlayışın esneklik anlayışının yaygınlaşması ile terk edildiği, sermaye sahiplerinin çalışanlarla ilgili tüm sorumluluklarından kurtulduğu, güvenceli çalışma anlayışının yerini tam aksine güvencesiz, belirsiz bir çalışma anlayışına bırakmış olduğu; uzun yıllar aynı yerde çalışma anlayışının terk edilmiş olmasının işsizlik sürelerinin uzamasına yol açtığından istihdamın güvencesizleşmiş olduğu bilinmektedir.⁴⁴⁵

İnsanların sahip oldukları beslenme, barınma, üretme ve tüketme gibi ihtiyaçlarının onların her zaman gündelik hayatlarının bir parçası olduğunu düşünen Lefebvre ise, 19. yüzyılla birlikte hâkim olan rekabetçi kapitalizmin ciddi dönüşümlere yol açtığını düşünmekte ve üretimin artması ile yeni denetim biçimlerinin ortaya çıkmış olduğunu ifade etmektedir. Şiddet yoluyla uygulanan baskının ve bu sayede sağlanan denetimin yerini bugün sömürünün aldığını, demokrasi anlayışının ve toplumların ilerleme kaydettiğine dair inanışların arkasına sığınarak insanların gündelik alışkanlıklarının, onlara birliktelik duygusu sağlayan kolektif yapıların ortadan kaldırılmasına yönelik politikaların sürdürülmekte olduğunu belirtmiştir. Lefebvre bu durumu kültürün ayrışması ve çözülmesi olarak nitelendirmiş ve değerli olanın toplumun sahip olduğu değerlerin geri kazanılması için çalışmak olacağını ifade etmiştir.⁴⁴⁶ Lefebvre'nin dikkat çekmeye çalıştığı konu bugünden bakıldığında çok daha değerli görülmektedir; çünkü önceki bölümlerde de sıklıkla bahsedilmiş olduğu gibi, esnekliğe ve kısa vadeye odaklanmış anlayış, insanların daha fazla bireysellik anlayışına sahip olmalarına yol

⁴⁴⁴ Gaulejac, **age**, 138.

⁴⁴⁵ Ayşe Buğra, Çağlar Keyder, "Önsöz" **Sosyal Politika Yazıları, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Politika Forumu**, der. Ayşe Buğra, Çağlar Keyder, çev. Burcu Yakut Çakar, Utku Barış Balaban, 5. bs. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2011), 7.

⁴⁴⁶ Henri Lefebvre, **Modern Dünyada Gündelik Hayat**, çev. Işın Gürbüz, (İstanbul: Metis Yayınları, 1998), 44.

açmanın yanı sıra çalışma hayatına yön veren sorunların çözümünde yalnız olma, geçmişini geride bırakma gibi anlayışların gündelik yaşantılara da yansımaya sebep olmaktadır ve Sennett'in yaptığı görüşmeler bu yaşantıların insanlara zarar vermekte olduğunu doğrular niteliktedir. Burada şöyle bir soru sormanın mümkün olduğu söylenebilir; herkese ciddi zararlar verdiğini söylemenin yanlış olmadığı bu sistemin sürdürülme sebebi ne olabilir?

Foucault'un geliştirmiş olduğu iktidar-beden ilişkisi ile bu soruya cevap vermek bir dereceye kadar mümkün olabilir; bu cevap tüm soruların ortadan kaldırarak olmamakla birlikte var olan düzenin sürdürülmesi için harcanan çabanın ve insanların bu duruma beklenen tepkiyi gösterememelerinin anlamlandırılması açısından önemli olduğunu söylemek mümkündür.

Foucault, öncelikle iktidar ilişkilerinin bedeni, doğrudan müdahale edilebilecek bir alan olarak kurgulamış olduğunu, mevcut cezalandırma sistemlerinin de bu kurguya uygun bir şekilde bedeni kontrol altında tutma, terbiye etme amaçlarına hizmet etmekte olduğunu; fakat bunu sadece ortada bir sorun varken değil, sahip olduğu tüm kurumlar aracılığıyla her an gerçekleştirmekte olduğunu ifade etmiştir. Bu çalışma açısından bu kavrayışın önemi ise bedenin iktidar yani egemen güç tarafından kontrol altında tutulmak istenmesinin en önemli sebebinin, bedenin üretim gücü olarak ortaya çıkmış olması ve yeterli iş gücünün oluşturulabilmesi için üretken olmasının bekleniyor olmasıdır. Bununla birlikte, bireyin sürece ayak uydurması, onu kabullenmesi ve ona itaat etmesi gerektiğine dair kabullerin kontrol ve baskı mekanizması olarak ortaya çıktığı bilinmektedir.⁴⁴⁷

Benzer bir şekilde Kathi Weeks de çalışmanın, insanların yaşamlarını sürdürmek, ihtiyaçlarını karşılayabilmek için gerekli olan ücretin elde edilmesinden çok daha fazla anlam ifade ettiğine, toplumsal bir uzlaşma aracı olarak ve aynı zamanda insanları disipline eden bir kontrol mekanizması olarak ortaya çıkmakta olduğuna inanmaktadır.⁴⁴⁸ Tüm bu ifadeler yer verilerek, çalışma anlayışını içselleştiren ve çalışmaya başlayana dek bu sürece uyum sağlamak üzere eğitimden geçen bireylerin toplumsal ve politik özneler olarak sürece dahil oldukları, kontrol mekanizmalarınca yönlendirilmekte oldukları vurgulanmak istenmektedir.

⁴⁴⁷ Michel Foucault, **Hapishanenin Doğuşu**, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, (Ankara: İmge Kitabevi, 1992), 31-32.

⁴⁴⁸ Kathi Weeks, **Çalışma Sorunu: Feminizm, Marksizm, Çalışma Karşıtı Politika ve Çalışma Sonrası Tahayyüller**, çev. Tamer Tosun, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014), 20.

Guy Standing'e göre, devlet ve kullandığı yöntemler insanların hayatlarını yönlendirmektedir ve karmaşık bir şekilde insanların hayatlarına dahil olan bu yapı, işsizleri metalaştırmış yani belli davranışların ödüllendirileceğini diğerlerini ise cezalandıracağını belirleyerek kimlerin topluma dahil kimlerin ise toplumdan dışlanmış ve zararlı olarak görüleceğini netleştirmiştir. İşsizlerin, uyumsuzların topluma dahil edilmesi için hayata geçirilen tüm uygulamalar onların ancak yardım aracılığıyla ikna edilebilecekleri anlayışına dayanmakta, insanların nasıl davranmaları gerektiğine dair bir dizi uygulamayı beraberinde getirmekte ve tüm bu uygulamalar onları belli şekillerde davranmaya mecbur bırakmaktadır.⁴⁴⁹ Tıpkı Polanyi'nin üzerinde durmuş olduğu ve bu çalışmada da yer verilmiş olduğu gibi, işsizlik yardımlarının insanlar üzerinde kurmuş olduğu baskı ve bu baskıya maruz kalmak istemeyenlerin tehdit olarak algılanması ile yaşananlara benzer şekilde bireyler kendilerini sisteme uyum sağlamaya mecbur hissetmektedirler.

Bunun yanı sıra çalışmanın esnetilmesi ve uzaktan çalışma anlayışının yaygınlaşması ile meslek gruplarında yapısal değişikliklerin ortaya çıkmış olduğu ve yeni kontrol mekanizmalarını mümkün hale getirmiş olduğu bilinmektedir. Standing, esnekleşme ile birlikte hükümetlerin yeni kontrol mekanizmaları ile meslek ve zanaat gruplarının kendi içlerinde bir düzen ve ortaklık sağlaması amacıyla kurulmuş olan kurumların ortadan kaldırdığını ifade etmiştir.⁴⁵⁰ Tıpkı Sennett'in *Zanaatkâr* isimli eserinde zanaatkârların kendi belirledikleri kuralların, mesleğe kabul edilme için gerçekleştirilmesi gereken adımların ve ilerlemenin nasıl gerçekleşeceğine dair önceden belirlenmiş kuralların ortadan kaldırılması gibi, bu anlayış ile de meslek gruplarının kontrol altına alındığı, aynı meslek ya da zanaat grubunda çalışan insanların birlikte hareket etme ihtimallerinin ortadan kaldırılmış olduğu ve piyasa koşullarına göre hareket etmeye insanları ikna etmenin çok daha kolay bir hale getirilmiş olduğu görülmektedir.

Dieter Duhm da Foucault'un düşüncelerine paralel bir şekilde bu durumu ücretli emek ile sermaye arasında kurulan egemenlik ilişkisi bağlamında tartışmaktadır. Emek gücünü satarak yaşayan çok sayıda işçinin az sayıda sermaye sahibi tarafından kontrol altına alınmış olduğunu ifade etmiş; egemenlik ilişkilerinin daha çocukluk yıllarında

⁴⁴⁹ Guy Standing, "Küresel Dönüşümünde Emegın Yeniden Metalaşması", **21. Yüzyılda Polanyi'yi Okumak: Bir Siyasi Proje Olarak Piyasa Ekonomisi**, der. Ayşe Buğra, Kaan Ağartan, 2. bs. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2016): 117.

⁴⁵⁰ Standing, **Prekarya**, 73.

kurulmaya başlandığını ve bu ilişkinin okul, yurt, fabrika, devlet daireleri, üniversite gibi kurumlar aracılığıyla korunmaya devam edildiğini ve hatta daha da güçlendirildiğini belirtmiştir. Buradan yola çıkarak varmak istediği sonuç, kapitalist toplumun doğası gereği otoriter ve toplumsal süreci belirleyen bir yapı olduğu ve bunun yanı sıra insan ilişkilerinin de tüm bu egemenlik ilişkileri çerçevesinde kurulmakta olduğudur.⁴⁵¹ Duhm, kapitalizmin bu otoriter yapısının bireyler üzerinde dışarıdan bir baskı olarak ortaya çıktığını, insanların zaman içinde bu baskıyı içselleştireceğini; kabul görmeme ihtimalinin sebep olduğu korkunun bunu mümkün hale getireceğini ifade etmiştir.⁴⁵² Üretim ve çalışma alanında etkili olan bu otoriter yapının, insanların içselleştirdikleri kural ve normların sadece çalışma hayatı için geçerli olmadığını ifade eden Duhm, insanların güzel ya da iyi olarak nitelendirdikleri durum ya da olayların dahi otorite tarafından belirlenen norm ve değerler çerçevesinde şekillenmekte olduğunu eklemiştir.⁴⁵³ Bu durumda şunu söylemek mümkündür ki, insan kendi dışında ortaya çıkan müdahaleler sonucunda şekillenen kültüre, normlara alışmak zorunda kalmış ve her ne kadar bunları içselleştirmiş olsa da hayatına, yaşadıklarına, yaptıklarına yabancılaşmıştır; çünkü bireyi önceleyen ve onun yaşadıklarına odaklanan anlayışın dışında geliştirilmiş olan yaklaşımlar söz konusudur.

Foucault'un da sözünü etmiş olduğu gibi, iktidar ilişkisi hayatın her alanında insanları etkisi altına alacak şekilde kurulmaktadır ve tüm kurumlar bu anlayışa hizmet edecek şekilde işlev görmektedir. Eğitimin de aynı şekilde kapitalist üretim ilişkilerinin sorunsuz bir şekilde sürdürülmesine hizmet edecek şekillerde düzenlendiği bilinmektedir. Özgür Müftüoğlu, özellikle Türkiye'de yaşanan düzenlemelerle ilgili yaptığı araştırmalardan, eğitim sistemlerinin devlet biçimlerine ve zaman içinde değişiklikler gösteren üretim biçimlerine uygun olarak tekrar tekrar düzenlenebilmekte olduğunu ortaya çıkarmayı amaçlamıştır. Konu ile ilgili düşüncelerini ise şu şekilde ifade etmiştir:

“Kapitalist üretim ve toplum modelinin yeniden üretiminde eğitim sistemi, emek üretkenliğini arttırmanın yanı sıra yoğun sömürü ve eşitsizliklerin kabullenilmesini sağlayacak itaatkâr nesiller yetiştirme işlevini de üstlenmiştir. Düşünme, sorgulama, araştırma güdülerinin baskılandığı eğitim sisteminde; kapitalist üretim ve toplum düzeni mutlaklaştırılmaya çalışılmıştır. Böylece toplumu oluşturan bireylerin işyerinde patrona, toplumsal yaşamda devlete

⁴⁵¹ Dieter Duhm, **Kapitalizmde Korku**, çev. Sargut Sölçün, 2.bs. (İstanbul: Kırmızı Yayınları, 2015), 78.

⁴⁵² **age**, 83.

⁴⁵³ **age**, 166-167.

itaat etmesi; kapitalizmin ideolojik hegemonyasını kabullenmesi ve üretim maliyetlerini arttıracak mücadelelerden uzaklaşması amaçlanmıştır.”⁴⁵⁴

Buradan hareketle kurumların dönüşümü ile paralel bir şekilde ortaya çıkan yeni düzenlemelerin ve özellikle eğitim sisteminin belli amaçlara yönelik olarak belirlendiğini ve toplumsal süreçlerle ilgili kuralların da aynı şekilde benzer amaçlara hizmet etmekte olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Kural ve normların nasıl belirlendiğine dair farklı bir bakış açısı geliştirmiş olan Eva Illouz, hiyerarşik yapılanmaların duyguların kontrolü biçiminde ortaya çıktığını savunmaktadır. Öncelikle duygunun tanımını yaparak başlamış ve onu, insan için tek başına bir anlam ifade edemeyecek; fakat insanların belli davranışlar sergilemelerine yol açan bir ruh hali ya da enerji olarak açıklamıştır. Ona göre, duyguların önemli olmasının sebebi ise sosyal düzenlemelerin duygusal düzenlemeler olarak ortaya çıkmasıdır; çünkü tüm toplumlarda duygular, kültürel anlamlar ve sosyal ilişkilerden ayrı düşünülememektedir.⁴⁵⁵ Dolayısıyla toplumsal düzenlemelerde ve buna hizmet edecek şekilde ortaya çıkan anlamlarda insanların hissetmekte oldukları duyguların büyük önem taşıdığına ortaya çıkarılmasının amaçlandığı söylenebilir.

Önceki bölümlerde söz edilmiş olduğu ve tüm bu düşüncelerde de benzer şekilde takip edilmiş olduğu üzere, sermayenin emek üzerinde kurmuş olduğu baskı ve tahakküm doğrudan uygulanır değildir; insanların sürece uyum sağlaması ve onun bir parçası olmaları ancak rıza göstermeleri ile mümkün olabilmektedir. Dolayısıyla bireylerin ikna edilecekleri yer sadece fabrika ya da çalışmakta oldukları iş yeri olamaz; daha öncesinde ikna edilmeleri gerekir, bu nedenle iknanın gerçekleştirildiği yer bireyin yaşadığı tüm alanları kapsar hale gelmiştir. Yaşam tarzları, kullanılan dil, boş zamanlarda gerçekleştirilen etkinlikler, alışkanlıklar, kullanılan nesneler tüm medya olanakları kullanılarak biçimlendirilmektedir. Dolayısıyla bireylerin var olduğu tüm alanlar onların değerlerinin, kimliklerinin ve dünyayı anlamlandırma biçimlerinin şekillendirilmekte olduğu alanlar olarak ortaya çıkmaktadır.⁴⁵⁶ Bu aynı zamanda şu anlama gelmektedir; esnek üretimin sürdürülebilmesi için gerekli görülen esneklik, istikrarsızlık, değişkenlik toplumsal hayatın tüm alanlarında egemen hale gelmektedir; böylece insanlar iş yerinde hakim olan bu anlayışlara uyum sağlamayı reddetmeyecek,

⁴⁵⁴ Özgür Müftüoğlu, “Emek Piyasalarının Yeniden Yapılanma Sürecinde 4+4+4 Formülü”, **Kapitalist Üretim İlişkilerinde ‘Yeniden’ Esneklik: Türkiye’de Esnek Çalışma**, haz. Özgür Müftüoğlu, Arif Koşar, (İstanbul: Evrensel Basım Yayın, 2014): 135.

⁴⁵⁵ Eva Illouz, **Soğuk Yakınlıklar: Duygusal Kapitalizmin Şekillenmesi**, çev. Özge Çağlar Aksoy, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2011), 14-15.

⁴⁵⁶ Gorz, **Yaşadığımız Sefalet: Kurtuluş Çareleri**, 67.

kendilerini hiç alışık olmadıkları değerler tarafından baskı altında tutuluyor hissetmeyeceklerdir.

Kapitalist üretimin tarihsel gelişiminin incelendiği ilk bölümde de ortaya çıkarılmaya çalışıldığı gibi, belirlenen kurallar üretimin ve ekonomik sistemin devamının sağlanması ve buna engel olacak sorunların ortadan kaldırılmasına yönelik olarak ortaya çıkmaktadır. Kapitalist toplumun devam ettirilebilmesini mümkün hale getirecek olan, insanların bu amaca hizmet edecek şekilde kuralları benimsemesi ve kendisi için en iyi olanı yaptığına inanarak düzenin devam ettirilmesinde rol oynamasıdır. Bu durumu *Çağdaş Toplumların Geleceği* isimli eserinde açıkça ortaya koyan Fromm'un sözleri yaşananların anlaşılabilmesi açısından çok değerlidir:

“Toplumun büyük guruplar içerisinde beraberce çalışan, hep daha fazlasını tüketmek isteyen, standart, çabuk etkilenen ve önceden belirlenmiş zevklere sahip olan insanlara ihtiyacı vardır. Ekonomik çarkın iyi işleyebilmesi için, kendilerini özgür ve bağımsız hisseden ve hiçbir otoritenin, prensibin ve ideolojinin etkisi altında kalmadığına inanan, ama bütün bunlara rağmen emirleri uygulamaya, kendilerinden beklenenleri yapmaya hazır olan ve toplumsal mekanizmaya sorunsuzca uyum sağlayabilen insanlar gerekmektedir. Toplum, şiddet kullanmadan yönlendirilebilen, bir lideri olmadan kumanda edilebilen, hedefi bulunmadan da harekete geçebilen, fakat asla tembel olmayan, devamlı olarak çalışan ve gayret etmeye devam eden insanlara ihtiyaç duyar.”⁴⁵⁷

Kapitalist kültürün insanlardan beklediği davranış biçimlerinin, esnek çalışma kültürünün egemen hale gelmesi ile dönüşmüş olduğu ve Fromm'un sözünü ettiği özelliklerden farklı davranış şekillerinin ve sorumluluklarının ortaya çıkmış olduğu bilinmektedir ve bunlardan biri de çalışanların işin yapılma şekli ve sonuçlarıyla ilgili tüm sorumluluğu alacak şekilde davranabilmeleridir. Dolayısıyla yeni çalışma kültüründe çalışanların risk ve endişe ile baş edebilecek durumda olmaları beklenmektedir. Kurumların merkezlesmiş yapılarının çalışanlar açısından özgürleşmeyi de beraberinde getirebileceği görüşünün aksine patronluk vasıfları, rekabeti sürdürme pratikleri çalışanların sorumluluğu olarak görülmekte ve bu durum çalışanların değil, tahmin edileceği üzere şirketlerin yararına sürdürülen bir anlayış olarak ortaya çıkmakta, hatta çalışanların sağlığını dahi önemsemeyen çalışma kültürünün yerleşmesine yol açmaktadır.⁴⁵⁸ Önceki bölümlerde söz edilmiş olduğu üzere esnek üretim, bir arada çalışan insanların takımlar halinde ve kendileri ile aynı statüye ve şartlara sahipmiş gibi davranan takım liderleri kontrolünde çalışmalarını uygun görmektedir. Bu durumun, çalışanlar arasındaki rekabetin saklanması, bir takım olarak çalışan insanların ancak diğer şirket çalışanları ile rakip olabileceklerine

⁴⁵⁷ Fromm, *Çağdaş Toplumların Geleceği*, 16.

⁴⁵⁸ Gorz, *Yaşadığımız Sefalet: Kurtuluş Çareleri*, 51.

dair anlayışın yerleştirilmesine yönelik bir strateji olarak ortaya çıkmış olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Bununla beraber takım liderinin diğer takım çalışanları ile eşit şartlarda çalışıyormuş gibi davranmasının sebebi ise eşitsizliklerin görünmez hale getirilmesi ile birlikte kararların tüm takım çalışanları tarafından alındığına dair bir algı yaratılmak istenmesinden ve böylece iş bölümünde belirlenen görevlerle ilgili sorumlulukların çalışanlar tarafından üstlenilmesinin mümkün hale getirilmeye çalışılmasındandır. Dolayısıyla hem belirsiz olan statülerin, hem de işin yapılış şekli ile ilgili sorumluluk almayan takım liderlerinin varlığı işlerin daha belirsiz bir şekilde sürdürülmesine yol açmakta ve alınması gereken sorumluluklar çalışanların ciddi baskı ve stres altında kalmalarına sebep olmaktadır.

Çalışanların konumunu belirsizleştiren ve güvencesiz bir yapıya sahip günün esnek üretim anlayışının sebep olduğu dönüşümlerden biri de güvenlik ve tehdit algıları ile ilgilidir. Yoksul kitlelerin yaşantıları üzerinde kurulmakta olan baskılar bu duruma örnek olarak gösterilebilir; yapılan bir araştırmada Amerika'daki tutuklanan kişi sayısının son yıllarda ciddi artış göstermiş olmasına dikkat çekilmekle birlikte bu kişilerin genellikle siyah ve genç insanlar olduğu tespit edilmiş ve ceza sisteminin aynı zamanda işsiz istatistiğini düşürmeye de hizmet etmekte olabileceğine işaret edilmiştir.⁴⁵⁹ Dolayısıyla bu örnekle de ortaya çıkarılmaya çalışıldığı gibi, sadece üretim ile ilgili düzenlemelerde değil, yaşamın her alanında egemen olan anlayışın sistemin sürdürülmesine hizmet etmekte olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Bu şu anlama da gelmektedir, emek gücünün kontrol altında tutulması, üretimin devamının sağlanabilmesi ve sermaye sahibinin kontrolünde sürdürülebilmesi için sadece çalışma esnasındaki sürecin değil; hayatın içindeki tüm süreçlerin kontrol altında tutulması ve yönlendirilmesinin gerekli olduğuna inanılmaktadır. Bu kontrol altında tutma ve düzenleme ihtiyacı esasen kârı en yüksek seviyede tutma çabasına hizmet etmektedir ve iş bölümü ile birlikte toplumsallaşmayı da sınırlandırmakta ve şekillendirmektedir. Bedenin ihtiyaçlarının ve alışkanlıklarının dahi kurumsal hiyerarşik yapılanmaların kabulünü mümkün hale getirecek, otoritenin kurallarına uyum sağlamayı gerekli kılacak ve günün koşullarının gerektirdiği şekillerde ortaya

⁴⁵⁹ Tanıl Bora, Necmi Erdoğan, “Cüppenin, Kılıcın ve Kalemin Mahcup Yoksulları: Yeni Kapitalizm, Yeni İşsizlik ve Beyaz Yakalılar”, **Boşuna mı Okuduk? Türkiye’de Beyaz Yaka İşsizliği**, der. Tanıl Bora, Aksu Bora, Necmi Erdoğan, İlknur Üstün, 6. bs. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017), 16.

çıkan değişiklik ve esnekliğe tepki gösterilmeyecek şekilde üretim ve toplumsal süreçlere uyarlanmakta olduğu açıktır.⁴⁶⁰

Bunlara bağlı olarak insanların yapmakta oldukları işlerle ilgili kontrolü tamamen kaybetmiş olmaları yeni bir arayışın ortaya çıkmasına yol açacaktır, insanlar yaşadıkları kontrol kaybının yerini iyi ya da yararlı bir şeyler yapıyor olduklarına inanarak doldurmak isteyebilirler ki bu çok da anlamlı bir istek olarak anlaşılır. Günün esnetilmiş koşullarının yetenek ve başarı ile ilgili tüm anlamları dönüştürmüş olduğu, yapılan işten alınması beklenen tatminin, problem çözme, yeni durumlarla karşılaşıldığında yaşanan krizleri en kısa zamanda yatıştırabilme, sürekli yeni şeyler öğrenmeye açık olma, sorumluluk alma ve bunların sonuçlarına katlanma gibi anlamlarla özdeşleştirilmekte olduğundan, insanlar ancak bunları gerçekleştirebildiklerinde işe yarar bir şey yaptıklarına kendilerini ikna edebilmektedirler.⁴⁶¹ Halbuki çalışma boyunca da ortaya çıkarılmaya çalışılmış olduğu gibi, tüm bunlar bir stratejiden ibarettir ve bu şekilde çalışanlar baskı altında tutulmaya çalışılmaktadırlar, dolayısıyla tüm bu sayılanların gerçekleştirilmesi ile insanların iyi bir şey yapıyor olduklarına ikna olmaları mümkün görünmemektedir.

İçinde yaşanılmakta olunan dünyanın var olan kurumsal ve temsili dünyalarının dışında düşünmenin ve hayatı anlamlandırmanın zor olduğuna, arada kalmışlık ve çelişkilerle baş etmenin kolay olmadığına değinen Harvey, diğer taraftan da insanların hayal etmeye devam ettiklerini, bu nedenle de yeni formlar geliştirmenin imkânsız olmadığını düşünmektedir.⁴⁶² Yönetmenliğinin Yorgos Lantimos tarafından üstlenildiği *Dogtooth (Köpek Dişi)** isimli filmde ailesi tarafından yaşadıkları evin dışına hiç çıkmamış ve sadece anne ve babalarının onlara sunmuş oldukları bilgilerle büyümüş olan üç kardeşin kendilerine aktarılan düşüncelerin dışına çıkamamaları, evden kaçmaya karar verdiklerinde dahi öğrenmiş oldukları şartı sağlamadan bunu gerçekleştiremeyeceklerine inanmaları ve babalarının onlara köpek dişleri düştüğünde ancak o evden ayrılacaklarını söylemiş olduğu için kaçmaya karar veren kardeşin öncelikle köpek dişini kırıp düşürmek zorunda hissetmiş olması tam da Harvey'in söylediği, insanların içine doğdukları yapılardan farklı davranmalarının ne kadar zor olduğunu gözler önüne sermektedir. Harvey'in de ifade ettiği gibi çıkış için çözüm

⁴⁶⁰ David Harvey, **Umut Mekanları**, çev. Zeynep Gambetti, (İstanbul: Metis Yayınları, 2008), 132.

⁴⁶¹ Ebru Işıklı, "Ofis Çalışanlarının Yalnızlığı", **Sınıftan Sınıfa: Fabrika Dışında Çalışma Manzaraları**, der. Ayşe Buğra, (İstanbul: İletişim Yayınları): 188.

⁴⁶² Harvey, **Umut Mekanları**, 314.

* Original Title: Kynodontas (Dogtooth), Yorgos Lanthimos.

yolların bulmak imkânsız olmamakla birlikte bu çözüm yollarının fazladan emek istediği kesindir.

Buradan yola çıkılarak, esnek üretimle birlikte çalışmanın insanları alışmak zorunda bıraktığı sadakatsizlik, geçmişini terk edebilecek olma, tecrübelerini yok sayma, değişen zaman anlayışına uyum sağlama, zanaatkârlığı değersiz görme gibi daha birçoklarının sayılabileceği ve önceki bölümlerde ayrıntılı bir şekilde değinilmiş olan anlayışların insanlar tarafından kabul görmesinin sebebinin kurulu düzenin insanları tüm bunlara mecbur bırakması olduğu söylenebilir. Bunu sadece Sennett'in görüştüğü insanların tecrübelerinden yola çıkarak da değil her gün tecrübe edilen ve gözlemlenmekte olan yaşantılardan yola çıkarak söylemek mümkündür. Foucault'un açıklamış olduğu beden-iktidar ilişkisi ile olan bağlantısı ise çalışma boyunca edinilen tecrübelerin ve burada öğrenilen yaşam şekillerinin sadece çalışma hayatı ile sınırlı kalmayarak insanların tüm yaşantılarını etkilemekte ve dolayısıyla kurumların işleyiş tarzının insanların tüm hayatını egemenliği altına almakta olmasıdır. Bugün için bu şu anlama gelmektedir, çalışma hayatında geçmişini terk edebilmeyi içselleştirmiş olan kişi gündelik hayatında kurduğu ilişkilerde de geçmişi geride bırakmasını gerektirecek en ufak bir durumla karşılaştığında bunu rahatlıkla yapabilecektir.

Bu durumun kötü olduğunu, insanların bu durumu sürdürmelerinin anlamsız olduğunu söylemek kolay olmamakla birlikte bugün insanların yaşamlarını kaygı içinde sürdürmekte olduklarını gözlemlemek hiç de zor değildir ve buna neden olan etkenler incelendiğinde başa çıkılmakta en çok zorlanılan konunun insanların hayatlarındaki belirsizlikler olduğu farkına varılacaktır ve bu belirsizliğe sebep olan en önemli etken kısa vade anlayışının beraberinde getirmiş olduğu güvensizliklerdir. Burada savunulmak istenen, geçmişin bugünden daha iyi olduğu, esnek üretimin insanlar için her açıdan olumsuz sonuçlar ortaya çıkarmış olduğu değildir; yeni çalışma anlayışının insanların işlerini kolaylaştıran tarafları olması ile birlikte insanların duyguları üzerinde yapmış olduğu tahribatın onları ciddi anlamda etkilemekte olduğunun görmezden gelinemeyeceğidir. Sennett'in yapmış olduğu araştırmaların da göstermiş olduğu üzere; sadakat, özveri, bir şeyi en iyi şekilde yapma yaklaşımlarının geçerliliğini yitirmiş olmasının insanların özel hayatlarında da daha özensiz davranmalarına ve yollarını kaybetmiş hissetmelerine yol açtığı görülmektedir.

Duhm da benzer bir anlayışla, kapitalist üretim anlayışının ekonomik sonuçları ile birlikte insanlar arasındaki ilişkinin şekillenmesinde de rol oynadığını belirtmiş ve insanlar üzerinde belli sosyal ve psikolojik etkilerinin olduğunu ifade etmiştir. Bu

etkileri beş başlık altında toplayan Duhm, bunları egemenlik açısı, meta açısı, yabancılaşma açısı, başarı kazanma açısı ve rekabet açısı olarak sıralamıştır. Bu etkilerin birbirinden bağımsız bir şekilde düşünölemeyeceğine inanan Duhm, bu etkilerin sadece ekonomik alanda değil hayatın tüm alanlarında etkili olduğunu vurgulamış, bunun kurumlar aracılığıyla mümkün hale getirildiğini eklemiş ve hatta norm ve değer sistemlerinin dahi bunlarla ilişkili biçimde örgütlendiğini dolayısıyla da insanların yapmış olduklarının, düşünme biçimlerinin ve alışkanlıklarının bunlardan bağımsız bir şekilde anlamlandırılmasının mümkün olamayacağını ifade etmiştir.⁴⁶³ Kısaca şunu ifade etmek mümkündür ki, insanların çalışma hayatları boyunca edinmiş oldukları anlayışı, kültürü ve davranış biçimlerini sadece o alana özel olarak sürdürebileceklerini düşünmek gerçekleri yansıtmamaktadır; çünkü tüm kurumsal yapılanmalar insanların egemenlik ilişkilerini farkına varmadan içselleştirmelerine yol açmaktadır ve bu sayede çalışma alanlarında sürdürölen alışkanlıkların, belirlenen rollerin benimsenmesi ve sorunsuz bir şekilde sürecin sürdürölmesi mümkün olabilmektedir.

Tüm bunların yanı sıra Fromm, insanların çalışma ile kurdukları bağı farklı bir şekilde yorumlamış ve insanların çalışmakta oldukları işlerden nefret ettiklerini; çünkü çalışmanın insanlar için anlamsızlaşması ve yaptıkları işlere yabancılaşmaları ile birlikte insanlarda tembellik yapma isteği doğurduğunu ifade etmiştir. Kapitalist kültürün, insanların hissettikleri yabancılaşma hissi ile başa çıkabilmeleri için hayatlarının sadece iş ve eğlence olarak düzenlenmesini gerektirdiğini ve bu durumun insanların sürekli bir meşguliyet halinde olmalarına, çalışmadıkları zamanlarda da belirli eğlence anlayışları ile vakitlerini geçirmelerine yol açtığını ve yine bilinçli bir şekilde eğlence anlayışının da tüketim ve buna bağlı olarak daha çok çalışma ve para kazanma ile özdeşleştirildiğini belirtmiştir. Böylece insanlar ne yapmaları ile ilgili karar verme sorumluluğundan da kurtulmuş ve isteklerini kolaylıkla yerine getirebildikleri bir sistemin içinde olduklarını hisseder; hırs ve tatminlerden meydana gelen bu sistemde herhangi bir sorgulamaya ihtiyaç duymadan hayatlarını sürdürmüş olurlar.⁴⁶⁴

Bu durumun insanların birbirlerine karşı duydukları sevgi gibi duyguları da anlamsız hale getirmekte olduğuna ve insanların kendilerine olan güven duygularının

⁴⁶³ Duhm, **age**, 115-117.

⁴⁶⁴ Fromm, **Çağdaş Toplumların Geleceği**, 18-19.

azalmasına yol açtığına inanan Fromm, güven kaybına sebep olan en önemli etkenin ise üretimin ve buna bağlı olarak gerçekleştirilen eylemlerin çok daha rahat hale gelmesi olduğunu eklemiştir.⁴⁶⁵ Burada akla gelen örnek zanaatkârlığın önemini yitirmesi, makinelerin insanların elleriyle yaptıkları işleri çok kısa sürede ve kolayca yapmaya başlaması ve yıllar geçtikçe teknolojinin gelişmesi ile bu durumun etkisini daha fazla hissettirmesi, insanların yaşamakta oldukları zorluklardan kurtulmaları söz konusu olmuşken, diğer taraftan yaptıkları işlerle kurdukları bağların ve anlamların ortadan kalkmış olmasıdır. Sennett'in fırında gerçekleştirilen üretimi otuz yıl ara ile gözlemlediğinde edinmiş olduğu izlenimler bu durumu açıklar niteliktedir; insanların fiziki olarak çok zor şartlarda ürettikleri ekmekler artık yalnızca bir tuşa basılarak üretilmektedir; fakat endişe verici olan burada çalışanların üretilen ekmeklerin nasıl pişirildiği ile ilgili herhangi bir bilgiye sahip olmadıkları gibi, diğer taraftan çalışmakta oldukları fırına bağlılık, sadakat gibi duygular hissetmelerinin mümkün olamamasıdır.

Gorz, bugün egemen olan anlayışın çalışmanın anlamını tamamen değiştirmiş ve çalışmanın yerine yepyeni bir sistem getirmiş olduğunu düşünmektedir. Esnek üretimin, çalışanların birbirleriyle rekabetini, tahakkümü, köleliği ve sömürüyü ortadan kaldırmadığını, tüm bunları farklı biçimlerde, görünmez bir şekilde sürdürülmekte olduğunu belirtmiştir. Gorz, bu baskı ve zorunluluktan kurtulmanın tek yolunun ise çalışmanın sahip olunan ya da olunması gereken bir şey olarak değil de yapılan, gerçekleştirilen bir eylem olarak görülmesi ile mümkün olabileceğini ifade etmiştir.⁴⁶⁶ Bu şu anlama gelmektedir, sahip olunan herhangi bir şeyin bir faydası olması beklendiğinden, bir şeyi kolaylaştırma ya da gerçekleştirme için araç olarak görüldüğünden, aynı şekilde iş sahibi olmanın saygınlık kazanmak için bir araç olarak algılanacağından sorunlu görülmektedir; çünkü bu durumun kullanılarak insanlar üzerinde baskı kurulmakta olduğu gözlemlenmektedir. Halbuki daha değerli olacak anlayışın, çalışma esnasında gerçekleştirilmekte olan eylemlere, sonucunda ortaya çıkan ürün ya da hizmetlerin değerine odaklanmak olacağı vurgulanmak istenmiştir. Mesleklerin muğlaklaşması, zanaatkârlık anlayışının terk edilmesi yeteneklerle ilgili anlamların da dönüşümüne yol açmıştır. Sennett'in da sıklıkla değinmiş olduğu üzere, çalışma hayatında var olmanın koşullarının, geçmişini terk edebilme, farklı koşullara ve çalışma arkadaşlarına kolayca uyum sağlayabilme, bir işte uzmanlaşmaktansa her

⁴⁶⁵ age, 21.

⁴⁶⁶ Gorz, *Yaşadığımı Sefalet: Kurtuluş Çareleri*, 9-10.

iş i en kısa zamanda öğrenip onu uygulamaya geçirebilme olarak ortaya çıkmakta olduğu bilinmektedir. İnsanların iş başvurularında ön plana çıkarmakta oldukları nitelikler bu durumu gözler önüne sermeye yetmektedir; çünkü söz gelimi Türkiye’de iş görüşmeleri esnasında dikkat edilmesi gerektiği düşünülen detayların ve buna bağlı olarak geliştirilen tavsiyelerin insanların neler yapabileceklerine ilişkin olmaktan uzak, insanların sosyal becerilerine ve karakterlerine odaklanan bir anlayışa sahip olduğunu gözlemlemek mümkündür.⁴⁶⁷

Türkiye’de son yıllarda iş görüşmeleri ile ilgili tavsiyelerin ve iş görüşmelerin başarılı bir şekilde tamamlanmasının insanların ‘kendilerini pazarlamaları’ olarak nitelendirilen anlayışla sürdürülmekte, insanların yapabildiklerine odaklanılmaktansa yapabileceklerine odaklanılmakta olduğu; bu nedenle de insanların her koşulda her iş i yapmak için istekli görünmeleri gerektiği gibi bir algının yerleşmiş olduğu bilinmektedir. Bunun yanı sıra insanların yapabilecek oldukları iş leri olduğundan daha fazla göstermenin ve bundan daha da ilginç kendini saklamanın –örneğin iş verenin aksine bir politik duruş sergilemektense bunu saklamaya çalışmanın- önemli bir hale gelmiş olduğu görülmektedir.⁴⁶⁸

Bir iş sahibi olmanın iyice zorlaştığı bugünlerde iş sahibi olmak da insanlara güven vermemektedir; çünkü esnek üretimle birlikte neredeyse tüm iş ler güvencesiz hale getirilmiştir ve bu nedenle her an yeni bir iş aramak için hazırlıklı olunması gerekmektedir. Standing, prekarya olarak isimlendirdiği, günün esnek ve güvencesiz koşullarında çalışmakta olan insanların bir taraftan iş verenleri kendilerinin farklı olduklarına, bu nedenle iyi bir iş te çalışmayı hak ettiklerine inandırmaları gerektiğini; bu nedenle de her geçen gün kendilerini ön plana çıkaracak yeni beceriler edinmeleri ve aynı zamanda tam da bunların aksine vasıfsızlaştırılmış, herhangi bir zanaat gerektirmeyen iş lerde istihdam edilmekte olduklarını ifade etmiştir.⁴⁶⁹

Dolayısıyla tam Sennett’in ifade etmiş olduğu gibi, bir şeyleri iyi yapmak, belli konularda tecrübe sahibi olmak gibi değerlerin iş hayatında hiçbir anlamı olmadığını, sadece belirsiz koşullara uyum sağlamayı göze almanın belirgin kriter olarak ortaya çıkmakta olduğunu fark etmek zor değildir. Yeni kapitalist kültürün çalışma ile ilgili

⁴⁶⁷ Tanıl Bora, “Herkes İşsiz Ama Seninki Farklı: Türkiye’de Beyaz Yakalı İşsizliğine Genel Bir Bakış”, **Boşuna mı Okuduk? Türkiye’de Beyaz Yaka İşsizliği**, der. Tanıl Bora, Aksu Bora, Necmi Erdoğan, İlknur Üstün, 6. bs. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017): 63.

⁴⁶⁸ Tanıl Bora, “Beyaz Yakalıların İş Bulma ve Geçinme Stratejileri”, **Boşuna mı Okuduk? Türkiye’de Beyaz Yaka İşsizliği**, der. Tanıl Bora, Aksu Bora, Necmi Erdoğan, İlknur Üstün, 6. bs. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017): 233.

⁴⁶⁹ Standing, **Prekarya**, 205.

tüm anlamları dönüştürmesi üretim ve hizmet alanında çalışan tüm insanların çalışma hayatlarında dönüşümlere ve buna bağlı olarak da farklı çalışma alanlarında benzer sorunlarla başa çıkmak zorunda kalmalarına yol açtığı gözlemlenmektedir ve devam eden bölümde bu zorlukların neler olduğuna yaşanan gerçek olaylar üzerinde daha ayrıntılı bir şekilde durulmasına çalışılmıştır.

4.2. Farklı Çalışma Alanlarında Yaşanan Benzer Sorunlar

Fordizmin içine düştüğü krizin üstesinden gelmek için sermayeyi ulus devletin kendi çıkarı adına belirlemiş kurallarından kurtarmaya hizmet eden, şirketlerin uluslararası alanda rahatça hareket edebilmelerine olanak sağlayan yeni üretim anlayışının yeni bir rekabet ortamı yaratmış olması ile birlikte şirketlerin, ucuz iş gücüne odaklanmış oldukları ve böylece daha ciddi kârlar elde edebilmek için çaba gösterdikleri bilinmektedir. Şirketlerin ulus aşırı şekilde faaliyetlerini sürdürebilmelerini kapitalizmin ulus devletlerin iktidarından kurtulmuş olması olarak niteleyen Gorz, bu durumun esnekleştirme, özelleştirme ve düzensizleştirme üzerine kurulu olduğunu ve sermaye sahiplerinin hali hazırda önemsemedikleri çalışanların yanında devletlerin ve buna bağlı olarak da toplumların etkileneceği olumsuzlukları önemsemeye de ihtiyaç duymadan kârlarına odaklanarak hareket etmelerine sebep olduğunu eklemiştir.⁴⁷⁰ İşçilerin ve çalışanların yaşadıkları, kapitalist kültürün sebep olduğu sorunlar, esnek üretimle ya da finansal sermayenin rahatlıkla ülkeler arasında faaliyetler göstermesi ile ortaya çıkmış değildir; fakat bu çalışma boyunca da ortaya çıkarılmaya çalışıldığı gibi insanların yaşamakta oldukları sorunların kapitalizmin yeni kültürü ile daha da içinden çıkılmaz bir hal aldığı dikkate değer bir durum olarak ortaya çıkmaktadır.

Alain de Botton, *Çalışmanın Mutluluğu ve Sıkıntısı* isimli eserinde Sennett'in yapmış olduğu araştırmaya benzer bir şekilde farklı iş alanlarında çalışan insanlarla vakit geçirmiş, onların iş yerlerindeki deneyimlerini gözlemlemiş ve modern zaman anlayışının işin gerçekleştirilmesinde ne gibi etkileri olduğunun ortaya çıkarılması için çalışmıştır. Çalışma dünyasında yaşanan deneyimler ve günlük hayatta karşılaşılan, her gün gözlemlenmekte olan yaşantılar çalışma hayatında edinilen davranışların ve maruz kalınan yaklaşımların insanlar tarafından nasıl deneyimlendiğinin anlaşılabilmesi açısından çok değerlidir. Farklı çalışma alanlarında yaşanan deneyimlerin ortak değerler üretmekte ve toplumu şekillendirmekte olduğuna

⁴⁷⁰ Gorz, *Yaşadığımız Sefalet: Kurtuluş Çareleri*, 26-28.

inanıldığından, bu deneyimlere yer vermek bu çalışmanın dert edindiği konuların anlaşılması için önemli görülmektedir. Yaşanan dönüşümün günlük hayatta her gün karşılaşılmakta olan olaylardan yola çıkılarak insanlar üzerinde bırakmakta olduğu etkiyi görmek zor olmayacaktır.

Sermayenin esnek üretim örgütlenmesine evrilmesi ile benimsenmiş olan süreç, toplumsal sonuçları bakımından incelendiğinde Lipietz'in betimlemesi ile “sıcak hava balonu toplumundan kum saati toplumuna”⁴⁷¹ geçişe benzetilebilir ve bu benzetme şunu ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır; esnek üretimden önce toplu sözleşme gibi bir güvence sağlayan düzenlemeler ile zengin, yoksul, orta halli olarak birbirlerinden ayrılmış olan bireyler, bir sıcak hava balonun içinde hareket etmekteydi ve toplumsal ayrımlar ve yaşanan kriz ya da ekonomik ilerleme durumlarında bireyler arasındaki farklar aynı kalmaktaydı. Bugün ise esnekleştirme ile birlikte bu toplum yapısı ortadan kalktı ve yerine kum saati şeklinde örgütlenmiş, Sennett'in deyiimiyle kazananın hepsini aldığı ve üst düzey yöneticilerin kârlarını artırırken diğer sınıfların her geçen gün daha da alt kademede yer almak durumunda kaldığı bir sisteme geçilmiş oldu.⁴⁷² Hali hazırda esnetilmiş, kuralsızlaştırılmış, güvencesizleştirilmiş çalışma anlayışının, ekonomik farklılık anlamında da bireylerin birbirlerinden ciddi anlamda uzaklaşmalarına, eşitsizliğin açık bir şekilde hissedilmesine ve insanların birbirlerine güvenmeleri konusunda sorunlar yaşamalarına yol açması şaşırtıcı değildir.

Esnek üretimin gerçekleştirmiş olduğu temel dönüşüm, emek sürecindeki zamansal ve hukuksal süreçleri parçalamasıdır; böylece geçiciliği ve değişkenliği normalleştiren bir iş kültürü yaratılmıştır. Çalışma mekanlarının dahi buna göre düzenlendiği görülmektedir ve çalışma arkadaşları, çalışılmakta olan kurum ya da mekânsal olarak iş yeri ile bağ kurmanın, duygusal tepkiler geliştirmenin tercih edilir olmadığı; aksine bu durumların ortaya çıkmaması için yeni düzenlemelerin mevcut olduğu bilinmektedir. Esnekleşme kelime anlamı ile uygun olarak çalışma hayatında da hiçbir şeyden etkilenmeme ve her duruma, ortama, kişilere ayak uydurma ve her gün yeniden

⁴⁷¹ Lipietz, “The Fortunes and Misfortunes of Post-Fordizm”, **Phases of Capitalist Development: Booms, Crisis and Globalization**, der. R. Albritton vd. (Hampshire: Palgrave, 2001), 17-36'dan aktaran Tanıl Bora, Necmi Erdoğan, “Cüppenin, Kılıcın ve Kalemın Mahcup Yoksulları: Yeni Kapitalizm, Yeni İşsizlik ve Beyaz Yakalılar”, *Boşuna mı Okuduk? Türkiye’de Beyaz Yaka İşsizliği*, der. Tanıl Bora, Aksu Bora, Necmi Erdoğan, İlknur Üstün, 6. bs. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017): 20.

⁴⁷² Tanıl Bora, Necmi Erdoğan, “Cüppenin, Kılıcın ve Kalemın Mahcup Yoksulları: Yeni Kapitalizm, Yeni İşsizlik ve Beyaz Yakalılar”, **Boşuna mı Okuduk? Türkiye’de Beyaz Yaka İşsizliği**, der. Tanıl Bora, Aksu Bora, Necmi Erdoğan, İlknur Üstün, 6. bs. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017): 20.

başlayabilmeyi ifade etmektedir.⁴⁷³ Bu nedenle esnek üretimin insanlar üzerinde kurmuş olduğu en ciddi baskı bu belirsizlik ile geçiciliğin yaratmış olduğu endişe ve kaygıdır.

Bunun yanı sıra yol açtığı en belirgin etkilerden biri de beraberinde getirmiş olduğu bireyselleşme ve bunun sebep olduğu güven kaybıdır. Ebru Işıklı'nın ofis çalışanları ile yaptığı görüşmelerden edinmiş olduğu deneyimlerden biri, esnek çalışma anlayışının getirmiş olduğu yeni kontrol mekanizmaları ve bireyselleşme anlayışının baskın hale gelmesi ile hali hazırda güvencesiz olan çalışma ortamında çalışanların kendilerini yetersiz hissetmeleri ve iş kaybetme korkusu ile isteklerini belirtmekten dahi kaçınmaları ve içinde bulundukları durumu koruma üzerine stratejiler geliştirmeyi tercih ediyor olmalarıdır.⁴⁷⁴ Işıklı'nın yaptığı görüşmelerde dikkatini çeken ayrıntılardan bir diğeri ise çalışanların içinde bulundukları durumu geçici olarak görmeleri, dolayısıyla ellerinde gerçek ve kalıcı olduğuna inandıkları hiçbir şey olmadığına inanmaları ve gerçekleşmesini istedikleri planları ileri tarihlere atma eğiliminde olmalarıdır. Bugün içinde bulundukları durumu kendi istekleri ile özdeşleştiremediklerinden gerçek olacağına inandıkları ileri tarihleri ise kendileri olabilme, rol yapmak zorunda olmama, istekleri ve gerçekleştirdikleri işler arasında ciddi farkların olmaması şeklinde tarif ettiklerine dikkat çekmiştir.⁴⁷⁵ Dolayısıyla insanların yapmakta oldukları işlerle bağ kuramadıklarını, hali hazırda içinde bulundukları çalışma ortamlarında kendilerine anlamlı gelen bir şeyler yapamadıklarını; fakat hayatlarını sürdürmek için bir mecburiyet halinde çalışmayı sürdüklerini söylemek yanlış olmayacaktır. Devam eden bölümde burada kısaca değinildiği üzere, esnek üretimin çalışma ile kurulan bağın iyice zayıflamış olması ile insanların yaşadıkları yabancılaşma hissinin nasıl tecrübe edilmekte olduğuna daha ayrıntılı bir şekilde değinilmeye çalışılmıştır.

4.2.1. Bireyin Kendi Yaşamına, Çevresine Yabancılaşması ve Bu Durumun Sebep Olduğu Olumsuzluklar

Gorz, çalışmanın yok edilmiş olduğunu, çalışmanın toplumda bir yer edinmenin temeli olarak ortaya çıktığını, insanların birbirlerine duydukları saygının çalışma ile bağdaştırılmaya devam edildiğini ve esnek üretimle birlikte devletin çalışma ile ilgili

⁴⁷³ age, 24.

⁴⁷⁴ Işıklı, age, 185.

⁴⁷⁵ age, 186.

belirlemiş olduğu kuralların yerinden edildiğini vurgulamıştır. Bunun yanı sıra yasaların sermayeyi ulus-devletlerin çıkarını koruyacak politikaların iktidarından kurtarılmasına hizmet edecek şekilde kullanıldığını ifade etmiştir. Bu durumu yeni bir çağın başlangıcı olarak nitelendirmiş ve bugün yaşanan gelişmeleri 18. yüzyıl sonunda sanayi kapitalizminin ortaya çıkması ile kıyaslayarak ciddi benzerliklerin söz konusu olduğunu eklemiştir. Serseri, tehdit olarak algılanan bireylerin gerçekten bir tehdit olmaktan ziyade tıpkı o günlerde olduğu gibi sisteme uyum sağlamayı beklenildiği gibi gerçekleştiremeyen insanlar olduğunu ifade etmiştir.⁴⁷⁶ Dolayısıyla sadece sermayedarların kârına odaklanan ve bunun dışında çalışanların yaşadıkları sefalet ve sorunlarla ilgilenmeyen kapitalist anlayış “paranın krallığına özgü küresel devletin ortaya çıkmasına yol açmış ve böylece sermaye en sonunda ne paylaşımı ne de engelleri kabul eden ideal özünü, en üstün, en yetkin iktidar olma halini gerçekleştirmiştir.”⁴⁷⁷

Thebaud-Mony’nin suç, ceza gibi kavramların ve bunun karşısında geliştirilen anlayışların nasıl belirlendiğinin esasen her zaman için gerçekleri yansıtmadığına, bir insan bedenine zarar vermenin tüm devletler tarafından suç olarak kabul edilmesine rağmen çalışanlara karşı uygulanan şiddetin görmezden gelindiğine dair endişelerini dile getirdiği ifadeleri bu konunun düşünülmesi gerektiğini çok anlaşılır bir şekilde ortaya koymaktadır:

“Bir başkasının, bilerek tehlikeye atılması; insan onuruna saldırılması; tehlikedeki insana yardım edilmemesi; insan üzerinde deney yapılması; double standardın uygulanması; insanların fiziksel ya da ruhsal şiddete maruz bırakılması; sendikaların baskı altına alınması, tüm bunlar ‘çalışma hayatı’nın eşanlımları haline gelmişse, adaletin, zaman kaybetmeden suçluların peşine düşmesi ve işledikleri suçların büyüklüğü oranında suçluları cezalandırması gerekmiyor mu?”⁴⁷⁸

Esnek üretimle birlikte ortaya çıkan sonuçlardan biri zihnin iş gücü olarak kullanılmaya başlanması ve dolayısıyla insanın en değerli sermaye haline gelmiş olmasıdır. Bu nedenle Gorz, insanın bir robota dönüştüğünü, üretimin gerçekleştirilmesinde bir araç olarak kullanıldığını ve bunu gerçekleştiremediğinde ise tamamen değersiz olarak nitelendirildiğini ve sistemden dışlandığını ifade etmiştir.⁴⁷⁹

Kısaca tekrarlamak gerekirse, üretim aracı haline gelen birey hem üretimi gerçekleştiren hem de onun aracı olarak kullanılan bir duruma getirilmiştir. Gerçekleştirmekte olduğu tüm eylemlerine yabancılaşmış, çalışma hayatının

⁴⁷⁶ Gorz, **Yaşadığımız Sefalet: Kurtuluş Çareleri**, 15.

⁴⁷⁷ **age**, 16.

⁴⁷⁸ Thebaud-Mony, **age**, 252-253.

⁴⁷⁹ Gorz, **Yaşadığımız Sefalet: Kurtuluş Çareleri**, 16-17.

gerektirdiği alışkanlıkları ayakta kalabilmek için içselleştirmiş, tüm yaşantısını ele geçirmiş olan bu süreçlerin etkisi altında yaşamını sürdürmekte ve yaşadığı kaygı ve endişelerle başa çıkmak zorunda kalmıştır. Tüm bunların ne anlama geldiğinin anlaşılması ve savunulan bu görüşlerin gerçekliklerinin ortaya çıkarılmasına olanak sağlaması açısından insanların yaşamakta oldukları deneyimler çok değerlidir.

Botton'un benzer endişelerle gözlemler yaptığı ve eserinde izlenimlerini paylaştığı yerlerden biri bir lojistik merkezidir. Burada vakit geçirmeye başladığında ilk dikkatini çeken, çok değil yaklaşık iki yüzyıl önce insanların satın aldıkları ürünler hakkında ve hatta onu üreten kişiler hakkında bilgi sahibi olurken bugün ürünlere çok rahatlıkla ulaşabiliyor olmanın verdiği rahatlığın o ürünlerin nasıl üretildiği, kimlerin bu süreçte nelerle uğraşmak durumunda kaldığı, nasıl ulaştırıldığı gibi konuların düşünülmesinin gereksizleşmiş olduğudur.⁴⁸⁰ Sennett'in da ciddi endişelerinden biridir bu durum; o, zanaatkârlık anlayışının sürdürülmesinin mümkün olamaması ile birlikte hiç olmazsa bir zanaatkâr gibi düşünmeye devam edilmesinin anlamlı olacağını sıklıkla ifade etmiştir; çünkü ancak bu şekilde kullanılan ürünlerle ilgili yabancılaşmanın önüne geçilebileceğini düşünmektedir.

Her şeye kolaylıkla ulaşabilmenin bazı bedelleri olduğunu düşünen Botton, Sennett ile benzer endişeler taşımaktadır ve kolaylıkla elde edilen tüketim ürünleri ile ilgili en ufak bir bilgiye sahip olma ihtiyacı duyulmuyor olmasının modern hayatın yol açtığı bir durum olduğunu ifade etmektedir. Çalışmanın sadece tüketim nesnelerinin ortaya çıkarılması ve bunun karşılığında kazanılan ücretin yeni tüketim mallarına sahip olabilmek için kullanılmasına dönüşmüş olduğu modern yaşamın sebep olduğu yabancılaşmanın görmezden gelindiğine işaret etmiştir. Bununla ilgili endişelerini ise markette ton balığı raflarının arasında dolaşırken hissettikleri ve lojistik merkezinde gözlemlediklerini bir araya getirerek ifade etmiştir:

“Bu balıklar buraya nasıl geldi? Nasıl öldüler? Ambalajı kimler yaptı? Ve daha da geniş bir hayal gücüne dayanarak, bir ressam bir uskumrunun derisini yorumlarken ya da bir mühendis kırmızı kaya ıstakozunun kısıkaçlarını incelerken neler keşfedebilir? Bu sorularda, iş dünyasının ilginçliğini ve rastgele güzelliğini takdir etme konusunda büyük çaplı bir eksikliğimizin iması var.”⁴⁸¹

Botton, bu yabancılaşma hissini sadece yaşanan zorlukların göz ardı edilmesi olarak da değil, güzel ve insanı zenginleştirecek, keyif alınabilecek tarafların da gözden kaçırılması olarak gördüğü için endişe verici bulmaktadır. İnsanların kendi yaptıkları

⁴⁸⁰ Alain de Botton, *Çalışmanın Mutluluğu ve Sıkıntısı*, çev. Süha Sertabiboğlu, 5.bs. (İstanbul: Sel Yayıncılık, 2014), 37.

⁴⁸¹ *age*, 48.

işleri anlamlandırmada güçlük çekmekte oldukları esnek üretim koşullarında bu durumun göz önünde bulundurulmasının çok kolay olmadığını söylemek mümkün olmakla birlikte, Sennett'in zanaatkarlığı önemseyen tavrına yakın olan düşünme şeklinin günün koşullarında anlamlı bir çaba olacağını söylemek yanlış olmayacaktır. İnsanların tüketmekte oldukları nesnelerle kurdukları bağın gerçeklikten kopmuş olduğunu, üretimle ilgili süreçlerin muğlaklaşmasının insanların zaman ve mekân algılarında da dönüşümlere sebep olduğunu söylemek mümkündür. George Ritzer, insanların kendilerinden kilometrelerce uzak, hatta farklı kıtalarda üretilen ürünleri çok rahatlıkla yaşadıkları yerden satın alabiliyor olmalarına ve hatta bundan çok daha hızlısı akıllarına gelen tüm ürünleri internet aracılığıyla çok kısa sürede edinebilecek olmalarına şaşırılmamalarını insanların zaman ve mekanla kurmuş oldukları algıyla ilişkilendirmektedir.⁴⁸² Aradaki onca mesafeye rağmen istenilen ürüne çok hızlı bir şekilde ulaşılabilir olmanın insanın hayatını kolaylaştırıcı taraflarının olabilmesi ile birlikte ürünlerin ortaya çıkmaları ile ilgili gerçeklerin ve süreçlerin görmezden gelindiği ve duyarsızlaşmanın ortaya çıkması bakımından endişe verici olduğu anlatılmaya çalışılmaktadır.

Büyük bir bisküvi şirketinde gözlemlerine devam eden Botton'un burada karşılaştığı şaşırtıcı olay, şirket çalışanlarından olan dizayn müdürünün bisküvi pişirme ile ilgili pek de bilgi sahibi olmadığını fark etmiş olması ve şaşkınlığı karşısında aldığı cevabın ise bisküvi yapımının artık aşçılığın değil psikolojinin bir dalı olarak görüldüğünün ifade edilmiş olmasıdır.⁴⁸³ Esasen buradan çıkarılabilecek iki sonuç vardır; ilki insanların yapmakta oldukları işlerle ilgili yeterli bilgiye sahip olmamaları ve bunun dert edilecek bir durum olarak görmüyor olmalarıdır. İkincisi ise ürünlerin satışında ürünün faydasından ve ne olduğundan ziyade onun çağrıştırdığı anlamların önemli hale gelmiş olması ve tam da şirket çalışanının dile getirmiş olduğu gibi, yiyecek olarak tüketilen bir ürünün psikolojinin konusu olarak görülebilmesidir. Dolayısıyla bu durumun tam da Sennett'in işaret etmiş olduğu konulardan birine açıklık getirmekte olduğunu söylemek mümkündür. Sennett, insanların kullanmalarının mümkün olamayacağı kadar teknik özelliklere sahip nesnelere sahip olma arzularının o ürünlerin onlara sağladıkları prestij olduğuna değinmiş, asla kullanılamayacak kadar büyük hafızaya sahip ipodları ve bilgisayarları, şehirde kullanılamayacak kadar güçlü

⁴⁸² George Ritzer, **Büyüsü Bozulmuş Dünyayı Büyülemek: Tüketim Araçlarının Devrimcileştirilmesi**, çev. Şen Süer Kaya, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2000), 184.

⁴⁸³ Botton, **age**, 73.

teknik özelliklere sahip arabaları bu duruma örnek olarak göstermiştir. Bunun yanı sıra insanlar sadece büyük arabalar, ciddi teknik özelliklere sahip elektronik cihazlar ile değil, her gün tükettikleri ürünlerle dahi kendilerine bir imaj çizebileceklerine inandırılmış durumdadırlar ve tüm üretim süreçleri ve pazarlama stratejileri de bu inanç doğrultusunda şekillenmektedir. Botton'un bisküvi şirketinde edinmiş olduğu deneyimler bu durumu çok açık bir şekilde ortaya koymaktadır:

“Varoluşsal özlemlere hamurla karşılık verme fikri belki biraz cesaret kırıcı gibi görünüyorsa da, Laurence (şirketin dizayn müdürü), deneyimli bir markalama uzmanının elinde, genişlik, biçim, üstteki tabaka, ambalaj ve isim konusunda isabetli kararların bir bisküviye, büyük bir roman kahramanınıninki kadar ustaca ve layıkıyla detaylandırılmış bir kişilik kazandırabileceğini dile getirdi.”⁴⁸⁴

Dolayısıyla insanların ihtiyaç olarak gördükleri nesnelerin bile onu kullanan insanlar için nasıl bir imaj yarattığına göre üretilmekte olduğunu söylemek mümkündür. Toplumun ekonomik gelişmesi ile insan davranışları ve ihtiyaçları arasında bir ilişki olduğu açıktır; insanın doğuştan gelen temel ihtiyaçları haricindeki tüm ihtiyaçlarının toplumsal ve tarihsel olaylar çerçevesinde belirlendiği kabul edilmektedir. İnsanlarda ortak olan özelliklerden birinin topluma uyum sağlama olduğunu ifade eden Dieter Duhm, bu baskının ya da etkilemenin insanlarda korku yaratılarak mümkün olabildiğini eklemiş ve *Kapitalizmde Korku* isimli eserinde bu korku ile insanların nasıl başa çıkmakta olduklarını ortaya çıkarmaya çalışmıştır.⁴⁸⁵ Korkunun nedenlerine ve sonuçlarına değinilmesinin bu çalışmanın kapsamını aşacağı düşünüldüğünden sadece toplumsal yapıların insan ihtiyaçları üzerinde etkili rol oynadığının ve insanların neye ihtiyaç duyduklarına tek başlarına karar veremediklerinin vurgulanmasının yeterli olacağı düşünülmektedir. Duhm, insanın daha çocukken bir otorite figürle karşılaştığını ve bu kişinin genellikle anne ya da babaları olduğunu, çocuğun kendisine ceza verme yetkisini elinde bulunduran kişinin koyduğu kurallara uymak zorunda kaldığını; çünkü ancak bu şekilde kabul göreceğine dair bir algı geliştirdiğini belirtmiştir. Bu durumun sadece çocukluk dönemi için geçerli olmakla kalmayıp, insanların tüm hayatını etkilediğini ifade etmiştir; çünkü aynı durum farklı kurum ve kişilerce sürdürülmeye devam edilmektedir.⁴⁸⁶ Buradan yola çıkarak kabul görme, herkesin onayını alma ve toplumdan dışlanmaktan çekinme eğilimlerinin insan davranışlarına yön vermekte olduğunu söylemek mümkündür.

⁴⁸⁴ Botton, **age**, 75.

⁴⁸⁵ Duhm, **age**, 51-52.

⁴⁸⁶ **age**, 53-54.

Benzer bir yaklaşımla Botton'a göre, insanların çalışma hırsları ile dolu olmalarının sebebi sanıldığı gibi zengin ya da şöhret sahibi olmak değil; içinde yaşadıkları toplumda kabul görme ve diğer insanlar tarafından sevilme arzusudur. İnsanların diğer insanlar tarafından nasıl görüldüklerini, kendilerine saygı duyulmasını ve sevilen biri olmayı önemsediklerini savunan Botton, iyi bir iş sahibi olmanın öne çıkmakta olduğu toplumlarda insanların ancak bu şekilde kabul görme, sevilme gibi duyguları tatmin edebileceklerinden çalışmayı ve iyi bir iş sahibi olmayı hayatlarının merkezine koyduklarını ifade etmiştir.⁴⁸⁷ İnsanların statü sahibi olmak için ciddi çabalar sarf etmekte olduklarını gözlemlemiş olan Botton, bu duruma sebep olanın insanların sadece zengin olma ve lüks düşkünlükleri olamayacağını başka insanlar tarafından saygı görmenin tüm bunlardan daha değerli olduğunu anlatmayı amaçlamıştır.

Polanyi de benzer şekilde insanın sosyal ilişkilerini belirleyen en önemli etkenin ekonomik yapı olduğunu ifade etmekte ve maddi zenginliğin elde edilmesine yönelik çabanın toplumsal konum ve sosyal değer edinme ile ilişkili olduğunu belirtmektedir. Farklı şekillerde örgütlenmiş toplumlarda üretim ve dağıtım süreçlerinin farklı işleyişlere sahip olmasına rağmen hepsinde ortak olan ekonomik süreçlerin sosyal çıkarlar çerçevesinde düzenlenmiş olduğunu vurgulamaktadır.⁴⁸⁸

Tüm bunlar ekonomik düzenin yön vermekte olduğu toplumsal yaşamışın insanlar tarafından kendilerini koruyacak şekilde dönüştürmelerinin kolay olmayan süreçler olarak ortaya çıktığını göstermektedir. Yaşananların da göstermekte olduğu gibi, esnek üretimin beraberinde getirmiş olduğu endişe verici duygulardan biri de güvensizlik hissidir ve bu güvensizlik sadece işin kaybedilmesi ve işsizlikle yüzleşme anlamında hissedilmekle kalmayıp, hali hazırda iş sahibi olan insanların dahi hissettikleri, hayatın her alanında hissedilen bir endişe olarak ortaya çıkmaktadır. Devam eden bölümde bu güvensizliğe sebep olan etkenlerden en önemlisinin var olan iş birliği anlayışı olduğu savunulmuş ve beraberinde getirdiği endişenin toplumsal yapıyı nasıl etkilemekte olduğu üzerinde durulmaya çalışılmıştır.

4.2.2. Yeni İş Bölümü Anlayışı ve Sebep Olduğu Güvensizlik

Esnek üretimle birlikte dönüşmüş olan pratiklerden biri de bir arada çalışan insanların iş bölümü ile ilgili sürdürmek zorunda kaldıkları alışkanlıktır. Botton da yapmış olduğu araştırmalarda bu konu ile ilgili yaşanan gerilimleri fark etmiş ve bununla ilgili

⁴⁸⁷ Botton, **Statü Endişesi**, çev. Ahu Sıla Bayer, (İstanbul: Sel Yayıncılık, 2005), 15.

⁴⁸⁸ Polanyi, **age**, 88-89.

gözlemlerine çalışmasında yer vermiştir. Üretimin artırılması için çalışmanın ve yapılacakların parçalara ayrılması daha önce de söz edilmiş olduğu gibi esnek üretimle birlikte ortaya çıkmış değildir; fakat Botton'un bu durumla ilgili gözlemlediği ve işaret etmek istediği konu işin parçalara ayrılmasının insanların bir bütün olarak üretim süreci ile bilgi sahibi olmalarını engellemekte olmasıdır. Bu durumun ekonomik sonuçları haricinde çalışanlar açısından nasıl tecrübe edildiğinin önemli olduğunu ifade etmiş ve onların anlamlı bir iş yaptıklarını hissedip hissedemediklerini önemseydiğini belirtmiştir. 'Anlamlı bir iş'i ise şu şekilde tanımlamıştır:

"Anlamlı bir iş nedir? Yaptığımız işin anlamlı olmasını dilerken istediğimiz şey, başkalarının mutluluğunu arttırma şansından, dünyanın bilgi, verim, sağlık, bilgelik ya da güzellik hazinesine, ne denli sınırlı olursa olsun, bir katkıda bulunmayı başardığımızı hissetmekten başka bir şey değildir ve bu arayış, zenginlik ve statü kazanma yönündeki, daha çok bilinen ve herkesçe tanımlanan dürtülerin yanı sıra, bizim yapımızın doğuştan gelen ve kolay kolay yok olmayan bir parçasıdır."⁴⁸⁹

Bisküvi yapma örneği üzerinden bu durumu açıklayan Botton, elbette bisküvi yapmanın anlamlı bir iş olduğuna inanmaktadır; sadece işin esnek üretimle birlikte iyice parçalanmasının ve hatta farklı yerlerde tamamlanmasının mümkün hale getirilmesinin buna engel olduğunu, insanların ortaya çıkardıkları ürünün diğer insanlara sağladığı faydaları üründen uzaklaşmış oldukları için fark etmelerini, dolayısıyla anlamlı bir iş yapmakta olduklarını hissetmelerinin mümkün olmadığını ve sözünü ettiği gibi insanın ihtiyaç duymakta olduğu hislerden mahrum kaldığını düşünmektedir.⁴⁹⁰ Dolayısıyla şunu söylemek mümkündür ki yeni iş bölümü pratikleri Sennett'in çok değerli gördüğü zanaatkârlık anlayışının değerini yitirmesinde kilit rol oynamaktadır.

Botton'un, zanaatkârlık ve zanaatkârın işiyle kurmuş olduğunu düşündüğü bağ ile ilgili görüşleri, günün çalışma koşullarında insanların neden iyi bir şey yaptıklarına dair hislerinin zayıflamış olduğunu açıklar niteliktedir:

"Dünyanın bir parçasını kendi elleriyle dönüştüren, yapıtını doğrudan kendi varlığından çıkan bir şey olarak görebilen ve bir günün ya da bir ömrün sonunda bir adım geri çekilip –ister dört köşe bir tuval, ister bir koltuk, isterse pişmiş topraktan bir çömlek olsun- bir nesneyi parmağıyla gösterip, ona becerilerinin bozulmaz bir hazinesi, yaşadığı yılların gerçek bir kaydı olarak bakabilen ve böylece, çoktan buharlaşıp da kimsenin eliyle tutacağı ya da göreceği bir şeye dönüşmemiş projelere yayılıp gitmek yerine, tek bir yerde toplandığı duygusunu yaşayan bir zanaatkâr için her şey ne denli farklıdır."⁴⁹¹

Esnek üretimle birlikte ortaya çıkan işin yapılış şekli ve yöntemi bürokratik yapılanmaların ortadan kalkması ile yeni bir boyut kazanmıştır. Çalışmanın, geçici

⁴⁸⁹ Botton, **Çalışmanın Mutluluğu ve Sıkıntısı**, 80.

⁴⁹⁰ **age**, 83.

⁴⁹¹ **age**, 187.

sözleşmelerle ve belli sürelerde işin tamamlanmasına odaklanılmış grup çalışması şeklindeki örgütlenmelerle sürdürüldüğü bilinmektedir. Sermayenin teşvik etmekte olduğu bu yöntemin, yaratıcılık, bireysellik ve yorumlama konusunda çalışanları özgür bırakmış olduğuna dair savunulan anlayışın aksine çalışanların belli kalıplara sıkıştırılmış oldukları, çalışma gruplarının baskıya maruz bırakıldıkları bilinmektedir. İşin birlikte yapıldığına dair yaratılmak istenen algının da bir kandırmacadan ibaret olduğu, bürokratik yapıdaki ara katmanların ortadan kaldırılmasının işin verimlilik ve hızını artırmasına rağmen gerçek bir iş birliği ortamı sağlamadığı, çalışanların birbirlerinin yaptığı işlerden haberdar olmadıkları ve işi beraber yapma anlamında herhangi bir çaba gösterme eğilimlerinin olmadığı bilinmektedir.⁴⁹² İş birliği ile ilgili eksikliklerin ortaya çıkmış olması şaşırtıcı değildir; çünkü sürekli değişiklik gösteren ekip çalışanlarının birbirlerini tanıma ve bu tanımın sağlayacağı kimin neyi daha iyi yapabileceği, hangi konuda kimden yardım istenilmesi gerektiğine dair bilgi edinme belli bir zaman gerektirmektedir. Dolayısıyla işverenlerin çalışanlardan beklediği bir ekip olma ve işi birlikte gerçekleştirme isteği insanların sürekli değişen ortamlara uyum sağlaması ve bu ortamlarda istenilen işi kısa sürede bitirmeleri anlamlarına gelmektedir.

Burada şöyle bir soru sorulabilir, insanlara anlamlı gelmediği, birlikte çalıştıkları insanlara güvenemedikleri halde hayatlarının çoğunu iş yerlerinde geçiriyor olmaları onlara nasıl hissettirmektedir ve bu eylemin gerçekleştirilmesinin tek sebebi para kazanmak olabilir mi? Eğer sadece para kazanmak ve gerekli ihtiyaçların karşılanması için çalışılıyor olduğu düşünülürse, yükselme ve daha fazlasının kazanmak için daha çok çalışma çabası nasıl açıklanacaktır? Esasen bunlar cevaplanması çok zor sorular olmamakla birlikte bu çalışma açısından da önemli olduğu için üzerinde düşünülmesi gereken sorular olarak ortaya çıkmaktadır. Sonraki bölümde bu soruların cevaplanması tam olarak mümkün olmamakla birlikte insanların çalışma pratiklerini devam ettirme motivasyonlarının neler olabileceği üzerinde durulmaya çalışılacaktır.

4.2.3. İş ile Kimliğin Özdeşleştirilmesi ve Statü Endişesi

Modern zamanlarla birlikte ortaya çıkan anlayışlardan biri kimliğin tamamlanmamışlığı ve bunun bireyin kendi sorumluluğu haline gelmiş olmasıdır; çünkü bilindiği gibi kimlik, aileden miras alınan yani doğuştan sahip olunan bir

⁴⁹² Gorz, *Yaşadığımız Sefalet: Kurtuluş Çareleri*, 62.

varoluş biçimi değildir. Dolayısıyla kimlik, verili olandan gerçekleştirilmesi gereken göreve dönüşmüştür ve görevin yerine getirilmesi aynı zamanda ortaya çıkacak olumsuzlukların sorumluluklarını da almak anlamına gelmektedir.⁴⁹³ İnsanların toplum tarafından kabul gören ve saygı duyulan bir kimliğe sahip olma ihtiyacının toplumsal yapının dönüşümüne paralel olarak gün geçtikçe etkisini artırdığını söylemek mümkündür. Her toplumda farklılık gösterebilecek, tercih edilen kimlik anlayışının günün kapitalist toplumunda zenginlik ve statü ile eş değer olduğunu söylemek ise yanlış olmayacaktır.

Ulrick Beck, sanayileşme ile birlikte ücretli emeğin insanların tüm yaşantılarında egemen hale gelmiş olduğunu ifade etmiş ve bunun anlaşılmasının çok kolay olduğunu, insanların ilk karşılaştıklarında birbirlerini tanımak için sordukları ilk sorunun “nesiniz?” olduğunu ve karşılığında verilen cevabın ise insanın ne hobilerini ne dini kimliğini ne de kişisel özelliklerini ortaya koyan cevaplar olduğunu, bunların yerine icra etmekte oldukları meslekler olduğunu belirtmiştir. Yapılmakta olan işin bazı ortak özellikleri ortaya çıkarmakta olduğu, özellikle ekonomik ve sosyal konum açısından bilgi vermekte olduğu ve bunların yanı sıra yeteneklerini de tahmin etme fırsatı yarattığını inkar etmeyen Beck, yine de mesleklerin insanların kimlikleri haline gelmiş olmasının şaşırtıcı olduğunu düşünmektedir.⁴⁹⁴ Bu durum mutlaka olumsuz bir anlama gelmek zorunda değildir; söz gelimi bir zanaatkârın kendini uzun yıllar emek vererek ortaya çıkarmakta olduğu ürünle var etmesi elbette olumsuz bir şey değildir; fakat bu anlayış, esnek üretimin ortaya çıkarmış olduğu belirsizlik ortamında sorun yaratabilmektedir. Mesleklerin muğlaklaştığı, insanların sürekli iş ve görev değiştirmekte oldukları bu günlerde kimliklerin meslek üzerinden tanımlanıyor olmasının kalıcı ve toplum tarafından yüksek statüde görülmeyen işlerde çalışan insanların kendilerini iyi hissetmelerine engel olacağı açıktır. Beck bu duruma şu sözleri ile açıklık getirmiş ve bu anlayışın aynı zamanda tüm toplumsal yapı üzerinde de etkin rol oynamakta olduğunu anlatmak istemiştir:

“İnsanlar, meslekleriyle birlikte yaşam tarzlarının sanayi çağında ortaya çıkan manevi temellerinden birini yitiriyor. Ücretli emeğin sorunları ve talepleri bütün topluma yayılıyor. Sanayi toplumu –hayat planı, sevinçleri ve hüznüleri, performans kavramı, eşitsizliği meşrulaştırması, toplumsal hukuk, güç dengesi, siyaset ve kültür bakımından- çalışma alanı dışında bile dört başı mamur bir ücretli emek toplumdur. Ücretli emekte bir sistem değişimi kapıya dayanmışsa, toplumsal bir değişim kapıya dayanmış demektir.”⁴⁹⁵

⁴⁹³ Zygmunt Bauman, **Bireyselleşmiş Toplum**, çev. Yavuz Alogan, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2005), 178.

⁴⁹⁴ Ulrick Beck, **Risk Toplumu: Başka Bir Modernliğe Doğru**, çev. Kâzım Özdoğan ve Bülent Doğan, 2. bs. (İstanbul: İthaki Yayınları, 2014), 210.

⁴⁹⁵ Ulrick Beck, **age**, 211.

Esnekleşme anlayışının iş sözleşmeleri ve çalışma ile ilgili hukuksal yapılarda egemen olması insanlardan çalıştıkları şirketlere karşı geliştirmiş olmaları beklenen aidiyet, bireylerin kendilerini ait hissettikleri sınıf ve içinde yaşadıkları topluma karşı hissettikleri aidiyetin önüne geçmektedir; elbette bunun bireyler tarafından bilinçli ve istekli bir şekilde kabullenilmiş olduğunu söylemek doğru olmayacaktır.⁴⁹⁶ Ayrıca burada sözü edilen aidiyet duygusu insanların sadakat ve bağlılık ile çalışmaları anlamlarından uzaktır; çünkü günün sürekli değişen, dönüşen koşulları bu duruma uygun bir ortam yaratamamaktadır. Burada söz konusu olan aidiyet işverenlerin çalışanlarından beklediklerini koşulsuz ve sorgusuz bir şekilde yerine getirmeleri ve çalıştıkları yerin amaçlarını kendi amaçlarıymışçasına benimsemeleri anlamına gelmektedir. Daha önce de söz edilmiş olduğu gibi bu anlayış, aynı yerde çalışan insanların kendilerini diğer çalışanlarla aynı takımda görürken tek rakiplerinin diğer şirket çalışanları olarak benimsemeleri gerektiği yaklaşımına dayanmaktadır. Elbette bu birlikteliğin uzun sürmeyeceği bilinmektedir, kısa süre içinde çalışma ekibi değişecektir ve hatta çoğu zaman çalışanlar belirlenen görev tamamlandıktan sonra farklı iş yerlerinde çalışmalarını sürdürmek zorunda kalacaklardır; dolayısıyla benimsenmesi beklenen aidiyet duygusunun bir yanılsamadan ibaret olduğu görülmektedir.

Tüm bunlara rağmen işverenlerin çalışanlarından beklediği, kendilerini çalıştıkları yere adanmaları ve tüm yeteneklerini de şirketin kârına hizmet edecek şekilde geliştirmeleridir. Bu nedenle çalışanların nasıl davranmaları gerektiği, kendilerini hangi alanlarda geliştirmeleri gerektiği ve hatta nasıl düşünmeleri gerektiği çalıştıkları şirketler ya da fabrikalar tarafından belirlenir hale gelmiştir. Geçmiş geride bırakabilme, yeni yetenekler geliştirebilme, değişen ortam ve görevlere uyum sağlayabilme bu nedenle önemlidir; çünkü sürekli değişen zamana ayak uyduramayan, yeni çalışma ortamlarına uyum sağlayamayan birey esnek çalışma anlayışı koşullarında ayakta kalmakta zorlanacaktır. Dolayısıyla bireylerin bireysellik ve edindikleri kimlikler çalıştıkları şirket ya da fabrikalarca şekillenecek ve her yeni iş, her yeni görev yeni bir kimlik olarak insanların yaşamlarında etkin bir rol oynayacaktır. Toplum tarafından değerli görülen işin insanlara sağlamış olduğu kimlik onların daha değerli insanlar olarak görülmelerine yol açarken, Sennett'in sözünü

⁴⁹⁶ Gorz, *Yaşadığımız Sefalet: Kurtuluş Çareleri*, 61.

ettiği gibi oradan oraya *sürüklenmek* zorunda kalan çalışanlar ise bu durumun sebep olduğu belirsizliklerle başa çıkmak zorunda bırakılacaklardır.

Türkiye’de yapılan bir araştırmada ortaya çıkan sonuçlardan biri insanların çoğunlukla mesleklerini kendi yetenek ve isteklerine göre seçmedikleridir. Türkiye’de bu durum eğitim sisteminden kaynaklanmakla birlikte bir diğer önemli etken ise insanların yeteneklerine uygun ya da sevecekleri meslekler edinmeye çalışmaktansa kendilerine prestij sağlayacağını düşündükleri mesleklere yönelmekte olmalarıdır.⁴⁹⁷ Zanaatkârlık anlayışının terk edilmesinden ve kimliğin yapılan iş ile özdeşleştirilir hale gelmiş olmasından yola çıkılarak bu durumun sadece Türkiye’de değil, esnek üretim anlayışının sürdürüldüğü, yeni kapitalist kültürün etkisinde toplumsal süreçlerin belirlendiği her yerde egemen olduğunu ve bu durumun insanlar üzerinde ciddi baskılar yaratmakta olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

İşin kimliği belirlemede en önemli etken haline geldiğine, insanlar için bir baskı unsuru olarak ortaya çıktığına örnek olarak gösterilebilecek olaylardan biri Botton’un gözlemlerinde kendisini göstermiştir. Kariyer danışmanı olarak çalışan kişi ile yapmış olduğu görüşmelere ve onun deneyimlerine yer veren Botton, buradan yola çıkarak insanların yaşamakta oldukları endişeyi, günün baskı mekanizmalarının insanları nasıl etkisi altına almış olduğunu gözler önüne sermektedir. Botton, kariyer danışmanı olarak çalışan kişinin insanlarda en çok karşılaştığı endişenin daha çalışma hayatlarının başında insanların doğru misyonlar edinemeyeceklerine dair endişe olduğunu ifade etmiştir.⁴⁹⁸ Peşinden koşulacak birçok fırsat olduğu düşünüldüğünden insanların hangi mesleği seçmek istediklerine karar vermeleri ve bunun için çaba göstermeleri korkutucu bir hal almaktadır; çünkü esnek üretim anlayışının sebep olduğu sürekli değişen düzende yanlış misyon için çaba harcamak zaman kaybı gibi görünmektedir. Bu nedenle karar alma ya da alınan kararların arkasında durma fazladan çaba gerektirmekte ve yanlış karar almış olma ihtimali insanları endişeye sürüklemektedir. Bu örnekten de anlaşılabilceği gibi, insanlar yeteneklerine, ilgilerine göre meslekler seçmekten uzaklaşmışlardır ve kendilerine kabul gören ve saygınlık sağlayacak meslekler seçmeye çalışmaktadırlar.

⁴⁹⁷ Aksu Bora, “Çalışmakla Var Olacağım Gibi: İşsiz Düygu Dünyası”, **Boşuna mı Okuduk? Türkiye’de Beyaz Yaka İşsizliği**, der. Tanıl Bora, Aksu Bora, Necmi Erdoğan, İlknur Üstün, 6. bs. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017): 119.

⁴⁹⁸ Botton, **Çalışmanın Mutluluğu ve Sıkıntısı**, 116.

Mesleğin insanların kendilerini tanımladıkları bir kimlik haline gelmesi ve tam da bu durumun tersine mesleklerin muğlaklaşması ve güvencesizleşmesi ile varolan mesleklerin yeni unvanlar kazanmasına yol açmıştır. Söz gelimi gazetece dağıtmadan sorumlu kişinin medya dağıtım görevlisi, tuvaletlerin temizliğinden sorumlu kişinin hijyen danışmanı, sekreterin yönetici asistanı olarak isimlendirilmesine yol açtığı ve bu unvanların kullanılmasının işin güvencesizliğinin, bir sürekliliği olmadığının saklanması hizmet ettiği, bu sayede insanların kendilerini ve çevrelerini ikna edebilmeleri için mesleklerinin çekici hale getirilmeye çalışıldığı görülmektedir.⁴⁹⁹

İşin insanların kendilerini var etmek için bir araç haline gelmiş olması nedeniyle bu unvanların kullanır hale gelmiş olması şaşırtıcı değildir; fakat hali hazırda yaptıkları işe yabancılaşmış olan bireylerin gerçekleştirdikleri eylemler ile o eylemlere verilen isimler ve karşılığında kazandıkları ücretler arasındaki ciddi farklılıklar olması insanların daha ciddi bir yabancılaşma yaşamalarına yol açabilecektir.

Bir iş sahibi olmanın her şeyden önemli hale gelmesinin insanları maruz bıraktığı durumlardan bir diğeri ise, insanların işlerini kaybetmemek uğruna kötü koşullara ve davranışlara katlanmak zorunda kalmalarıdır.⁵⁰⁰ Dolayısıyla sermayenin, şirket sahiplerinin çalışma koşulları ve ücretler konusunda bu kadar ciddi bir otorite kurmuş olmaları şaşırtıcı değildir; toplum tarafından kabul görmek isteyen bireylerin işsiz kaldıklarında yaşayacakları maddi sıkıntılarla birlikte toplumda kabul edilmeme endişesi ile baş etmeleri kolay olmadığından belirlenen koşulları kabul etme ve bu koşullar altında ayakta kalma konusunda kendilerini mecbur hissetmektedirler.

Türkiye’de bir çalışma için işsiz bankacılarla yapılacak görüşmelere aracılık eden, kendileri çalışmakta olan bankacıların, görüşme talebini ileteceklerinde işsiz kişilere yapılacak görüşmenin işsizlikle ilgili olduğunu söylemekten çekindiklerinin gözlemlendiğine yer verilmiştir.⁵⁰¹ Sennett’in sıklıkla değinmiş olduğu, bu olayın da göstermiş gibi işsiz olmanın utanılması gereken bir durum olarak algılanmakta olduğu ortadadır. Esasen bu duruma yol açan etkenlerden biri de insanların ortaya çıkan tüm sonuçlardan kendilerini sorumlu tutmaları gerektiğini benimsemiş olmalarıdır. Kurumların esnekleşmesi ile ilgili bölümde de vurgulanmış olduğu gibi kurumların işleyişi esnek üretimle birlikte dönüşüme uğramıştır ve işin nasıl yapıldığı ile

⁴⁹⁹ Standing, **Prekarya**, 37.

⁵⁰⁰ Gorz, **Yaşadığımız Sefalet: Kurtuluş Çareleri**, 86.

⁵⁰¹ Tanıl Bora, “Herkes İşsiz Ama Seninki Farklı: Türkiye’de Beyaz Yakalı İşsizliğine Genel Bir Bakış”, **Boşuna mı Okuduk? Türkiye’de Beyaz Yaka İşsizliği**, der. Tanıl Bora, Aksu Bora, Necmi Erdoğan, İlknur Üstün, 6. bs. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017), 62.

ilgilenmeyen şirket yönetimi ortaya çıkan sorunlarda da çalışanları yalnız bırakmakta ve onlardan tüm sorumluluğu üstlenmelerini beklemektedir. Botton, kariyer danışmanlığı yapan kişi ile birlikte katıldığı toplantıda yapacağı iş ile ilgili planlarını aktaran kadının işi ile ilgili bilgi verirken planladıklarını gerçekleştirebilmek için ‘dağları yerinden oynatabileceğini’ ifade etmiş olmasından çok etkilenmiş; kadının bu kadar hevesli ve istekli olmasına sebep olan duyguların diğer insanların destek ve sevgisine olan ihtiyacından kaynaklandığını ileri sürmüştür.⁵⁰² Diğer taraftan bu örneğin gösterdiği bir diğer durum ise insanların yaptıkları işlerle ilgili tüm sorumluluğu üstlenmek zorunda ve eğer bir şeyi başarmayı arzu ediyorsa çok çaba göstermeleri gerektiğine inanıyor olmalarıdır. Yaşayacakları deneyimi dağları yerinden oynatmaya benzetiyor olmaları bu çabanın onları ciddi anlamda zorlayacağını farkında olmalarına rağmen bunu göze almak zorunda hissettiklerinin işareti olarak görülebilir.

Esnek üretimle birlikte yaşanan krizler göz önünde bulundurulduğunda, insanların kendilerini çalışmakta oldukları işlerle tanımlamalarına, toplumda kendilerine ancak böyle yer bulmalarına, yaşadıkları tüm olumsuzluklardan ve başarısızlıklardan kendilerini sorumlu tutmak zorunda hissetmelerine yol açan Gorz’un da ifade ettiği gibi toplumda yerleşmiş olan değer yargıları ve tutumlardır. Tüm bunların sebep olduğu sorunlar ise politiktir, toplumsal bağın para ya da ona bağlı olarak edinilen statü ile değil, yardımlaşma ve karşılıklılık ilkesine göre düzenlenen iş birliği üzerine kurulu olması düzenin farklı bir şekilde sürdürülmesine olanak sağlayabilecektir.⁵⁰³ Gorz’un meselenin politik olduğunu vurgulamasının sebebi, sürdürülmekte olan düzenin belli amaçlar uğruna sürdürülmekte ve daha fazla kâr elde etmeye odaklanılmış olduğunu; bu anlayışa hizmet edecek şekilde esnetilmiş, güvencesizleştirilmiş, sadakat ve bağlılık duygularını değersizleştiren anlayışın kabul gördüğünü ortaya çıkarmak istiyor olmasıdır.

İşin toplumsal hayatta bir kimlik olarak ortaya çıkmasının insanlar üzerinde kurmuş olduğu ağır baskı, işsiz kalındığında daha da hissedilir ve altından kalkması zor bir mesele haline gelmektedir. Böyle olması ise şaşırtıcı değildir; toplum tarafından yüceltilen bu faaliyetin dışında kalmak aynı zamanda toplumun dışına itilme anlamına gelmektedir. Türkiye’de bu anlayışın nasıl deneyimlendiğinin ortaya çıkarılması için işsiz kalmış bireylerle yapılan görüşmelerin ortaya çıkarmış olduğu gibi insanların

⁵⁰² Botton, *Çalışmanın Mutluluğu ve Sıkıntısı*, 124.

⁵⁰³ Gorz, *Yaşadığımız Sefalet: Kurtuluş Çareleri*, 98.

işsiz kaldıklarında kendilerini değersiz, toplumdan ve çevrelerinden dışlanmış, sanki kişiliklerini kaybetmiş gibi hissetmektedirler. Bu duruma kanıt olarak gösterilebilecek olan ise işsizlik deneyimi ile başa çıkmaya çalışan kişilerin özsaygılarını kazanmak ve toplumdan dışlanmış hissetmemek için çaba harcamaları, kendileri ve çevreleri için anlamlı gelecek –sivil toplum ve hayır kuruluşlarında herhangi bir ücret almadan görevler üstlenme gibi- işlerle meşgul olmaya çalışmalarıdır.⁵⁰⁴ Dolayısıyla ücretli çalışmanın sadece para kazanmak, hayatı devam ettirebilmek için sürdürülen bir faaliyet olmaktan çıkmış olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Bununla birlikte bu örneklerden çıkarılabilecek ikinci bir sonuç ise insanların tam da Sennett'in sözünü etmiş olduğu gibi kendilerine anlamlı gelen işlerle meşgul olma çabalarını içlerinde barındırmakta ve zanaatkârlık anlayışının terk edilmiş olmasına rağmen insanların bunun eksikliğini çekmekte olduklarıdır.

Bundan sonra yer alacak bölümde ise insanların zanaatkâr anlayışını sürdürmelerine engel olan anlayışlardan biri olan esnek kurumsallaşma biçimlerinin nasıl örgütlenmekte olduğunun anlaşılması için çalışılmış ve yeni yapılanmalarda var olan otorite biçimlerinin insanların çalışma pratiklerine nasıl yansımakta olduğunun örneklerine yer verilmiştir.

4.2.4. Esnek Kurumsallaşma ve Otoritenin Yeni Biçimi

Botton, fiziksel şiddetin üretimin verimliliğini artırmak için uzun yıllar bir yöntem olarak kullanıldığını belirtmiş, bugün ise bunun mümkün olamayacağını; çünkü meslek gruplarının daha karmaşık bir hale geldiğini, fiziksel şiddete maruz kalan insanın kızgın, üzgün olacağını, motivasyonunun etkilenmesinin yanında yapması beklenen işleri böyle bir ruh halinde gerçekleştirmesinin mümkün olamayacağını ortaya çıktığını ve bu nedenle farklı yöntemlere ihtiyaç duyulduğunu ifade etmiştir.⁵⁰⁵

Tıpkı esnek çalışma anlayışının insanları bürokrasinin katı kurallarından kurtardığının yanıltıcı olabileceği gibi; çalışma hayatında şiddet ve baskının ortadan kalkmış olduğuna dair yaklaşımın yanıltıcı olduğu, baskının sadece biçim değiştirmiş olduğu görülmektedir.

Aynı şekilde Botton da kurumsal yapılanmalarda ortaya çıkan dönüşüme yer vermiş, otoritenin de şekil değiştirerek varlığını sürdürmekte olduğunu ve şiddetin örtük bir

⁵⁰⁴ Aksu Bora, “Çalışmakla Var Olacağım Gibi: İşsizin Duygu Dünyası”, **Boşuna mı Okuduk? Türkiye’de Beyaz Yaka İşsizliği**, der. Tanıl Bora, Aksu Bora, Necmi Erdoğan, İlknur Üstün, 6. bs. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017): 126-129.

⁵⁰⁵ Botton, **Çalışmanın Mutluluğu ve Sıkıntısı**, 245.

şekilde devam ettirildiğini ifade etmiştir. Gözlemlemiş olduğu bir muhasebe şirketinde müdürün diğer çalışanlarla aynı odayı paylaşmasının, diğer çalışanlardan daha farklı bir masaya sahip olmamasının, işe şoförle gelmek yerine trenle gelmesinin tüm çalışanların eşit statüde olduklarına dair bir algı yaratmakta olduğunu belirtmiştir. Bu durumun ortaya çıkardığı sonuçlardan biri, daha önce de ifade etmiş olduğu gibi, şiddetin görünür olmaktan çıkmasıdır; çünkü eşit statüdeymiş gibi davranan müdürün diğer çalışanları azarlaması artık mümkün olamamaktadır. Bununla birlikte karar alma ve o kararın yerine getirilmesi ile ilgili geçen süreçte aynı şekilde baskı mekanizmalarının sürdürüldüğü ise bilinmektedir.⁵⁰⁶ Bu durumun Botton'ın sözünü etmemiş olması ile birlikte Sennett'in farklı örneklerden yola çıkarak ileri sürdüğü bir diğer sonucu ise işin nasıl yapılacağına dair yöntemlerin açık bir şekilde belirlenmemesine yol açması ile birlikte işi gerçekleştirecek çalışanların hangi adımları izleyecekleri konusunda ve sonuçları ile baş etmede yalnız bırakılmış olmalarıdır. Bu iki sonucun bu çalışma açısından önemi ise esnek üretimin çalışanlar açısından avantajlı olduğunun, katı kuralların ve bürokratik yapılanmadaki ara katmanların ve görevlerin ortadan kaldırılmasının insanlara daha rahat hareket imkânı sağladığının ve daha özgür hissetmelerine fırsat yarattığının gerçekleri tam olarak yansıtmıyor olmasıdır.

Katı, bürokratik yapıların ortadan kaldırılmış olmasının, tüm iş alanlarında sürdürülen uygulamaların keyfi bir şekilde düzenlenebilmesine yol açtığı bilinmektedir. Türkiye'de sinema işçilerinin çalışma koşulları ile ilgili yapılan araştırmalardan birinde bu iş alanında esnek çalışma anlayışı ile birlikte koşulların iyice kötüleştiği ve bunun yanı sıra çalışanların hak ettikleri ücreti alamadıkları görülmüştür. Sözü edilen keyfi uygulamalar, tek taraflı imzalanan dolayısıyla sadece işverenin kârını önemseyen sözleşmeler, kayıt dışı çalışma, film setinde ilk kez çalıştırılan figüranlara ücret ödenmemesi ve esnek üretim ile birlikte sorun olarak görülmeyen çok uzun çalışma saatleridir.⁵⁰⁷ Tüm bu yaşananlar şunu göstermektedir ki, esnek üretimle birlikte kuralların rahatlıkla değiştirilebilir olması keyfi uygulamalara yol açmaktadır. Tecrübesiz figüranlara sektörde fırsat vermek isteniyor gibi olumlu bir algı yaratılarak insanların değil hak ettikleri ücreti alması, herhangi bir ücret almadan çalıştırıldıkları görülmektedir.

⁵⁰⁶ age, 252.

⁵⁰⁷ Aysun Kıran, "Türkiye'de Sinema Emekçileri ve Sine-Sen", **Sınıftan Sınıfa: Fabrika Dışında Çalışma Manzaraları**, der. Ayşe Buğra, (İstanbul: İletişim Yayınları): 75-76.

Bu çalışma boyunca çalışanların ağır yüklerden kurtarılması için uygulandığı savunulan çoğu yeniliğin işverenin kârını öncelediğine değinildi. Botton'un da bu yaklaşımı benimsemiş olduğunu söylemek mümkündür; çünkü aynı şekilde ifade etmemiş olmasına rağmen vermiş olduğu örnekler bu durumu çok açık bir şekilde gözler önüne sermektedir. Botton, iş yerlerinde benimsenen cinsel tacize karşı geliştirilen korumacı tavırların dahi insanların rahatsız olacakları davranışlara maruz kalmalarını önlemek için ortaya çıkmadığına değinmiştir. Bunun gibi olayların iş yerindeki verimliliği azaltacağına inanılmasından, insanların birbirlerine karşı duyacakları ilginin açığa çıkmasından duyulan endişeden kaynaklandığını ifade etmiştir. Bunun şaşırtıcı olmadığını, her toplumda cinsel dürtülerin kontrol altına alınmasına hizmet eden kanun ve kuralların varlığından haberdar olduğunu ifade eden Botton, bu kuralların çalışanları öncelediğine dair yapılan vurgunun her zaman için gerçekleri yansıtmadığını vurgulamak istemiştir.⁵⁰⁸ İnsanların yerleşmiş kuralların kendileri için ne anlama geldiğini farkına varmaları her zaman mümkün olamamaktadır; fakat bu kararlaştırılan bütün kuralların çalışanların aleyhine olduğu anlamına gelmemektedir. Belirtmek istenen, çalışma boyunca da açığa çıkarılmaya çalışıldığı gibi düzenin sürdürülmesine yönelik ortaya çıkan uygulamaların çalışanların mutluluğunu ikinci plana attığıdır.

İnsanların iş hayatlarında geliştirdikleri alışkanlık ve yaklaşımların tüm hayatlarını etkilemekte olduğuna daha önce de değinilmişti. Botton'un da gözlemlerinden aktarmış olduğu üzere, çalışanların iş hayatı tarafından esir alınmış durumda oldukları ve kendilerini iyi hissedebilecekleri başka herhangi bir şeyle ilgilenecek zaman ve motivasyonlarının kalmadığı gözlemlenmektedir. Çalışanların özel hayatlarını ve evlerinde geçirdikleri zamanları da gözleme fırsat bulmuş olan Botton, insanların evlerinde de kafalarının sürekli işlerle meşgul, kendileri için anlamlı olacak bir şey yapmak isteseler dahi bunun için enerjilerinin kalmamış olduğunu gözlemlemiştir. Yapabilecekleri tek şeyin kendilerini rahatlatacağını düşündükleri bir şeyler içmek ve hayatlarının aslında çok da kötü olmadığına kendilerini ikna edecek felaket haberleri izlemek olduğunu ifade etmiştir.⁵⁰⁹ Hali hazırda egemen anlayışın sürdürülmesine hizmet ettiği söylenebilecek olan kitle iletişim araçlarının insanların hayatında büyük yer kaplaması ile farklı şekillerde düşünme yollarının da önüne geçildiği bilinmektedir. Özellikle günün çoğunu çalışarak geçiren insanların düşünmek,

⁵⁰⁸ Botton, *Çalışmanın Mutluluğu ve Sıkıntısı*, 264.

⁵⁰⁹ *age*, 267.

tartışmak ve olayları farklı açılardan yorumlayabilmek için enerjilerinin kalmamasının da buna yol açması ile birlikte kitle iletişim araçları ile çoğu olayın saklandığı ve insanların yaşananlar karşısında yine sürecin devamına zarar vermeyecek şekillerde düşünmeleri için yönlendirilmekte oldukları açık bir şekilde gözlemlenebilmektedir.⁵¹⁰

Botton, Sennett'in *Karakter Aşınması* isimli eserinde yer vermiş olduğu Rico'nun ailesiyle kuracağı ilişki ile ilgili yaşadığı endişelerin benzer örneklerine rastlamıştır. Çalışma hayatında çok başarılı ve ciddi servet elde etmiş bir iş adamının ailesi ve çevresi ile olan ilişkisinde yaşadığı başarısızlığı, onlara ve kendisine yeterince vakit ayıramadığını gözlemlemiş ve bu kişinin servetini bir üniversite kütüphanesine bırakmaya karar vermiş olduğunu eklemiştir. Botton'a göre bu davranış, bu kişinin içine düştüğü iyi bir şeyler yapamıyor olma hissiyatından kurtulma amacına hizmet etmektedir. Bu durumun yaşam anlatısında kendisi ve ailesi için hayatlarına anlam katan uğraşlar edinemediğini hisseden insanın hiç olmazsa iyi biri olarak hatırlanma çabası olarak görülebileceğini ileri sürmektedir.⁵¹¹ Dolayısıyla şunu söylemek mümkündür ki, insanların hayatları boyunca para kazanma hırslarına yenik düşmeleri, esnek üretimin sağlamış olduğu fırsatların peşinde koşma anlayışını benimseyerek tüm enerjilerini bu alanda tüketmiş olmaları çoğu zaman farkında olmasalar da hayatlarını kaygı ve endişe içinde geçirmelerine ve Sennett'in da sözünü ettiği gibi sürüklenmelerine sebep olmaktadır. Sistemin planlandığı gibi verimli bir şekilde sürdürülmesine hizmet eden kısa vadeye odaklanmış anlayış, bu durumun eleştirilmesine alan bırakmamaktadır; bu nedenle bireyleri bu durumun üstesinden gelememelerinden tek başlarına sorumlu tutmak haksızlık olacaktır.

Tüm bunların yanı sıra yeni kurumsal yapılanmanın insanların işle ilgili tüm sorumlulukları almaları üzerine kurulu olması nedeniyle yaşanan başarısızlıklarda eğer öfke ve kızgınlık duyacaklarsa da bunu kendilerine yönlendirmeleri durumunun söz konusu olduğu görülmektedir. Türkiye'de işten çıkarılan insanlarla yapılan görüşmelerde edinilen izlenimler bu duruma örnek olarak gösterilebilir, işten çıkarılan insanların genellikle bu durumun kendi suçları olduğunu hissetmekte oldukları görülmektedir. Aksu Bora'nın makalesinde adı geçen, işten çıkarılmış görüşmecilerin neden işsiz kaldıklarını içselleştirdikleri görülmektedir. Söz gelimi görüşmecilerden birinin fazla nitelikli olmasının bir engelle dönüşmüş olduğunu kabullenmesi, bir

⁵¹⁰ Duhm, *Kapitalizmde Korku*, 141.

⁵¹¹ Botton, *Çalışmanın Mutluluğu ve Sıkıntısı*, 288.

diğerinin ise işsizliğin sebep olduğu olumsuz psikolojik durum ile çok rahat başa çıktığını ifade etmesi, işsiz kalmaları ile başa çıkması gereken kişinin sadece kendileri olduğunu düşünüyor olduklarının kanıtı olarak görülebilir.⁵¹² Esasen insanların dışarıdan müdahaleler sonucunda başlarına gelen olumsuzlukları üstlenmeleri ve durumu kabullenmeleri kurulu düzene uyum sağlamak zorunda hissetmelerinden kaynaklanmaktadır. Güvence sağlamak zorunda olmayan, kısa vadeli sözleşmeler etrafında kurulu olan düzen, insanın her an iş değiştirmeye hazır olmasını gerekli kılmaktadır, dolayısıyla insanların sorumlu tutabilecekleri kişi ya da kurum bulunmamaktadır.

Burada değinilmesinin anlamlı olacağı düşünülen konulardan biri de zaman algısı ile ilgilidir; fordist üretimle birlikte zamanın kullanımı ile ilgili ciddi düzenlemeler yapıldığı, hangi işin ne kadar sürede tamamlanması gerektiği ile ilgili belli standartların belirlenmiş olduğu bilinmektedir. Esnek üretime geçilmesi ile bu durum çalışanlar açısından daha yıpratıcı bir hal almıştır; çünkü performans odaklı çalışma her an yeri doldurabilir çalışanların daha ciddi baskıya maruz kalmaları anlamına gelmektedir. Daha açık bir şekilde ifade etmek gerekirse, performans odaklı çalışma, zamanı daha ciddi bir baskı altında tutma işlevi görmek ve çalışma saatleri boyunca çalışanların dinlenmelerine ya da nefes almalarına imkân vermemektedir.⁵¹³ Burada sorun olarak görülen, insanların çalışma saatleri içinde nefes alacak vakit bulamamaları da değildir, işverenlerin esnek üretimin kendilerine sağlamış olduğu keyfi karar alma fırsatını kendi çıkarları doğrultusunda kullanabildikleri vurgulanmak istenmektedir. İşverenlerin belirledikleri zaman içerisinde işin bitirilmesinin mümkün olup olamayacağı ile ilgilenmeyerek sonuca odaklanmaları ve çalışanların mesai saatleri dışında herhangi bir şekilde fazla ücret almadan o işi tamamlamak zorunda hissettirmeleridir. Bu duruma yol açan en önemli etken, çalışanların çoğunlukla iş güvencesinden mahrum bir şekilde istihdam edilmeleridir; yerinin kolaylıkla doldurulabileceği ve işten çıkarılma durumunda hak iddia edemeyeceğini düşünen çalışanlar verilen talimatlara uymak zorunda hissetmektedirler.

Bu nedenlerden dolayı hali hazırda iş sahibi olsalar da insanların kendilerini güvende hissetmedikleri, her an işsiz kalabileceklerine dair endişe içinde çalıştıkları ve

⁵¹² Aksu Bora, “Çalışmakla Var Olacağım Gibi: İşsizın Duygu Dünyası”, **Boşuna mı Okuduk? Türkiye’de Beyaz Yaka İşsizliğı**, 133-134.

⁵¹³ Ebru Işıklı, “Ofis Çalışanlarının Yalnızlığı”, **Sınıftan Sınıfa: Fabrika Dışında Çalışma Manzaraları**, 190.

isteklerini ve ihtiyaçlarını dile getiremedikleri bilinmektedir. Bundan sonraki bölümde bu konu üzerinde durulmuş ve güvencesizliğin insanların tüm davranışlarını nasıl etkilemekte olduğunun anlaşılmasına odaklanılmıştır.

4.2.5. Güvencesizlik

Ömür boyu tam zamanlı iş anlayışının etkisini yitirmesi ve çalışma ile ilgili tüm süreçlerin esnetilmesi ile daha önce de değinilmiş olduğu gibi, ömür boyu ya da uzun yıllar aynı yerde çalışma anlayışı yerini kısa dönemli sözleşmelere dayalı, güvencesiz, taşeron, geçici sürelerle çalışma anlayışına bırakmıştır. Bu durum kendilerini yapmakta oldukları işlerle var etmeyi alışkanlık haline getirmiş olan insanların toplumsal statüleri ile ilgili sorunlar yaşamalarına yol açmaktadır. Bir işte uzmanlaşma ve o işi kendisine anlamlı gelecek şekilde gerçekleştirme imkânı olmayan insanın toplum tarafından kabul görececek bir işte çalışmıyor olduğunda toplumsal statü bakımından zorluklarla karşılaşacağı kesindir, bununla ilgili yaşayacağı daha ciddi sorun ise bir işe girdiğinde o işte ne kadar çalışacağını tahmin edemiyor olduğundan gelecekle ilgili kaygı duymasıdır. Bununla birlikte taşeronlaşma ile büyük şirketlerin ucuz iş gücü elde edebilecekleri ülkelerde fabrikalar kurabildikleri ve bu fabrikalarda insanları istedikleri şartlara çalışmaya zorladıkları bilinmektedir. Bu durum insanlar üzerinde ciddi baskılar yaratmaktadır, işlerin fiziksel olarak kendilerini yorması ile birlikte karşılığını alamadıkları işlerde geleceklerinin olup olmadığını dahi tahmin edemeden çalışmak insanları ciddi endişelere sürüklemektedir.

Tanıl Bora'nın Türkiye'de bir inşaat mühendisi ile yapmış olduğu görüşmeyi aktarmış olduğu makalesinde, güvencesiz ve esnek çalışma anlayışı nedeniyle insanların sürekli geçici işlerde çalışmayı alışkanlık haline getirmiş olduklarına, bu nedenle düşük ücretle çalışmanın kabul edildiğine, yeni fırsatlar peşinde koşmayı içselleştirmiş olan insanların bunu sorun olarak görmediklerine yer verilmiştir. Her ne kadar bu anlayışın kabul edilir olarak görülüyor olması ile birlikte esnek çalışma anlayışının çalışma saatleri ve koşulları konusunda da belirsizliklere yol açmış olduğunu vurgulayan inşaat mühendisinin çalışma şartlarının gün geçtikçe zorlaşmakta olduğuna değinmiş olduğu da eklenmiştir.⁵¹⁴

Dolayısıyla yaşanan güvencesizliğin sadece mavi yakalılar için geçerli olmadığı, yüksek öğretimin yaygınlaşması ile eğitim almış kişilerin de aynı şekilde güvencesiz

⁵¹⁴ Tanıl Bora, "Herkes İşsiz Ama Seninki Farklı: Türkiye'de Beyaz Yakalı İşsizliğine Genel Bir Bakış", **Boşuna mı Okuduk? Türkiye'de Beyaz Yaka İşsizliği**, 59.

çalışma koşullarını yaşamakta oldukları gözlemlenmektedir. Burada sadece mavi yakalıların güvencesiz çalışması gerektiği savunuluyor değildir; beyaz yakalıların dahi bu durumda çalışıyor olmalarının mavi yakalıların çok daha zor şartlara maruz bırakıldıklarının işareti olarak görülebileceği vurgulanmak istenmektedir. Bu nedenle yüksek öğretimin kendileri için vasıfsız iş gücü kitlesine katılmaktan, zor şartlar altında çalışmaktan kurtaracağını düşünen insanların böyle bir avantaj elde edemedikleri, üniversite mezunu gençlerin iş bulmakta zorlandıkları, buldukları işlerde de çoğunlukla geçici sözleşmelerle çalışmak zorunda kaldıkları görülmektedir. Bununla birlikte yaşanan güvencesizliğin sadece işsiz kalma riski olarak ortaya çıkmadığı, işin yeni örgütlenme biçiminin güvencesizliği kendi içinde var eden bir sistem olarak ortaya çıkardığı görülmektedir.⁵¹⁵

2010 yılında yaşanan bir olay güvencesizliğin ve esnek çalışma koşullarının çalışanlar üzerinde nasıl ciddi sonuçlar yaratmakta olduğunu gözler önüne sermektedir. Çin'in en büyük fabrikalarından birinde yaşanan olayda yirmi beş yaşında bir genç kadın çalışma koşulları nedeniyle kendini dördüncü kattan atmıştı ve bu genç kadın diğer çalışanlara göre şanslı olanlardandı; çünkü aynı yıl benzer sebeplerden dolayı on sekiz işçi kendini öldürme girişiminde bulunmuş ve bunlardan on dördü ne yazık ki hayatlarını kaybetmişlerdi. Genç kadının yaşamış olduğu bu üzücü olayın tedavisi zor olmakla birlikte sonrasında kadına tazminat ödendiği; fakat aynı şeyin tekrar yaşanmaması için şirketin çalışma koşullarında ciddi iyileşmeler yapmadığı bilinmektedir.⁵¹⁶ Bu olayın göstermekte olduğu, insanların kendilerini öldürmek isteyecek kadar çaresiz hissetmekte olmalarıdır. Bu yaşananların sadece esnek üretimden kaynaklandığını söylemek yanlış olacaktır; fakat esnek üretimle güvencesizliğin fark edilir oranlarda artmış olduğu, sendikal yapılanmaların da gücünü kaybetmesi ile çalışanların yaşadıkları sıkıntılarla yalnız baş etmek zorunda kalmalarının durumu iyice içinden çıkılmaz hale getirmekte olduğu açıktır.

Sennett'in da üzerinde durmuş olduğu ve önceki bölümlerde yer verilmiş olduğu gibi, esnek örgütlenme sadece özel şirketlerin değil, tüm kurumsal yapıların dönüşümüne yol açmıştır. Bu durum Türkiye'de rahatlıkla gözlemlenebilmektedir, kamu sektörlerinde dahi esnek örgütlenme biçimleri uygulanmakta ve güvencesizlik aynı

⁵¹⁵ age, 53.

⁵¹⁶ <https://www.theguardian.com/commentisfree/2013/aug/05/woman-nearly-died-making-ipad>,
<https://www.theguardian.com/technology/2017/jun/18/foxconn-life-death-forbidden-city-longhua-suicide-apple-iphone-brian-merchant-one-device-extract>

şekilde buralarda da etkisini göstermektedir.⁵¹⁷ Esnek çalışma anlayışının yaygınlaşması ile sözleşmeli olarak kamu kurumlarında görev alan kişilerin kadrolu olarak görev alanlardan farklı haklara sahip olmalarının çalışanların aidiyet duygularını olumsuz anlamda etkilemekle birlikte çalışanlar arasındaki statü farkının ve eşitsizliklerin daha ciddi boyutlara ulaşmasına yol açmaktadır.⁵¹⁸ Devlet okullarında sözleşmeli öğretmen olarak çalışan öğretmenlerin, devlet kurumlarında taşeron firmalar aracılığıyla görev alan çalışanların yaşadıkları durum buna örnek olarak gösterilebilir. Aynı işi yapmalarına rağmen kurumlarda geçici olarak yer almaları, daha düşük ücretlerle çalışmaları ve haklarının eşit olmaması gibi sonuçların ortaya çıktığı bilinmektedir. Dolayısıyla çalışanlar için hiçbir kurum güvence sağlamamakta, çalışma anlayışı kısa dönemlerde belli yerlerde sürdürülebilen bir anlayış olarak insanların tüm hayatlarını etkilemektedir.

Türkiye’de kamu kurumlarındaki 4A kadrosunda istihdam edilen güvenceli memurluk statüsünün ortadan kaldırılmasına yönelik olarak yeni kadroların ortaya çıkmış olduğu bilinmektedir. Devlet kurumlarında özel meslek bilgisi nedeniyle kurumun ihtiyaç duyduğunda istihdam etmesini mümkün kılan 4B kadrosunun yani güvencesiz ve iş garantisi olmayan bu kadro biçiminin zaman içinde yaygınlık kazandığı, özel durumlar haricinde de uygulanmaya başlandığı ve 4A kadrosundan daha yaygın hale geldiği görülmektedir. Kamu hizmeti kavramının da dönüşüme uğramış olduğu görülmekte ve kamu hizmeti olarak sürdürülen bütün hizmetlerin piyasasının eline bırakılmış olduğu görülmektedir.⁵¹⁹

Güvencesizleşme, esnekleşme anlayışının kurumsal yapılarda sebep olduğu dönüşümlerden etkilenen sektörlerden biri de sağlık sektörü ve dolayısıyla buralarda istihdam edilen sağlık personelleridir. Evrensel bir hak olarak görülmesi gereken sağlık hizmetinin bile kamu kuruluşlarındaki dönüşümlerle birlikte piyasa koşullarına uydurulmakta olduğu görülmektedir. Bu durumun çalışanların hayatlarını ciddi anlamda etkilediği bilinmekle birlikte sağlık hizmetlerinin de metalaşması kaçınılmaz

⁵¹⁷ Tanıl Bora, “Herkes İşsiz Ama Seninki Farklı: Türkiye’de Beyaz Yakalı İşsizliğine Genel Bir Bakış”, **Boşuna mı Okuduk? Türkiye’de Beyaz Yaka İşsizliği**, 54.

⁵¹⁸ Ayşe Buğra, **Sınıftan Sınıfa: Fabrika Dışında Çalışma Manzaraları**, 2. bs. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2013), 16.

⁵¹⁹ Sebiha Kablay, “Kamu İstihdamındaki Esnekleşmeye 4B Örneğinden Bakış”, **Kapitalist Üretim İlişkilerinde ‘Yeniden’ Esneklik: Türkiye’de Esnek Çalışma**, haz. Özgür Müftüoğlu, Arif Koşar, (İstanbul: Evrensel Basım Yayın, 2014), 163.

olmuştur.⁵²⁰ Bu çalışma açısından önemli olan sağlık sektöründe ortaya çıkan dönüşümün sağlık personelinin nasıl etkilemekte olduğudur. Tüm dünyada olduğu gibi Türkiye’de de hayata geçirilen sağlıkta reform politikaları ile kamu hastanelerinde verilen sağlık hizmetlerinin piyasanın koşullarını gözeterek şekilde verimlilik ve performans odaklı bir hale getirilmiş olduğu bilinmektedir.⁵²¹ Dolayısıyla bu durum, sağlık personellerinin de sürekli işsiz kalma tehdidi ile karşı karşıya olmalarına, endişe içinde hayatlarını sürdürmelerine ve yaptıkları iş ve kurumlarla bağ kuramamalarına sebep olmaktadır. Bununla beraber bu durum kamu kurumlarında çalışan insanlar arasındaki statü farkının çok daha görünür olmasına ve insanların çalışma arkadaşlarıyla da bağ kuramamalarına yol açmaktadır.

Tüm kurumların esnetilmesi ve güvencesizleştirilmesi kapitalist kültürün yeni insan anlayışı yaklaşımını da gözler önüne sermektedir. Geleceğini planlayabilen, iş güvencesine sahip memur ya da işçi, gelecekle ilgili beklentileri sabit olan birey anlayışından vazgeçilmiş olduğu rahatlıkla söylenebilir. Onun yerine kendisini sürekli geliştirmeye ve yenilemeye hazır, fırsatların peşinden koşmayı ve piyasanın belirsizlikleri ile baş etmeyi göze almış birey anlayışının tercih edildiği açıktır.⁵²² Kamu alanının piyasalaşması yönünde ortaya çıkan bir diğer yaklaşım ise kamu kurumlarının özelleştirilmesi olarak ortaya çıkmaktadır ve Türkiye’de yaygın olarak kullanılan bu yöntem kamu hizmeti sağlayan kurumlarının sayılarının gün geçtikçe azalmasına yol açmıştır ve bu da aynı şekilde ömür boyu istihdam anlayışını etkileyen faktörlerden biri olarak ortaya çıkmaktadır. Yüksel Akkaya kaleme almış olduğu makalesinde özelleştirmenin yaygınlaşmasının ve kalıcı istihdam anlayışının mümkün olduğunca en aza indirilmesinin öncelikli amacının insanlarda işsizlik korkusu yaratmak olduğunu ifade etmiştir. Her gün işsiz kalma endişesi ile karşı karşıya olan insanların kendilerine olan güvenlerini yitireceklerini, yaşadıkları çevreye ve yaptıkları işe yabancılaşacaklarını, her koşula, ücrete razı gelmeye ve yaşadıkları sıkıntılara katlanmaya kendilerini zorlayacaklarını tahmin etmek zor değildir. Bunlarla birlikte Akkaya’nın bu konu ile ilgili getirmiş olduğu yorumlardan bir diğeri ise insanların işsiz kalmamak için mücadele etmek zorunda hissettikleri ve diğer

⁵²⁰ Taylan Acar, “Dönüşen Sağlıkta Çalışmanın Halleri”, **Sınıftan Sınıfa: Fabrika Dışında Çalışma Manzaraları**, der. Ayşe Buğra, (İstanbul: İletişim Yayınları): 152.

⁵²¹ **age**, 160.

⁵²² Nazan Üstündağ, Çağrı Yoltar, “Türkiye’de Sağlık Sisteminin Dönüşümü: Bir Devlet Etnografisi”, **Avrupa’da ve Türkiye’de Sağlık Politikaları: Reformlar, Sorunlar, Tartışmalar**, der. Çağlar Keyder, Nazan Üstündağ, Tuba Ağartan, Çağrı Yoltar (İstanbul: İletişim Yayınları, 2007): 91.

insanlarla dayanışma ve olumsuzluklarla mücadele etmektense birbirleriyle rekabet halinde olmaları gerektiğine inandıkları, hissettikleri korkunun rekabet ortamını daha da kızıştırdığıdır. Bu durumun denetleme mekanizmalarında dahi etkisini göstereceğine inanan Akkaya, insanların rekabet halinde oldukları iş arkadaşlarını denetleme ihtiyacı duyacaklarını ve tüm bu yaşananların insanların mücadele etmelerine ve birliktelik duygusu hissetmelerine engel olacağını ifade etmiştir.⁵²³ Sennett'in sıklıkla değinmiş olduğu gibi yaşanan güvensizliğin, gelecekle ilgili planlar yapamamanın, hayata yabancılaşmanın, insanların içinde düştükleri bireyselleşmenin, sadece kendi çıkarını düşünme yaklaşımlarının esnek üretimin beraberinde getirmiş olduğu kontrol mekanizmalarının sonucu olduğunu söylemek mümkündür.

Esnekleşme anlayışından tüm kurumların etkilendiği gibi eğitim kurumlarının da etkilendiği; Türkiye'de de eğitim alanındaki dönüşümün 1980'li yıllarda başladığı ve özellikle 2000'li yıllarda etkisini iyice artırdığı bilinmektedir. Bu dönüşümün bugün öğretmenlik mesleği açısından tecrübe edilen yönü ise öğretmen ihtiyacının çoğunun sözleşmeli ve geçici statüde istihdam edilen öğretmenlerden oluşmakta olmasıdır. İlk kez 1988 yılında istihdam edilen sözleşmeli öğretmen sayısının artırılmasına yönelik alınan karar esasen belli branşlardaki öğretmen sayısının yeterli olmamasından dolayı ya da uzun süreli izinler kullanmak zorunda kalan öğretmenlerin yerlerini doldurmak üzere kullanılmaya başlanmıştı. 2000'li yıllara gelindiğinde ise Türkiye'de esnekleşme anlayışının eğitim alanında da egemen hale gelmesi ile sözleşmeli ve geçici istihdamda ciddi artışların ortaya çıktığı gözlemlenmiştir. 2001 yılında kamuda memur istihdamı için uygulanmaya başlanan Kamu Personeli Seçme Sınavı (KPSS) da ücretli ve sözleşmeli öğretmen istihdamını meşrulaştırmıştır. Üniversitelerden mezun olan insanların kamuda çalışabilmeleri için başarılı olmaları gereken bu sınav kamuda istihdam edilememelerini insanların kendi başarısızlıkları olarak görmelerine sebep olmaktadır.⁵²⁴ Yaşanan bu durum, Sennett'in insanların yaşadıkları olumsuzlukları kendi bireysel başarısızlıkları olarak görme eğiliminde oldukları düşüncesine örnek olarak gösterilebilir. Böylece almış oldukları üniversite eğitimine

⁵²³ Yüksel Akkaya, "Özelleştirme ve İşçi Sınıfı", **Almanak 2005 Analizleri**, (İstanbul: SAV Yayınları, 2006), 15-16'dan aktaran, Sebiha Kablay, "Kamu İstihdamındaki Esnekleşmeye 4B Örneğinden Bakış", **Kapitalist Üretim İlişkilerinde 'Yeniden' Esneklik: Türkiye'de Esnek Çalışma**, haz. Özgür Müftüoğlu, Arif Koşar, (İstanbul: Evrensel Basım Yayın, 2014), 169.

⁵²⁴ Esin Ertürk, "Türkiye'de Öğretmenlik Mesleğinin Dönüşümü", **Sınıftan Sınıfa: Fabrika Dışında Çalışma Manzaraları**, der. Ayşe Buğra, (İstanbul: İletişim Yayınları): 121-123.

rağmen çoğu öğretmenin sözleşmeli yani herhangi bir şekilde güvencesi olmadan, sınavda başarılı olup kadrolu olarak atanan biri olduğunda çalıştığı görevinden alınacağını bilerek, emeklilik, sigorta gibi haklarından mahrum olarak ve sürekli işsiz kalma stresi ile çalışmayı kabul etmesini mümkün hale getirmektedir. Bu örneklerden de anlaşılabilirliği gibi, eğitim gibi ciddi bir alanda dahi uygulanan esnekleşme anlayışının tüm insanların hayatında ciddi değişimlere yol açtığını söylemek mümkündür.

Türkiye’de kamu bankalarında görev yapmış tecrübeli bankacılarla yapılan görüşmelerden edinilen izlenimler de esnek üretimle birlikte ortaya çıkan farkın anlaşılabilirliği açısından aynı şekilde önemli görünmektedir. Bugün kamu personeli olmanın, ömür boyu iş garantisi altında çalışmanın tembellikle özdeşleştirilerek değersizleştiriliyor olmasının aksine, görüşmecilerin çalışmakta oldukları kuruma bağlılık hissettiklerini, bankanın ekonomik anlamda geçirdiği zor günlerde endişe duyduklarını ve bankayı ‘evleri gibi gördüklerini’ ve ellerinden gelenin en iyisini yapmak için çaba gösterdiklerini ifade ettiklerine değinilmiştir.⁵²⁵ Sennett’in da Rose’un deneyimleri ile de ortaya çıkarmış olduğu gibi, esnek çalışma koşullarında çalışmaya alışmış genç insanların ise bu örnekteki bankacıların tam aksi şekilde davrandıkları bilinmektedir. Çalışmakta oldukları kurumla ilgili en ufak bir sorun olduğunda sadece kendileri için endişe ettikleri, kurumun geleceği ile ilgili herhangi bir sorumluluk ve yardım etme isteği hissetmedikleri, kendilerine kısa sürede yeni bir iş bulmanın yollarını aramakta oldukları görülmektedir. Genç çalışanların bu durumu içselleştirmiş olmaları bu durumdan memnun oldukları ve bu durumun yaratmış olduğu güvensizlik ve kaygı hislerinden azade oldukları anlamına gelmemektedir elbette; sadakat ve bağlılık geliştirmemenin çalışma hayatında başarılı olmanın kriterlerinden biri haline gelmesi nedeniyle insanlar bu şekilde hayatlarını düzenlemek zorunda kalmışlardır.

İnsanların belirlenen şartlar altında çalışmak zorunda olduklarına, başka çarelerinin olmadığına inandırılmaları çok kolay değildir; fakat geliştirilen ideolojik söylemlerin dahi güvencesiz çalışma anlayışını olumlayacak şekilde ortaya çıktığı görülmektedir. Sürdürülmek istenen ekonomik düzene ikna yöntemi olarak güvenceli ve ömür boyu çalışmanın değersizleştirilmesine yönelik söylemlerin kullanıldığı örneklere rastlamak mümkündür. Türkiye’de kamuda güvencesiz çalışmanın kabullendirilmesi için

⁵²⁵ Aksu Bora, “Çalışmakla Var Olacağım Gibi: İşsizın Duygu Dünyası”, **Boşuna mı Okuduk? Türkiye’de Beyaz Yaka İşsizliği**, 120.

memurluğun değersiz olarak nitelendirildiği, memuriyetin tembellik ve asalaklıkla özdeşleştirildiği, güvencesiz çalışmanın daha değerli bir çalışma olduğunun savunulduğu örneklerden biri de Sabah gazetesinde Engin Ardiç isimli yazarın yazısında kullanılan ifadelerdir.⁵²⁶ Sennett'in da sıklıkla ifade etmekte olduğu gibi, esnek çalışma anlayışının benimsenmesi ile geçmişini terk edebilmenin, sadakat ve bağlılık hisleri taşımayan, değişen şartlara ve ortamlara zamana ihtiyaç duymadan alışabilmenin yeni çalışma koşullarında tercih edilme kriterleri olarak ortaya çıkmakta olduğu görülmektedir. Bilindiği gibi insanların bu koşullara ikna edilebilmeleri için birçok yöntem kullanılmaktadır ve adı geçen gazete yazısı bu duruma örnek olarak gösterilebilir. Güvencesizliğin övülürken, ömür boyu iş garantisinin asalaklık ve tembellik olarak nitelendirilmesinin sebebinin insanların bu durumu içselleştirmelerine ve ikna edilmelerine yönelik bilinçli bir çaba olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Botton, kapitalist kültürün sebep olduğu güvensizliğin beş temel sebebinin olduğuna değinmiş ve bunlardan ilkinin insanların günün birinde kaybetme ihtimallerinin olduğu yeteneklerine güvenememeleri olduğunu ifade etmiştir. Bir diğer sebebin ise şansla ilgili olduğuna değinmiş, modern toplumlardan önce insanların şans, dış güçlerin etkisi gibi güçlere olan inançlarının hayatlarında etkili olması ile birlikte bu anlayışın artık geçerli olmadığını belirtmiştir.⁵²⁷ Modern toplumlarda bu tarz inanışların bir anlam ifade etmesinin mümkün olmadığından ve insanların elde ettikleri başarı ya da başarısızlıklardan sadece kendilerinin sorumlu olduklarından daha önce de söz edilmişti; dolayısıyla insanlar sorumluluk alma ve aldıkları sorumlulukların sonuçlarına katlanmak zorunda kalmaktadırlar ve durum onları haklı olarak endişeye ve güvensizliğe sürüklemektedir.

Bunların dışında Botton'a göre söz konusu nedenler insanların kendilerinin müdahale edemedikleri alanlarda ortaya çıkmaktadır ve bunları işverene, onun kâr sağlayacağına ve küresel ekonomiye güvenmek olarak sıralamıştır.⁵²⁸ İşverenin ve onun sağlayacağı kâr küresel ekonominin değişkenliğine göre dalgalanmalar göstermektedir ve bu durumun olumsuz anlamda etkilediği insanların öncelikle çalışanlar olduğu ise açıktır. Tüm bu süreçlerden etkilenen çalışanların kendi etkilerinin olmadığı durumlar

⁵²⁶ Tanıl Bora, "Herkes İşsiz Ama Seninki Farklı: Türkiye'de Beyaz Yakalı İşsizliğine Genel Bir Bakış", **Boşuna mı Okuduk? Türkiye'de Beyaz Yaka İşsizliği**, 55. (Sabah Gazetesi 26 Ağustos 2010 tarihli yazı)

⁵²⁷ Botton, **Statü Endişesi**, 109-111.

⁵²⁸ Botton, **Statü Endişesi**, 112-118.

karşısında güvensiz hissetmeleri şaşırtıcı değildir. Dolayısıyla şunu söylemek mümkündür ki, kurumların esnekleşmesi ile insanların ekonomik ve sosyal haklarından mahrum kalmaları durumu daha belirgin bir şekilde hissedilirken uzun yıllar aynı yerde çalışmayı sürdüremeyeceklerini bilen insanlar çalışmakta oldukları kurumlara ve hatta birlikte çalıştıkları insanlara da güvenemeyecek ve aidiyet hissinden mahrum kalacaklardır. Kendi müdahale edebilecekleri alanın dışındaki olayların onları etkilemekte olması kendi hayatlarına yön verebiliyor olma hissini de ortadan kaldırmış olacak, insanlar geleceğin onlara neler getireceğini tahmin edemeyecek ve yapabilecekleri tek şey yaşanan gelişmelere uyum sağlamaya çalışmak olacaktır. Sennett'in *sürüklenme* olarak nitelendirdiği, insanların yaşam anlatılarından mahrum kalmaları olarak açıklanabilecek durum tam da böyle bir şeydir.

Son yıllarda çalışma hayatının iyice parçalı hale getirilmesi insanların belirsizliklere maruz kalmalarına, bu anlayışın kendilerini yıpratmakta olduğuna örnek olarak gösterilebilecek birçok olayla karşılaşmaktadır. Aksu Bora'nın yirmili yaşlarında çalışma hayatında olan insanlarla yapmış olduğu görüşmelerden edindiği izlenimlerden biri, insanların her şeyin belirlenen kalıplar doğrultusunda gerçekleşmesinden hoşlanmayacaklarını düşünmelerine rağmen çalışma hayatına atıldıklarında karşılaştıkları belirsizliklerin onlara çok daha ağır geldiğiydi. Daha iyi işlerde çalışmaktansa kamu hizmetlerinde çalışmayı, bu belirsizlik ve kaygı ile çalışmaktansa gelecek planı yapabilme imkânı sağlayan işlerde çalışmayı tercih ettiklerini gözlemlemiştir.⁵²⁹

Japonya'da güvencesiz ve kalıcı bir işe sahip olmayan bireyler ve onlara oranla daha kalıcı bir işte çalışan insanlar arasında yapılan bir araştırma, kısa süreli işlerde çalışan bireylerin daha kalıcı işlerde çalışan bireylere göre depresyon, anksiyete gibi daha ciddi mental sağlık problemleri yaşadıklarını ortaya çıkarmıştır.⁵³⁰ Esnek istihdam biçiminin insanların sağlığını ciddi şekillerde etkilemekte olduğu bilinmekle birlikte bununla ilgili verilerin çoğunlukla istatistiklere yansıtılmadığı bilinmektedir. Buna karşı getirilen savunmalar ise bu durumun iş kazası gibi somut olarak ispatlanabilecek olmaması ve esnek istihdamın kavramsal olarak çok açık bir anlam ifade etmemesidir.

⁵²⁹ Aksu Bora, "Çalışmakla Var Olacağım Gibi: İşsizın Duygu Dünyası", **Boşuna mı Okuduk? Türkiye'de Beyaz Yaka İşsizliği**, 121-122.

⁵³⁰ Mariko Inoue, Shinobu Tsurugano, Eiji Yano, "Job Stress and Mental Health of Permanent and Fixed-term Workers Measured by Effort-reward Imbalance Model, Depressive Complaints and Clinic Utilization", **Journal of Occupational Health**, s.53 (2011): 100.

Bu şekilde esnek istihdamın çalışanların sağlığını nasıl etkilemekte olduğunun görmezden gelinmesi tercih edilmektedir.⁵³¹

Sadece mental sağlık sorunları değil, iş intiharları için de aynı sorgulamalar yapılabilir; güvencesiz iş koşulları ile başa çıkamayan ve kendilerini çaresiz hisseden insanların yaşamlarına son verdikleri birçok örnekle karşılaşılmaktadır. Tüm bu yaşananlar karşısında işverenler nasıl bir tavır ortaya koymalıdır, çalışma koşullarının yol açtığı intihar riskleri meslek riski olarak görülebilir mi gibi sorular akla gelmektedir.⁵³²

Önceki bölümlerde esnek üretimin yol açmış olduğu dönüşümlerin sonucu olarak ortaya çıkan davranış biçimlerinin toplumsal yapıyı da etkilemekte olduğu savunulmuştu. Devam eden bölüm ekonomik süreçlerle birlikte toplumsal yapının nasıl dönüşmekte olduğuna, günün davranış biçimlerinin neler olduğunun anlaşılmasına ve toplumsal yapının dönüşmesi ile ne kastedildiğinin daha açık bir şekilde ortaya koyulmasına dayanmaktadır.

4.2.6. Ekonomik Süreçlerin Toplumsal Yapıyı Dönüştürmesi

Burada toplumsal yapının dönüşümü ile anlatılmak istenen, toplumsal yapıyı oluşturan ilişki ve kurumların günün koşullarına göre göstermekte olduğu farklılıklardır.⁵³³ Dolayısıyla fabrikada işçiler, kamu kurumlarında memurlar, hizmet sektöründe çalışanlar yalnızca bir ürün ya da hizmet ortaya çıkarmakla, üretim ilişkilerini ortaya çıkarmakla kalmaz; aynı zamanda toplumsal ilişkileri de üretmiş olurlar.⁵³⁴

Gramsci'nin fordizm ile ilgili kaleme aldıkları da üretim süreçlerinin sadece ekonomi alanında dönüşüme yol açmadığını, toplumsal yapıyı da etkilemekte olduğunu ortaya çıkarmaktadır. Gramsci, fordist üretim sisteminin başarılı olmasının siyasal ve toplumsal alanda kabul edilir hale gelmesi ile mümkün olabildiğini yani Ford'un fabrikada sürdürdüğü düzenin toplumun tüm alanlarında egemen hale gelmesinin hiç de zor olmadığını ifade etmiştir.⁵³⁵

⁵³¹ Özlem Özkan, Onur Hamzaoglu, "Esnek İstihdamın İşçi Sağlığına Etkileri", **Kapitalist Üretim İlişkilerinde 'Yeniden' Esneklik: Türkiye'de Esnek Çalışma**, haz. Özgür Müftüoğlu, Arif Koşar, (İstanbul: Evrensel Basım Yayın, 2014), 198.

⁵³² Thebaud-Mony, **Çalışmak Sağlığa Zararlıdır**, 41.

⁵³³ Fuat Ercan, **Toplumlar ve Ekonomiler**, 2. bs. (İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 2001), 165.

⁵³⁴ Gamze Yücesan-Özdemir, Ali Murat Özdemir, **Sermayenin Adaleti: Türkiye'de Emek ve Sosyal Politika**, (Ankara: Dipnot Yayınları, 2008), 51.

⁵³⁵ David Forgacs, **Gramsci Kitabı: Seçme Yazılar 1916-1935**, çev. İbrahim Yıldız, 2. bs. (Ankara: Dipnot Yayınları, 2012), 341-342.

Marx'ın da *Kapital* isimli eserinde bu konu ile ilgili değindiği nokta, üretimin sermayedarların kârını artıracak şekilde düzenlenmesi ile birlikte, üretimin artırılması için kullanılan bütün yöntemlerin aynı zamanda işçinin egemenlik altına alınmasına hizmet etmekte olduğudur.⁵³⁶ Marx'ın ifadelerinden çıkarılabilecek sonuç, üretim ve çalışma ile ilgili ortaya çıkan pratiklerin sadece ekonomik faaliyetler olarak ortaya çıkmakla kalmayıp siyasal süreçleri de belirliyor olmasıdır.

Dolayısıyla şunu söylemek mümkündür ki, üretim şekilleri ve çalışma alışkanlıkları bireylerin sadece çalışma hayatını etkileyen süreçler olarak kalmamakta, onların özel yaşantılarını da şekillendirmekte ve yönlendirmektedir; çünkü ancak bu şekilde üretimin planlandığı gibi sürdürülebilmesi mümkün olabilecektir. Fordist üretimde, bireylerin sürece, makineye, belirlenmiş kural ve prosedürlere uyum sağlaması gerekli iken esnek üretimle birlikte ise bireyler kendi yaşamlarının işletmecisi haline dönüştürülmüşlerdir. Bu şu anlama gelmektedir, artık her birey kendisi için en uygun hedefi belirlemeli, buna göre zamanını en verimli olabileceği şekilde ayarlamalı ve performansını her geçen gün artırmak üzere daha çok çalışmalıdır. Kısaca ifade etmek gerekirse, artık bireylerin normalleştirilmesinden ziyade kârlılaştırılması anlayışı yaygın hale getirilmiştir. Bireylerin üretken olduklarını her gün ispatlamak zorunda kaldıkları, varoluşlarını ancak bu şekilde kabul ettirebildikleri ve bunu başaramayanların ise dışlanacağı bir toplum anlayışının yerleşmiş olduğu görülmektedir.⁵³⁷

Dolayısıyla tam da Botton'un gözlemlerinden yola çıkarak farkına varmış olduğu gibi sadece çalışma ile ilgili pratiklerin dönüşmesi değil, tüm toplumsal süreçlerin, mimari yapıların, insanlara sunulan haberlerin ve reklamların da sürece hizmet edecek şekilde düzenlenmesi söz konusudur. Esasen bu sadece Botton'ın değil Sennett'in da sıklıkla üzerinde durmuş olduğu konulardan biridir. Özellikle Rico'nun ailesi ile nasıl iletişim kurması konusunda yaşamış olduğu kafa karışıklığı bu duruma örnek olarak gösterilmiştir. Botton bu konu ile ilgili görüşlerini bir muhasebe şirketinde yaşananlar çerçevesinde anlamlandırmış ve eserinde ayrıntılı bir şekilde paylaşmıştır.

Gözlemlerini gerçekleştirdiği şirketlerden birine adımını attığında ilk fark ettiği şey, binanın mimarisinin katedralleri andıran devasallığı olmuştur ve binanın bu şekilde yapılanmasının ise burada çalışanların çok önemli görevlerinin olduğunun

⁵³⁶ Marx, *Kapital 1. Cilt*, 623.

⁵³⁷ Gaulejac, *İşletme Hastalığına Tutulmuş Toplum*, 156.

hissettirilmesine ve burada çalışanlara saygı uyandırılmasına yönelik olduğunu ifade etmiştir.⁵³⁸ Botton, bu şirkette çalışanları iş yerlerinde ve işe gelirken yaptıkları yolculuklarda gözlemlemiş ve sadece binaların değil yapılan yolculukların da insanların edinmiş olduğu alışkanlıklara dair birçok şey göstermekte olduğunu ifade etmiştir. Yolculukları esnasında fark etmiş olduğu ilk şey birbirleriyle iletişim kurmamaları ve birbirlerini görmezden gelmeleri olmuştur. Bunun için herkesin gazetelerine sarılmış olduğundan bahseden Botton, gazetede yer alan haberlerin de insanların içinde bulundukları durumlardan memnun olmalarını sağlayacak, kendi rutin hayatları ile ilgili sorunlarını görmezden gelebilmelerine yol açacak nitelikte felaket haberleriyle dolu olduğunu ifade etmiştir.⁵³⁹ Bu durum insanların birbirlerinden ne denli uzaklaştıklarını, bireysellik anlayışının hiç olmadığı kadar insan davranışlarında görünür hale geldiğini gözler önüne sermektedir. Yaşananların insanlar için rahatsızlık verici olduğunu, dışarıdan bir müdahalenin bunlara sebep olduğunu, insanların bu şekilde bir bireysellik anlayışını tercih etmeyeceklerini ya da onlar için bu durumun olumsuz sonuçlar ortaya çıkaracağını söylemek çok kolay değildir. Buna rağmen günün kısa vadeye odaklanmış anlayışında benimsenen tavır ve davranışların insanlara zarar vermekte olduğu çalışmada sözü edilen örnekler göz önünde bulundurulduğunda savunulabilir görünmektedir. Görünürde bir baskının olmaması bir yanılgıya sebep olabilir, çünkü insanların nasıl davranmalarına yön veren baskı fiziksel bir baskı olmaktan çıkmıştır. Botton'un verdiği örnek bu durumu çok açık bir şekilde ortaya koymaktadır, insanların her gün maruz kaldıkları haberler yaşamakta oldukları hayatın onlar için olumsuzluklar barındırmakta olduğunu saklamaktadır ve bunun kabullendirilmesi için herhangi bir baskı uygulanmasına da gerek kalmamaktadır.

Kaleme almış olduğu makalesinde John Urry, politika ve kültürün belirleyicilerinin bir ulusta örgütlenmiş olan toplumsal sınıfların birbirlerine karşı duruşları olduğunu yani politikaya yön veren etkenlerin toplumsal sınıf ayrımları ile ortaya çıkmakta olduğunu ifade etmiştir.⁵⁴⁰ Bugün geline durumda ise bu ayrımların ortadan kaldırılması ile 'örgütlü kapitalizm' olarak nitelendirdiği bu anlayışın sona ermiş olduğunu; kültürel ya da politik olanın artık öznelerin benimsemiş oldukları

⁵³⁸ Botton, **Çalışmanın Mutluluğu ve Sıkıntısı**, 228.

⁵³⁹ **age**, 237.

⁵⁴⁰ John Urry, "Örgütlü Kapitalizmin Sonu", **Yeni Zamanlar: 1990'larda Politikanın Değişen Çehresi**, der. Stuart Hall, Martin Jacques, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1995): 96.

süreçlerden veya yaşamakta oldukları yerlerden bağımsız bir şekilde çeşitli tüketim ürünleri ile yaşam tarzları ortaya çıkarılmaya çalışıldığını ifade etmiştir.⁵⁴¹ Urry'nin vurgulamak istediği insanların kendi bireysel durumlarından bağımsız bir şekilde ortaya çıkan yaşam şekillerine ve kültüre alışmak zorunda kalmaları, kendi mensup oldukları toplumsal sınıfın ve buna bağlı olarak kolaylıkla içselleştirebilecekleri davranış biçimlerinin ortadan kalkmış olduğudur.

Kapitalizmin yeni esnek süreçlerinin insan ilişkilerine ciddi şekilde yansımaya sebep olan etkenlerden bir diğeri ise hizmet sektörünün ciddi bir şekilde ön plana çıkmış olmasıdır. Üretim araçlarına ulaşımın kolaylaşması, buna bağlı olarak ortaya çıkan sermaye sahiplerinin zenginleşmesi ve teknolojik gelişmelerin meta üretimindeki rekabeti iyice artırması sonucunda hizmet alanında ciddi çeşitliliklerin ortaya çıkmış olduğu gözlenmektedir. Yüz yüze iletişimi ciddi anlamda ön plana çıkarmayı gerektiren hizmet sektörünün, çalışanların yaşadıkları yabancılaşma hissini daha da artırmakta olduğunu görülmektedir. Bu duruma açıklık getirebilecek olan otel, çağrı merkezi ve satış mağazası çalışanları ile yapılan bir alan çalışması piyasadaki rekabetin ciddi anlamda artması ile yüz yüze iletişim ve müşterilerin aldıkları hizmetlerden memnun olmalarının önemli bir hale geldiğini göstermektedir. Araştırmanın ortaya çıkarmış olduğu sonuç, işletmecilerin çalışanlarından müşterilerini memnun etmek için beklediği duygusal rollerin onları ciddi anlamda zorladığı ve üstlenmek zorunda kaldıkları rollerin kendilerine ve çevrelerine daha fazla yabancılaşmalarına yol açmakta olmasıdır.⁵⁴²

Hizmet sektörü ile birlikte çalışanlardan beklenen performansın sanayi döneminde kafa ve kol emeği ile çalışan işçilerindekinden çok farklı olduğu görülmektedir; çünkü çalışanlardan zor şartlara katlanma, uzun saatler çalışma gibi fedakârlıklar dışında duygusal ve iletişim kapasitelerini de kullanmaları beklenmektedir.⁵⁴³ Müşterilerin memnun edilmesi için işverenlerin çalışanlarından çaba göstermelerini beklemesi şaşırtıcı değildir, elbette kâr etme üstüne kurulu olan şirket düzenlerinde bu önemli bir konu olarak ortaya çıkacaktır. Burada vurgulanmak istenen çalışanların çok uzun saatler zor şartlar altında çalışıyor olmalarının önemsenmeden, çalışanların fiziksel ve ruhsal durumlarının göz ardı edilerek müşteriye karşı iyi tavır geliştirmelerini

⁵⁴¹ age, 104.

⁵⁴² Ufuk Kaya, Neslihan Serçeoğlu, "Duygu İşçilerinde İşe Yabancılaşma: Hizmet Sektöründe Bir Araştırma" **Çalışma Toplum Dergisi**, c.1 s. 36 (2013): 334-335.

⁵⁴³ Kathi Weeks, age, 101.

beklemenin çalışanlara haksızlık olacağı ve bu yaklaşımın yine sadece işverenin kârını önemseyen bir yaklaşım olarak ortaya çıkmakta olmasıdır. Buradaki esas sorunlardan biri de insanların çalışma hayatında benimsemek zorunda kaldıkları davranışların gündelik yaşantılarına da yansımaları, çevreleri ve hatta aileleri ile kurdukları ilişkilerde de bu pratiklerin farkında dahi varılmadan devam ettirilebilir olmasıdır.

Eva Illouz'un eserinde yer verilmiş olan romantik ilişkilerle ve bu ilişkilerin internet ortamında yaygınlaşması ile ilgili yapmış olduğu gözlemler, insanların üretim ve çalışma pratiklerini nasıl içselleştirdiklerine örnek olarak gösterilebilir. Son yıllarda internetteki flört sitelerinin çok yaygın bir şekilde kullanılmakta olduğunu fark etmiş olan Illouz, bu duruma yol açtığını düşündüğü etkenleri tartışmış ve bu sitelerin kullanım şekillerinin nasıl gerçekleşmekte olduğunu gözlemlemiştir. Bu çalışma açısından bu konunun önemi ise, insanların çalışma yaşantılarında edinmiş oldukları davranışları duygusal ilişki kurmak istedikleri insanlarla dahi sürdürmekte olmaları ve bununla birlikte bu sitelerin insanları esnek üretim anlayışı tarafından makul görülen davranışlara maruz bırakmasıdır.

İnsanlar, kendilerini tanıtan bir profil edinmekte ve burada paylaştıkları bilgiler doğrultusunda kendileri ile uyumlu partnerler bulma amacıyla bu siteleri kullanmaktadırlar. Sitenin amacına uygun bir şekilde kullanılabilmesi için öncelikle insanlardan kendileri ve nasıl bir ilişki aradıkları hakkında ayırt edici bilgiler paylaşmaları beklenmektedir. Illouz'a göre, bu durumun sebep olduğu sonuçlardan biri insanların rekabete açık bir piyasada kendilerini ön plana çıkarmak üzere çaba harcamak zorunda olmalarıdır. Dolayısıyla internet üzerinden yaratılmış olan kimliğin bir metaya dönüşmüş olduğudur.⁵⁴⁴ Tıpkı esnek üretimle birlikte yaygın hale gelmiş anlayışa benzer bir şekilde, insanlar arasında kurulacak ilişkilerde de vakit geçirerek birbirini tanıma anlayışının geçerliliğini yitirmiş olduğu, çok fazla seçenek olduğu düşünüldüğünden hızlı bir şekilde sonuca ulaşılmanın amaçlandığı, bir insanın kendini tanıtmalarının da performansla dönüştürülmüş olduğu görülmektedir.

Illouz'un insanlar arasında kurulmakta olan ilişki biçimlerinin değişimi ile ilgili edinmiş olduğu gözlemler, Rico'nun ailesiyle kurduğu ilişki ile ilgili taşıdığı endişeyi akla getirmektedir. Rico da hayatının çoğu zamanını geçirdiği çalışma hayatında kurmakta olduğu iletişim biçimi ile çocuklarıyla kurmak istediği ve onların içselleştirmelerini istediği iletişim arasında ciddi farklılıklar vardı. Esnek üretimin

⁵⁴⁴ Illouz, *age*, 118.

insanların içselleştirmesine neden olduğu davranış ve anlayışları çocuklarının sahip olmasından çekinmekteydi; fakat çocuklarına öğretmek istediği iletişim ve davranış biçimlerini gözlemleyebilecekleri bir alan kalmamış olması Rico'yu çaresiz bırakmıştı.

Stuart Hall da ekonomik değişimin aynı zamanda kültürel alışkanlıklar ve davranış biçimlerine yansımakta olduğunu dile getirmiştir. Yeni üretim biçimleri ile ortaya çıkarılmakta olan ürün, hizmet ve her gün durmadan gelişen teknolojinin yeni bir kültür anlayışının yerleşmesine yol açtığını ve insanların bu kültür ve anlayışlar doğrultusunda değişip dönüştüğünü ifade etmiştir. Sözüünü ettiği bu durumu yeni teknolojiler ışığında daha anlaşılır bir hale getirmeyi amaçlayan Hall, yeni teknoloji ile üretilmiş nesnelerin kullanılmasının sadece yeni beceriler gerektirmekle kalmayıp aynı zamanda yeni düşünme biçimlerini beraberinde getirdiğini belirtmiştir.⁵⁴⁵ Sözelimi teknolojinin gelişmesi ve hızlı bir şekilde yaygınlaşması ile hayatın parçası haline gelen cep telefonları ve bu ürünle birlikte kullanımı iyice kolaylaşan internet ve sosyal medyanın yaygın kullanımının insanların düşünme biçimlerinde dönüşüme yol açmış olduğu aşikârdır. Bilgiye çok hızlı bir şekilde ulaşma insanların düşünme, akıl yürütme, yeni fikirler ortaya çıkarma gibi hafıza süreçlerinde dönüşümler yaşanmasına yol açmaktadır.⁵⁴⁶ Elbette teknolojinin gelişimi ile ortaya çıkan ürünlerin insan hayatını kolaylaştırıcı yönleri göz ardı edilemez; fakat Sennett'in gözlem yapmış olduğu Boston'daki fırında yeni makineler sayesinde çok daha iyi fiziki koşullarda çalışan insanların her şeyin makineler tarafından yapılması nedeniyle ekmek yapımı ile ilgili herhangi bir bilgiye sahip olmamaları örneğinde görüldüğü gibi makineler bir taraftan insan hayatı kolaylaştırırken diğer taraftan farklı düşünme biçimlerinin yok olmasına sebep olmaktadır.

Tüm bunların insanın aklına getirdiği konulardan biri başka bir düzenin mümkün olup olmadığıdır. Bu sorunun cevaplanması çok kolay olmamakla birlikte Karatani'nin *Dünya Tarihinin Yapısı* isimli eserinde yer vermiş olduğu görüşler başka alternatiflerin varlığının göz ardı edilemeyeceğini göstermesi açısından değerlidir. Eser boyunca toplumsal yapıların nasıl dönüşümlere sahne olduğunun mübadele tarzları çerçevesinde anlamlandırılması gerektiğinin ileri sürüldüğü eserin bu çalışma açısından önemi, Karatani'nin karşılıklılık anlayışının, göçebe toplumlarda görülen

⁵⁴⁵ Stuart Hall, "Yeni Zamanların Anlamı", **Yeni Zamanlar: 1990'larda Politikanın Değişen Çehresi**, der. Stuart Hall, Martin Jacques, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1995): 120-121.

⁵⁴⁶ Standing, **Prekarya**, 39.

insanlar arasında eşitlik ve paylaşma anlayışının kabullenilip buna göre bir düzen kurulabileceğine dair güçlü inancıdır. Bunun çok kolay olmadığını ifade eden Karatani, karşılıklılık anlayışının göçebe toplumların varlığını sürdürememesine rağmen tamamen ortadan kalkmamış olmasına dayanarak bu görüşü savunmaktadır.⁵⁴⁷

Benzer bir anlayışla Jacques T. Godbout da *Armağan Dünyası* isimli eserinde kapitalist toplumlardan önce var olan ilkel toplumlarda sosyal ilişkiler açısından ciddi anlam ifade eden armağan verme anlayışının modern toplumlarla birlikte kaybolmuş olduğunun, insanların çıkar ilişkisi içinde birbirleriyle iletişim kurmakta olduklarının, bencil davranışların egemen hale geldiğinin esasen tam olarak gerçekleri yansıtmadığını ileri sürmektedir. Armağan vermenin ve buradan yola çıkarak bir ilişki biçimi sürdürülmesinin bugün bile mümkün olabileceğini savunmaktadır.⁵⁴⁸

Belirtmekte fayda var ki, Godbout'un ve Karatani'nin vurgulamak istedikleri, bugün piyasa düzeninin sebep olduğu tüm olumsuzlukların armağan sistemi ve karşılıklılık anlayışı ile çözülebileceği değil; farklı ilişki kurma biçimlerinin mümkün olabileceği ve modern toplumlarda armağan verme ve karşılıklılık ilkesinin tamamen anlamını yitirmemiş olduğunun göz önünde bulundurulması gerektiğidir.

Karşılıksız armağan verme denildiğinde akla ilke gelen aile içinden insanların birbirlerine yardım etmesi, destek olması olarak akla gelmekte olsa da karşılık beklenmeden yapılan yardımların varlığı söz konusudur. Godbout, modern devletlerle bu anlayışın da biçim değiştirmekte olduğunu, sözgelimi kişisel olarak sağlanan yardım ya da hizmetlerin bugün daha çok devlet eliyle sağlanıyor olması ile birlikte bu durumun komşuluk, arkadaşlık gibi kişisel armağan anlayışını ortadan kaldırdığı anlamına gelmediğini ifade etmiştir.⁵⁴⁹ Türkiye'de de her geçen gün sayıları artan gönüllü yardım kuruluşlarının, derneklerin, herhangi bir ücret talep etmeden bireysel olarak zor durumda olan insanlara yardım etmek için çaba harcayan insanların varlığı bu duruma örnek olarak gösterilebilir.

İnsanların bencil olduklarının, her zaman kendi çıkarlarını gözetecek şekilde davranmakta olduklarının tam olarak gerçekleri yansıtmamakla birlikte; bu anlayışların yerleşmesinin tesadüf olmadığını, insanlara bu algıların benimsetilmek için çaba harcanmakta olduğu ve bu sayede belli süreçlerin devamlılığının sağlandığı

⁵⁴⁷ Kojin Karatani, *Dünya Tarihinin Yapısı*, çev. Ali Karatay, (İstanbul: Metis Yayınları, 2017), 412.

⁵⁴⁸ Godbout, *age*, 22.

⁵⁴⁹ *age*, 95.

açıktır. Polanyi'nin de ifade ettiği ve bu çalışmada da daha önce değinilmiş olduğu gibi, emek piyasasının ortaya çıkması için bireylerin özgürleşmesi ve akrabalık, komşuluk, inanç gibi insanlar arasında bağlılık oluşturan ilişkilerin ortadan kalkması ya da görmezden gelinmesi gerekiyordu.⁵⁵⁰ Tüm bunlarla vurgulanmak istenen, daha önce de söz edilmiş olduğu üzere, insanın doğasına ait belli tanımlar yapmanın, sözgelimi insanın bencil, çıkarıcı ve kendinden başkasını düşünmeye bir varlık olduğunu söylemenin çok kolay olmadığı, tüm bu anlayışların toplumsal olduğudur. Bu alışma açısından önemli olan noktası üretim in sermayedarların çıkarına hizmet edecek şekilde srdrlmesi, toplumun ve bireylerin yönlendirilme çabası olmasıdır. İnsanların yaşadıklarını ve çevreleri anlamlandırma konusunda içine doğmuş oldukları toplumun değerlerinden, yaşayış biçimlerinden, alışkanlıklarından azade olmaları mümkün görünmemektedir; içinde yaşadıkları toplumun değerli gördüğü anlamları benimsemeleri ve hayatlarına buna göre bir düzen içinde sürdürmeye çalışmaları şaşırtıcı değildir. Burada dikkat edilmeye değer olan ise her zaman için kabul gören anlayışların tüm insanların çıkarını, mutluluğunu korur nitelikte olmaktan uzak olabileceğidir.

Dünyayı farklı bir şekilde anlamlandırmanın mümkün olduğunun en güzel örneklerinden birine Erich Scheurmann isimli bir Avrupalının Samoa takımadalarında yaşayan ilkel halklardan birinde 1900'li yılların başında yapmış olduğu gözlemlerde rastlanmaktadır. şehir hayatına dair hiçbir bilgisi olmayan bu halkın şefi olan Tuiavii ile yapmış olduğu görüşmeler ve onun Avrupa gezisi esnasında kendi halkına aktarmak üzere almış olduğu notların Almanca'ya çevrilip yayınlanmasını sağlayan Scheurmann, dünyayı farklı şekillerde anlamlandırmanın mümkün olduğunu göstermiş olması bakımından çok değerli bir çalışma ortaya çıkar mıştır. Bu kitapta yer verilmiş olan Tuiavii'nin görüşleri bugün sorgulanmadan kabul edilmiş olan birçok anlayışın farklı şekillerde de yorumlanabileceğini, anlamlı ve gerekli görülen birçok konunun her zaman için tartışılmaz olmadığını göstermektedir. Tuiavii, notlarında insanların yaşadıkları binaları kutulara benzetmiş, ormandan ve güneş işığından uzak kalan insanın halinden memnun olabildiklerini, halinden memnun olmayanların sorunlu olarak görüldüklerini şaşırarak gzlemlediđini⁵⁵¹, kentlerin, caddelerin

⁵⁵⁰ Polanyi, *age*, 231.

⁵⁵¹ **Göğü Delen Adam**, der. Erich Scheurmann, ev. Levent Tayla, 9. bs. (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2013), 30.

kalabalığının ve tehlikelerinin onu inanılmaz derecede şaşırttığını⁵⁵², ormanları, ağaçları yok olan insanların bunun acısını kendi yaptıkları şeylerle yani nesnelerle telafi etmeye çalıştıklarını; fakat bunun çok büyük bir yoksulluk olduğunu⁵⁵³ ifade etmiştir. Sabahtan akşama kadar yaptıkları ve adına meslek dedikleri faaliyetin ise insanları çok sıkmakla birlikte bir kulübe yapmaktan alınan keyiften dahi mahrum olduklarını ve bu durumun onlar farkında olmasalar da çok üzücü olduğunu eklemiştir.⁵⁵⁴ 1920 yılında derlenerek basıma hazırlanan eserin bu çalışma açısından önemi bugün vazgeçilmez görülen çoğu anlayış ve faaliyetlerin insanlar için her zaman kabul edilir olamayacağı ve yarattığı olumsuz etkilerin görmezden geliniyor olabileceğidir. Burada anlatılmak istenen modern yaşamla birlikte ortaya çıkmış her oluşumun insana zarar verdiği, en başa dönmenin anlamlı olduğu değil; yaşananların farklı şekillerde algılanmasının mümkün olabileceğinin unutulmaması gerektiğidir. Çok hızlı bir şekilde işin insanlara yüklemiş olduğu tüm sorunların ortadan kalkabileceğini beklemek elbette gerçekleşmesi imkânsız bir durumdur; kaldı ki hiçbir dönemde her şey sorunsuz ve insanlara zarar vermeden sürdürülüyor da değildi. Yalnızca bugün hâkim olan anlayışın benimsendiği gibi belli süreçlerden geçilerek, küçük değişikliklerle belli zorlukların ortadan kaldırılabilmesine dair inancın kaybedilmemesinin değerli olacağı anlatılmak istenmektedir.

⁵⁵² age, 32.

⁵⁵³ age, 46.

⁵⁵⁴ age, 75-76.

5. SONUÇ

Bu çalışmanın amacı, esnek üretimle birlikte benimsenen çalışma anlayışının insanlara zarar vermekte olduğunun, bağlılık, sadakat, güven gibi duyguların hissedilmesine fırsat vermediğinin ve bunun sonucunda insanların stres, kaygı ve endişe içinde yaşamlarını sürdürmek zorunda kaldıklarının ortaya çıkarılmasıdır. Bununla birlikte yeni üretim anlayışının insanlar üzerindeki tahribatının fark edilir olmasına rağmen görmezden gelindiğinin ve sorunun nedenlerinin tartışılmasındansa ortaya çıkan sorunlarla nasıl başa çıkılabileceğine odaklanılmış olmasının bilinçli bir çaba olduğunun anlaşılmasıdır. Sözü edilen bu durumun nasıl gerçekleştiğinin ortaya çıkarılması için öncelikle Richard Sennett'in konu ile ilgili eserleri incelenmiş ve yeni çalışma düzeninin toplumsal yapı ve birey anlayışı üzerindeki etkilerinin neler olduğuna ve buna bağlı olarak nasıl bir dönüşüm yaşandığına bakılmıştır. Bunun yanı sıra, Sennett'in söz konusu etmiş olduğu sonuçların farklı ülkelerde ve farklı çalışma alanlarında nasıl deneyimlenmekte olduğunun ortaya çıkarılması için literatürde ilgili çalışmalara ve bazı saha araştırmalarına yer verilmiş, yaşanan dönüşümün insanlar tarafından nasıl tecrübe edildiğinin anlaşılması sağlanmıştır.

Zanaatkârlık anlayışının tamamen terk edilmesi ile insanların işleriyle kurmakta oldukları bağın kopmuş olduğunu ortaya koyan Sennett'in görüşleri çerçevesinde yaşanan durum anlamlandırılmaya çalışılmıştır. Zanaatkârlığın düşünme biçimi olarak da varlığını sürdürmesine imkân tanınmadığı, insanların kendi elleriyle yaptıkları işleri anlamlandıramaz hale geldikleri görülmüştür. Bu durumun yeni olmaması ile birlikte esnek üretimle bir alanda deneyim sahibi olmanın, işi en iyi şekilde yapmanın anlamsızlaşmasının insanların işleriyle ilgili yaşadıkları anlam kaybının daha ciddi boyutlarda yaşanmasına yol açtığı fark edilmiştir.

Uzun yıllar aynı yerde çalışmanın, bir meslek edinmenin, tecrübelerin esnek üretimle birlikte anlamsızlaştığı ve Sennett'in nitelendirmesi ile uzun vade anlayışının terk edilerek kısa vade anlayışının tercih edilir olduğu ortaya çıkarılmıştır. Bu durumun insanların hayatlarında ciddi dönüşümlere yol açtığı, çalışılan kurum ya da birlikte çalışılan insanlara karşı bağlılık, sadakat, özveri ile yaklaşmanın anlamsızlaştığı

görülmüş; her ortama, her koşula uyum sağlayabilmenin ve tüm değişikliklere kısa sürede alışabilmenin yetenekten, tecrübeden daha önemli hale geldiği anlaşılmıştır.

Sennett'in sıklıkla söz ettiği üzere, kısa vade anlayışının yaygın hale gelmesindeki en önemli etkenlerden biri kurumların mevcut düzeninin dönüştürülmesidir. Esnek üretimden önce var olan katı kuralların esnetilmesine dayanan anlayış, üretim sürecinde takip edilmesi gerekli görülen adımların daha hızlı bir şekilde gerçekleştirilmesine, yer değiştirilebilmesine ya da bazı adımların kaldırılmasına dayanmaktadır ve tüm bu değişimin çalışanların değil işverenin yararına olacak şekilde gerçekleştirilmekte olduğu görülmüştür. Taşeronlaşma, kısa süreli iş sözleşmeleri, geçici istihdam gibi çalışanlara güvenceli çalışma fırsatı sunmayan çalışma düzeninin insanları sürekli iş değiştirmeye mecbur bırakmakta olduğu ileri sürülmüştür. İnsanların gelecekleri ile ilgili plan yapmakta zorlandıkları, hali hazırda işleri olduğunda dahi her an iş değiştirmek zorunda kalabileceklerini bildiklerinden buna hazırlıklı olmaları gerektiği görülmüştür. Dolayısıyla işin getirmiş olduğu zorluklar ve sorumluluklarla birlikte her an işsiz kalma riski ile karşı karşıya olan insanların herhangi bir sorun olmadığında dahi endişe ve kaygı hissettikleri ortaya çıkarılmıştır.

Çalışma anlayışının değişmesi ile ortaya çıkan sonuçlardan bir diğeri ise çalışma ile ilgili temel anlamların da değişmiş olmasıdır. Başarı, yetenek, iş bölümü, rekabet gibi çalışma ile ilişkilendirilen kavramların anlamlarının değiştiği görülmüştür. Başarının en önemli kriterinin belirsizliklere rağmen çalışmayı sürdürebilme olarak ortaya çıkarken, yeteneğin ise tecrübeler ve gerçekleştirilmiş faaliyetler üzerinden değil, gelecekte gerçekleştirilebilecek olanlar üzerinden değerlendirilmekte olduğu fark edilmiştir. İş bölümünün ise bir işi birlikte yapma olarak değil, aynı yerde çalışan insanlar arasındaki rekabetin görünmez olmasına yol açacak şekilde anlamlandırıldığı görülmüştür. Bu çalışma açısından konunun esas önemi ise yetenek ve başarının belli durumlar üzerinden değil her an değişebilecek durumlar üzerinden değerlendirilmesinin çalışma ile ilgili tüm süreçlerin belirsizleşmiş olduğunun kanıtı olarak görülebilecek olmasıdır.

Çalışma düzeninin sadece insanların ihtiyaçlarının karşılanabilmesine hizmet etmediği toplumsal bir denetleme mekanizması olarak ortaya çıktığı görülmüştür. Bireyin kontrol altında tutulması ve toplumsal sürecin denetlenmesine dayanan çalışma düzeninin belli dönemlerde farklı yöntemlerle aynı amaca hizmet edecek şekilde düzenlendiği bilinmektedir. Bu çalışmada esnek üretimle birlikte nasıl bir kontrol ve

baskı mekanizmasının ortaya çıkmış olduğu ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Esnek üretimden önce de insanların tüketici olarak yönlendirilmekte oldukları, boş zaman aktivitelerinin tüketimle özdeşleştirilmiş olduğu bilinmektedir, dolayısıyla bu kontrol ve baskı biçimlerinin yeni olduğu anlatılmak istenmekte değildir. Tüm kurumların üretim düzeninin sorunsuz bir şekilde sürdürülmesine hizmet edecek şekilde düzenlenmesi esnek üretimle birlikte ortaya çıkmış bir anlayış olmamakla birlikte esnek üretimle birlikte ortaya çıkan parçalanmanın ve belirsizliğin daha ciddi boyutlarda hissedilir olduğu vurgulanmak istenmiştir.

Kurumların ve üretimle ilgili süreçlerin esnekleştirilmesine dayanan yeni üretim biçiminin taşeronlaşma anlayışını, güvencesiz çalışmayı, geçici iş sözleşmelerini ve kısa süreli çalışmayı yaygın hale getirdiği ve işverenin kârına olacak şekilde insanları geçici sürelerle çalışmak zorunda bıraktığı görülmüştür. Ortaya çıkan dönüşümle birlikte tecrübe ve deneyimin değersizleştirildiği buna bağlı olarak performans odaklı çalışmanın ön plana çıkarılmış olduğu anlaşılmıştır. İnsanların geçmiş tecrübeleri ile değil her gün kendilerini ön plana çıkaracak işler yapabilmelerine göre değerlendirilmekte oldukları görülmüştür. Bu durumun mesleklerle ilgili kriterlerin belirsizleşmesine ve bunlara bağlı olarak insanların gerçekleştirmekte oldukları işlerle ilgili yaşadıkları yabancılaşmanın daha ciddi bir şekilde hissedilmesine yol açmakta olduğu ileri sürülmüştür. Birlikte çalıştıkları insanlara, çalıştıkları kurumlara, yaptıkları işlere güvenemeyen insanların esnek üretimin sebep olduğu fazla iş yükünün yanı sıra sürekli hissedilen belirsizlikle başa çıkmak zorunda kalmalarının endişe içinde yaşamalarına yol açmakta olduğu ve yaşadıkları süreçlerin tüm hayatlarını etkiler şeklinde ortaya çıktığı görülmüştür.

Bunların yanı sıra ortaya çıktığı çelişkilerden biri mesleklerin muğlaklaşmasına rağmen çalışılmakta olan işin insanların kimliklerini belirlemede en önemli etken haline gelmesidir. Değişen piyasa koşullarına göre sıklıkla iş değiştirmek zorunda kalan, kısa süreli sözleşmelerin yaygınlaşması nedeniyle kalıcı bir iş sahibi olamayan insanların kabul gören bir iş sahibi olamadıklarında toplum tarafından değersiz görülecekleri endişesi ile başa çıkmak zorunda kaldıkları fark edilmiştir. Buna bağlı olarak iş birliği ve rekabet anlayışlarının ciddi şekilde dönüştüğü, insanların bireysel düşünmeye ve sadece kendilerinin avantajına olacak şekilde davranmaya itildikleri görülmüştür. Buradan hareketle insan doğasına dair belli tanımlamalar yapmanın, insanın bencil ve sadece kendi çıkarını düşünen bir varlık olduğunu söylemenin zor

olduğu ve kabul gören davranış biçimlerinin içinde bulunulan dönem ve koşullara göre belirlendiği savunulmuştur.

Uzun yıllar aynı yerde çalışmanın, belli bir meslekte uzmanlaşmanın ve farklı çalışma alanları deneyimlememenin değersiz olarak görülmesi her türlü çalışma ortamına uyum sağlamayı ve sahip olunan yeteneklere güvenmeyerek sürekli yeni şeyler öğrenmeyi gerekli hale getirmiştir. Buradaki sorun ise insanların kendi yeteneklerine ve yaptıkları işlere güvenememelerine ve yeteneklerinin her an değersiz görüleceğini düşünmelerine yol açılmış olmasıdır. Tüm bunlar göz önünde bulundurularak endişe içinde yaşamak zorunda olan insanların yaşamakta oldukları tahribat gözler önüne serilmiştir.

Kendi hayatlarına yön vermekten mahrum bırakılmış olan insanların yaşadıkları kontrol kaybının etraflarındaki insanlara ve çalışmakta oldukları kurumlara güvenememelerinden kaynaklanmakla birlikte bu durumun kendilerine olan güvenlerinin de sarsılmasına yol açmakta olduğu görülmüştür. Buna bağlı olarak çalışmakta oldukları işlerle ilgili yaşadıkları yabancılaşmanın hayatları için de geçerli olması durumunun ortaya çıktığı ileri sürülmüştür. Sennett'in sürüklenme olarak ifade ettiği bu durumun, insanları yaşayacakları ile ilgili karar verememelerine, gelecekle ilgili plan yapmalarının zorlaşmasına ve sermaye sahiplerinin belirlediği koşullar altında çalışmak zorunda kalmalarına yol açtığı anlaşılmıştır.

Tüm bunlarla birlikte kurumların yapısında ortaya çıkan dönüşümlerin var olan otorite biçimlerini de dönüştürmüş olduğu görülmüştür. Fordist üretimde hangi üründen ne kadar üretilmeyeceğine kadar ayrıntılı bir şekilde belirlenmiş olan üretim süreçleri esnek üretimle birlikte belirsizleşmiş ve kurum içindeki katmanların ortadan kalkması ile hangi işin hangi adımların izlenerek tamamlanacağı ile ilgili de belirsizlikler ortaya çıkmıştır. İşin nasıl yapılacağı ile ilgili sorumluluk artık çalışanın kendisine aittir, otorite ortadan kalkmış değildir; sadece işin nasıl yapılacağı ile ilgilenilmemekte ve ortaya çıkan sonuca odaklanılmaktadır. Dolayısıyla esnek üretimle birlikte insanların katı kuralların getirdiği sorumluluklardan kurtarıldıkları gerçek olmakla birlikte var olan otoritenin sadece biçim değiştirmiş olduğu görülmüştür. Daha özgür hareket edilmesine ve kararların daha hızlı alınmasına imkân sağlayan yeni düzenin insanların sorumlulukları altında ezilmelerine ve aynı zamanda da yollarını kaybetmiş hissetmelerine yol açtığı ortaya çıkarılmıştır.

Son olarak esnek üretim ve çalışma biçimlerinin insanlar üzerindeki tahribatına rağmen sürdürülen çalışma düzeninin vazgeçilmez olmadığının, insanların kendilerini

gerçekleştirebilecekleri yani anlamlar yükleyebilecekleri farklı şekillerde toplumsal süreçler yaratılabilme ihtimalinin imkânsız olmadığıın, mecburiyet olarak algılanan çoğu uygulamanın esasen belli amaçlara hizmet etmek üzere ortaya çıkmış olduğunun görmezden gelindiği vurgulanmıştır.

KAYNAKÇA

- Acar, Taylan. “Dönüşen Sağlıkta Çalışmanın Halleri”. **Sınıftan Sınıfa: Fabrika Dışında Çalışma Manzaraları**. der. Ayşe Buğra. 2. bs. İstanbul, 2013: 149-178.
- Akdemir, Nevra. “Emek Süreçlerinde Taşeronluk ve Tuzla Tersaneler Bölgesi Örneği”. **Türkiye’de Kapitalizmin Güncel Sorunları**. haz. Fuat Ercan, Tolga Tören, Seçil Paçacı, Özlem Taştan, Mim Sertaç Tümtaş, Özlem Tezcek. Ankara: Dipnot Yayınları, 2007: 19-62.
- Akkaya, Yüksel. “Özelleştirme ve İşçi Sınıfı”. **Almanak 2005 Analizleri**, İstanbul: SAV Yayınları, 2006 (Aktaran, Sebiha Kablay, “Kamu İstihdamındaki Esnekleşmeye 4B Örneğinden Bakış”. **Kapitalist Üretim İlişkilerinde ‘Yeniden’ Esneklik: Türkiye’de Esnek Çalışma**. haz. Özgür Müftüoğlu, Arif Koşar. İstanbul: Evrensel Basım Yayın, 2014).
- Arendt, Hannah. **İnsanlık Durumu**. çev. Bahadır Sina Şener. İstanbul: İletişim Yayınları, 1994.
- Bauman, Zgmunt. **Çalışma, Tüketim ve Yeni Yoksullar**. çev. Ümit Öktem. İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1999.
- _____. **Azınlığın Zenginliği Hepimizin Çıkarına mıdır?** çev. Hakan Keser. 2. bs. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2015.
- _____. **Bireyselleşmiş Toplum**. çev. Yavuz Alogan. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2005.
- Beaud, Michel. **Kapitalizmin Tarihi**. çev. Fikret Başkaya. Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2003.
- Beck, Ulrich. **Risk Toplumu: Başka Bir Modernliğe Doğru**. çev. Kâzım Özdoğan, Bülent Doğan. 2. bs. İstanbul: İthaki Yayınları, 2014.
- Bora, Aksu. “Çalışmakla Var Olacağım Gibi: İşsizlerin Duygu Dünyası”. **Boşuna mı Okuduk? Türkiye’de Beyaz Yaka İşsizliği**. 6. bs. der. Tanıl Bora, Aksu Bora, Necmi Erdoğan, İlknur Üstün. İstanbul: İletişim Yayınları, 2017: 117-139.
- Bora, Tanıl, Necmi Erdoğan. “Cüppenin, Kılıcın ve Kalemin Mahcup Yoksulları: Yeni Kapitalizm, Yeni İşsizlik ve Beyaz Yakalılar”. **Boşuna mı Okuduk? Türkiye’de Beyaz Yaka İşsizliği**. der. Tanıl Bora, Aksu Bora, Necmi Erdoğan, İlknur Üstün. 6. bs. İstanbul: İletişim Yayınları, 2017: 13-44.

Bora, Tanıl. “Beyaz Yakalıların İş Bulma ve Geçinme Stratejileri”. **Boşuna mı Okuduk? Türkiye’de Beyaz Yaka İşsizliği**. der. Tanıl Bora, Aksu Bora, Necmi Erdoğan, İlknur Üstün. 6. bs. İstanbul: İletişim Yayınları, 2017: 203-258.

_____. “Herkes İşsiz Ama Seninki Farklı: Türkiye’de Beyaz Yakalı İşsizliğine Genel Bir Bakış”. **Boşuna mı Okuduk? Türkiye’de Beyaz Yaka İşsizliği**. der. Tanıl Bora, Aksu Bora, Necmi Erdoğan, İlknur Üstün. 6. bs. İstanbul: İletişim Yayınları, 2017: 49-71.

Brotton, Jerry, Lisa Jardine. **Global Interests: Renaissance Art between East and West**. Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 2000. (Aktaran, Sennett, Richard. Zanaatkâr. çev. Melih Pekdemir. 2. bs. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2013).

Budd, W. John. **Çalışma Düşüncesi**, çev. Fuat Man. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2016.

Buğra, Ayşe, Çağlar Keyder. “Önsöz” **Sosyal Politika Yazıları, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Politika Forumu**, der. Ayşe Buğra, Çağlar Keyder. çev. Burcu Yakut Çakar, Utku Barış Balaban. 5. bs. İstanbul: İletişim Yayınları, 2011.

_____. **İktisatçılar ve İnsanlar: Bir Yöntem Çalışması**. İstanbul: İletişim Yayınları, 1995.

Castel, Robert. **Ücretli Çalışmanın Tarihçesi**. çev. Işık Ergüden. İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.

Çelik, Aziz. “Yeni İş Yasasının Anlamı”. **Türkiye Barolar Birliği Dergisi**, s.48 (2003): 41-72.

David M. Gordon, **Fat and Mean: The Corporate Squeeze of Working Americans and the Myth of Managerial Downsizing**. New York: Free Press, 1996. (Aktaran, Dowd, Douglas. Kapitalizm ve Kapitalizmin İktisadı: Eleştirel Bir Tarih. çev. Cihan Gerçek. 2.bs. İstanbul: Yordam Kitap, 2013).

De Botton, Alain. **Çalışmanın Mutluluğu ve Sıkıntısı**. çev. Süha Sertabiboğlu. 5.bs. İstanbul: Sel Yayıncılık, 2014.

_____. **Statü Endişesi**, çev. Ahu Sıla Bayer. İstanbul: Sel Yayıncılık, 2005.

De Gaulejac, Vincent. **İşletme Hastalığına Tutulmuş Toplum**. çev. Özge Erbek. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2013.

Dowd, Douglas. **Kapitalizm ve Kapitalizmin İktisadı: Eleştirel Bir Tarih**. çev. Cihan Gerçek. 2.bs. İstanbul: Yordam Kitap, 2013.

- Duhm, Dieter. **Kapitalizmde Korku**. çev. Sargut Sölçün. 2.bs. İstanbul: Kırmızı Yayınları, 2015.
- Ebru Işıklı, “Ofis Çalışanlarının Yalnızlığı”, **Sınıftan Sınıfa: Fabrika Dışında Çalışma Manzaraları**. 2. bs. der. Ayşe Buğra. İstanbul: İletişim Yayınları, 2013: 181-208.
- Epstein, R. Stephan. “Guilds, Apprenticeship and Technological Change”. **Journal of Economic History**. 58 (1998) (Aktaran: Sennett, Richard. çev. Melih Pekdemir. 2. bs. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2013).
- Ercan, Fuat. **Toplumlar ve Ekonomiler**. 2. bs. İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 2001.
- Esin Ertürk, “Türkiye’de Öğretmenlik Mesleğinin Dönüşümü”. **Sınıftan Sınıfa: Fabrika Dışında Çalışma Manzaraları**. 2. bs. der. Ayşe Buğra. İstanbul: İletişim Yayınları, 2013: 113-148.
- Forgacs, David. **Gramsci Kitabı: Seçme Yazılar 1916-1935**. çev. İbrahim Yıldız. 2. bs. Ankara: Dipnot yayınları, 2012.
- Foucault, Michel. **Hapishanenin Doğuşu**. çev. Mehmet Ali Kılıçbay. Ankara: İmge Kitabevi, 1992.
- Fromm, Erich. **Çağdaş Toplumların Geleceği**. çev. Gülnur Kaya-Kaan H. Ökten. İstanbul: Arıtan Yayınevi, 1996.
- _____. **Sahip Olmak ya da Olmak**. çev. Aydın Arıtan. İstanbul: Arıtan Yayınevi, 1982.
- Fülbert, Georg. **Kapitalizmin Kısa Tarihi**. çev. Sadık Usta. 3. bs. İstanbul: Yordam Kitap, 2014.
- Godbout, T. Jacques. **Armağan Dünyası**. çev. Dilek Hattatoğlu. İstanbul: İletişim Yayınları, 2003.
- Gorz, Andre. **İktisadi Akıl Eleştirisi**, çev. Işık Ergüden. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1995.
- _____. **Yaşadığımız Sefalet: Kurtuluş Çareleri**, çev. Nilgün Tural, 2. bs. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014.
- Hall, Stuart. “Yeni Zamanların Anlamı”. **Yeni Zamanlar: 1990’larda Politikanın Değişen Çehresi**. der. Stuart Hall, Martin Jacques. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1995: 105-124.
- Harvey, David. **Neoliberalizmin Kısa Tarihi**. çev. Aylin Onacak. 2. bs. İstanbul: Sel Yayıncılık, 2015.
- _____. **Postmodernliğin Durumu: Kültürel Değişimin Kökenleri**. çev. Sungur Savran. 5. bs. İstanbul: Metis Yayınları, 2010.

- _____. **Umut Mekanları**. çev. Zeynep Gambetti. İstanbul: Metis Yayınları, 2008.
- Hirst, Paul. "Henry'den Sonra". **Yeni Zamanlar: 1990'larda Politikanın Değişen Çehresi**. der. Stuart Hall, Martin Jacques. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1995: 245-253.
- Hobsbawm, J. Eric. **Devrim Çağı: Avrupa 1789-1848**. çev. Bahadır Sina Şener. 3. bs. Ankara: Dost Kitabevi, 2003.
- _____. **Sanayi ve İmparatorluk**. çev. Abdullah Ersoy. 2. bs. Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2003.
- _____. **Sermaye Çağı: 1848- 1875**. çev. Bahadır Sina Şener. 2. bs. Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2003.
- Illouz, Eva. **Soğuk Yakınlıklar: Duygusal Kapitalizmin Şekillenmesi**. çev. Özge Çağlar Aksoy. İstanbul: İletişim Yayınları, 2011.
- Inoue, Mariko, Shinobu Tsurugano, Eiji Yano. "Job Stress and Mental Health of Permanent and Fixed-term Workers Measured by Effort-reward Imbalance Model, Depressive Complaints and Clinic Utilization". **Journal of Occupational Health**. s.53 (2011): 100.
- İrızık, Gürol, Ayşe Buğra. "İnsan Doğası, İnsan İhtiyaçları ve İktisat". **Sosyal Bilimleri Yeniden Düşünmek: Yeni Bir Kavrayışa Doğru, Sempozyum Bildirileri: Defter ve Toplum Bilim Dergileri Ortak Yayını**. haz. Tanıl Bora, Semih Gökmen, Kaya Şahin. İstanbul: Metis Yayınları, 1998: 34-41.
- Kablay, Sebiha. "Kamu İstihdamındaki Esnekleşmeye 4B Örneğinden Bakış". **Kapitalist Üretim İlişkilerinde 'Yeniden' Esneklik: Türkiye'de Esnek Çalışma**. haz. Özgür Müftüoğlu, Arif Koşar. İstanbul: Evrensel Basım Yayın, 2014: 158-184.
- Karatani, Kojin. **Dünya Tarihinin Yapısı**. çev. Ali Karatay. İstanbul: Metis Yayınları, 2017.
- Kasapoğlu, Aytül. **Değişen Toplumsal Yapıda Karakter**. Ankara: ÜtopyaYaynevi, 2005.
- Kaya, Ufuk, Neslihan Serçeoğlu. "Duygu İşçilerinde İşe Yabancılaşma: Hizmet Sektöründe Bir Araştırma". **Çalışma Toplum Dergisi**. c.1 s. 36 (2013): 313-346.
- Kıran, Aysun. "Türkiye'de Sinema Emekçileri ve Sine-Sen", **Sınıftan Sınıfa: Fabrika Dışında Çalışma Manzaraları**. 2. bs. der. Ayşe Buğra. İstanbul: İletişim Yayınları, 2013: 69-88.

Koşar, Arif. “Ulusal İstihdam Stratejisi Bağlamında Esnekliğin Türkiye Stratejisi”. **Kapitalist Üretim İlişkilerinde ‘Yeniden’ Esneklik: Türkiye’de Esnek Çalışma**. haz. Özgür Müftüoğlu, Arif Koşar. İstanbul: Evrensel Basım Yayın, 2014: 100-118.

Lafargue, Paul. **Tembellik Hakkı**. çev. Mehmet Köle. İstanbul: Aylak Adam Yayınları, 2014: 37.

Lefebvre, Henri. **Modern Dünyada Gündelik Hayat**. çev. Işın Gürbüz. İstanbul: Metis Yayınları, 1998.

Lipietz, Alain. “The Fortunes and Misfortunes of Post-Fordizm”. **Phases of Capitalist Development: Booms, Crisis and Globalization**. der. R. Albritton vd. Hampshire: Palgrave, 2001. (Aktaran Tanıl Bora, Necmi Erdoğan. “Cüppenin, Kılıcın ve Kalemin Mahcup Yoksulları: Yeni Kapitalizm, Yeni İşsizlik ve Beyaz Yakalılar”. Boşuna mı Okuduk? Türkiye’de Beyaz Yaka İşsizliği. der. Tanıl Bora, Aksu Bora, Necmi Erdoğan, İlknur Üstün. 6. bs. İstanbul: İletişim Yayınları, 2017: 13-44.

Maine, Henry. **Lectures on the Early History of Institutions**. Cornell University Library: Digital Collections, 1875. (Aktaran Macfarlane, Alan. Kapitalizm Kültürü. çev. Remzi Hakan Kır. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1993).

Marx, Karl, Friedrich Engels. **Komünist Manifesto**. çev. Celal Üster, Nur Deriş. 13. bs. İstanbul: Can Yayınları, 2013.

Marx, Karl. **1844 El Yazmaları**. çev. Murat Belge. İstanbul: Birikim Yayınları, 2000.

_____. **Grundrisse: Ekonomi Politikin Eleştirisi İçin Ön Çalışma**. çev. Sevan Nişanyan. İstanbul: Birikim Yayınları, 1979.

_____. **Kapital Ekonomi Politikin Eleştirisi; Sermayenin Üretim Süreci. 1.c.** çev. Mehmet Selik ve Nail Satlıgan. İstanbul: Yordam Kitap, 2011.

_____. **Kapitalizm Öncesi Ekonomi Şekilleri: Asya Üretim Tarzı, Antik Çağ, Feodalite**, çev. Mihri Belli. Ankara: Sol Yayınları, 1967.

Meda, Dominique. **Emek: Kaybolma Yolunda Bir Değer mi?** çev. Işık Ergüden. 2. bs. İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.

Mill, J. Stuart. **Faydacılık**. çev. Şahap Nazmi Coşkunlar. Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı, 1946.

Morales, Deborah. **Flexible Production: Restructuring of the International Automobile Industry**. Cambridge, U.K.: Polity Press, 1994. (Aktaran Sennett, Richard. Karakter Aşınması: Yeni Kapitalizmde İşin Kişilik Üzerindeki Etkileri. çev. Barış Yıldırım. 3 bs. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2008).

- Mulgan, Geoff. “Belirsizlik, Tersinirlik ve Çeşitlilik”. **Yeni Zamanlar: 1990’larda Politikanın Değişen Çehresi**. der. Stuart Hall, Martin Jacques. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1995: 281-296.
- Müftüoğlu, Özgür. “Emek Piyasalarının Yeniden Yapılanma Sürecinde 4+4+4 Formülü”. **Kapitalist Üretim İlişkilerinde ‘Yeniden’ Esneklik: Türkiye’de Esnek Çalışma**. haz. Özgür Müftüoğlu, Arif Koşar. İstanbul: Evrensel Basım Yayın, 2014: 134-142.
- Nalbantoğlu, Ü. Hasan. “Yeni Ekonomi Koşullarında İnsan”. **Defter Dergisi: Edebiyat, Tarih, Politika, Felsefe**. Yaz (2001): 11-23.
- Özkan, Özlem, Onur Hamzaoglu. “Esnek İstihdamın İşçi Sağlığına Etkileri”. **Kapitalist Üretim İlişkilerinde ‘Yeniden’ Esneklik: Türkiye’de Esnek Çalışma**. haz. Özgür Müftüoğlu, Arif Koşar. İstanbul: Evrensel Basım Yayın, 2014: 185-207.
- Perez, L. R. Jose. “Çalışma Hakkı, Toplumsal Dışlanma Yolu mu? Çalışma Hakkı Güvencesi Olarak Temel Gelir”. **21. Yüzyılda Karl Polanyi’yi Okumak: Bir Siyasi Proje Olarak Piyasa Ekonomisi**. der. Ayşe Buğra, Kaan Ağartan, 2. bs. İstanbul: İletişim Yayınları, 2016: 139-159.
- Polanyi, Karl. **Büyük Dönüşüm: Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Kökenleri**, çev. Ayşe Buğra, 9. bs. İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.
- Ritzer, George. **Büyüsü Bozulmuş Dünyayı Büyülemek: Tüketim Araçlarının Devrimcileştirilmesi**. çev. Şen Süer Kaya. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2000.
- Robin Murray, “Fordizm ve Post-fordizm”, **Yeni Zamanlar: 1990’larda Politikanın Değişen Çehresi**. der. Stuart Hall, Martin Jacques. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1995: 46- 62.
- Ruben, Ester, Devrim Dumludağ. “İktisat ve Psikoloji” **İktisatta Davranışsal Yaklaşımlar**. der. Devrim Dumludağ, Özge Gökdemir, Levent Neyse, Ester Ruben. İstanbul: İmge Kitabevi Yayınları, 2015: 31-50.
- Ruben, Ester. **İktisadın Unuttuğu İnsan**. 2. bs. İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 2013.
- Sayers, Sean. **Marksizm ve İnsan Doğası**. 2. b.s. İstanbul: Yordam Kitap, 2013.
- Scheurmann, Erich. **Göğü Delen Adam**. çev. Levent Tayla. 9. bs. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2013.
- Senemoğlu, Olkan. **Marx’ı Yeniden Düşünmek: İnsan Doğası, Toplum ve Özgürlük**. Ankara: Hece Yayınları, 2017.
- Sennett, Richard. “New Capitalism”. Social Research. c. 64, s. 2, Yaz (1997). Defter Dergisi. çev. Mehmet Gökçen. s.35 Kış (1999): 31-45.

- _____. **Beraber.** çev. İkbay Özkürallı. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2012.
- _____. **Karakter Aşınması: Yeni Kapitalizmde İşin Kişilik Üzerindeki Etkileri.** çev. Barış Yıldırım. 3. bs. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2008.
- _____. **Saygı: Eşit olmayan Bir Dünyada.** çev. Ümmühan Bardak. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2005.
- _____. **Yeni Kapitalizmin Kültürü.** çev. Aylin Onacak. 2. bs. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2011.
- _____. **Zanaatkâr.** çev. Melih Pekdemir. 2. bs. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2013.
- Serter, Nur. **Giydirilmiş İnsan Kimliği.** İstanbul: Der Yayınevi, 1996.
- Smith, A. **Milletlerin Zenginliği.** çev. Haldun Derin. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Hasan Ali Yücel Klasikler Dizisi, 2006.
- _____. **The Theory of Moral Sentiments, Indianapolis: Liberty Classics, (1759)** (Aktaran: Buğra, Ayşe. **İktisatçılar ve İnsanlar: Bir Yöntem Çalışması.** İstanbul: İletişim Yayınları, 1995).
- Sönmez, Burhan. **Kuzey.** 4. bs. İstanbul: İletişim Yayınları, 2016.
- Standing, Guy. “Küresel Dönüşümünde Emegin Yeniden Metalaşması”. **21. Yüzyılda Polanyi’yi Okumak: Bir Siyasi Proje Olarak Piyasa Ekonomisi.** der. Ayşe Buğra, Kaan Ağartan. 2. bs. İstanbul: İletişim Yayınları, 2016: 101-138.
- _____. **Prekarya: Yeni Tehlikeli Sınıf.** çev. Ergin Bulut. 4. bs. İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.
- Thebaud-Mony, Annie. **Çalışmak Sağlığa Zararlıdır.** çev. Ayşe Güren. İstanbul: Ayrıntı Yayınları: 2012.
- Urry, John. “Örgütlü Kapitalizmin Sonu”. **Yeni Zamanlar: 1990’larda Politikanın Değişen Çehresi.** der. Stuart Hall, Martin Jacques. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1995: 95-104.
- Üstündağ, Nazan, Çağrı Yoltar. “Türkiye’de Sağlık Sisteminin Dönüşümü: Bir Devlet Etnografisi”. **Avrupa’da ve Türkiye’de Sağlık Politikaları: Reformlar, Sorunlar, Tartışmalar.** der. Çağlar Keyder, Nazan Üstündağ, Tuba Ağartan, Çağrı Yoltar. İstanbul: İletişim Yayınları, 2007: 55-94.
- Weber, Max. **Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu,** çev. Zeynep Aruoba. 2. bs. İstanbul: Hil Yayın, 1997.

Weeks, Kathi. **Çalışma Sorunu: Feminizm, Marksizm, Çalışma Karşıtı Politika ve Çalışma Sonrası Tahayyüller.** çev. Tamer Tosun. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014.

Wood, E. Meiksins. **Kapitalizmin Kökeni: Geniş Bir Bakış.** çev. A. Cevdet Aşkın. Ankara: Epos Yayınları: 2003.

Young, Michael. **The Rise of the Meritocracy.** New Brunswick: Transaction Publishers, 1993. (Aktaran Sennett, Richard. Yeni Kapitalizmin Kültürü. çev. Aylin Onacak. 2. bs. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2011.

Yücesan-Özdemir, Gamze, Ali Murat Özdemir. **Sermayenin Adaleti: Türkiye’de Emek ve Sosyal Politika.** Ankara: Dipnot Yayınları, 2008.

<https://www.theguardian.com/commentisfree/2013/aug/05/woman-nearly-died-making-ipad>

<https://www.theguardian.com/technology/2017/jun/18/foxconn-life-death-forbidden-city-longhua-suicide-apple-iphone-brian-merchant-one-device-extract>

ÖZGEÇMİŞ

Merve Küçükislamoğlu 23 Nisan 1988 Rize doğumludur. Lise öğrenimini 2006 yılında Ümraniye Lisesi'nde tamamlamıştır. 2007-2012 yılları arasında Okan Üniversitesi Uluslararası İlişkiler bölümünde lisans eğitimi almıştır.

